

Міністерство освіти і науки України
Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини

УМАНСЬКА СТАРОВИНА

Науковий журнал

Випуск 10

Умань
Видавничо-поліграфічний центр «Візаві»
2023

Засновник видання:

Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини

Видання засновано у 2015 р.

Свідоцтво про державну реєстрацію серія КВ № 21635-11535Р видано Міністерством юстиції України від 13.10.2015 року

Адреса редколегії:

20300, Черкаська обл., м. Умань
вул. Садова, 28

Тел.: (04744) 3-40-44,
(067) 459-02-18
(093) 811-99-09

E-mail: umanska.starovyna@ukr.net,

Рекомендовано до друку:

рішенням вченої ради Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини (протокол № 11 від 28 грудня 2023 р.)

Редколегія публікує матеріали, не завжди поділяючи погляди їх авторів, зберігає стиль матеріалів, залишає за собою право скорочувати та редагувати тексти. Автор несе відповідальність за зміст статті, достовірність фактів, цитат, дат тощо. Друковані в інших виданнях матеріали до розгляду не приймаються. При передруку публікацій посилання на науковий журнал «Уманська старовина» обов'язкове.

Головний редактор:

Кузнець Тетяна Володимирівна – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії України Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини;

Лісовська Ольга Василівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини, заступник головного редактора;

Скус Ольга Володимирівна – кандидат історичних наук, професор кафедри історії України Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини, відповідальний секретар редколегії.

Редакційна колегія:

Біляєва Світлана Олександрівна – доктор історичних наук, професор кафедри всесвітньої історії та методик навчання Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини;

Киридон Алла Миколаївна – доктор історичних наук, професор, директор Державної наукової установи «Енциклопедичне видавництво»;

Кривошея Ігор Іванович – кандидат історичних наук, професор кафедри всесвітньої історії та методик навчання Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини;

Кривошея Ірина Іванівна – доктор історичних наук, професор кафедри всесвітньої історії та методик навчання Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини;

Міронова Ірина Сергіївна – доктор історичних наук, доцент кафедри історії Чорноморського національного університету імені Петра Могили;

Священко Зінаїда Василівна – доктор історичних наук, професор кафедри всесвітньої історії та методик навчання Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини;

Епштейн Тадеуш – доктор габілітований, професор Інституту історії Польської Академії Наук у Варшаві (Республіка Польща);

Срогош Тадеуш – доктор габілітований, професор Академії імені Яна Длугоша в Ченстохові (Республіка Польща).

У52 Уманська старовина: Науковий журнал. – Умань: Видавничо-поліграфічний центр «Візаві» 2023. – Вип. 10. – 133 с.

Науковий журнал містить публікації статей з актуальних проблем історії України та регіональної історії, загальної історії, історіографії історії, історії історичної науки в Україні, методики навчання історії, спеціальних історичних дисциплін, рецензії, повідомлення про наукові події та заходи.

Статті друкуються в авторській редакції.

ЗМІСТ

Історія України

Киридон Алла, Преловська Ірина

МИТРОПОЛИТ ВАСИЛЬ ЛИПКІВСЬКИЙ: ТРАЄКТОРІЯ ЖИТТЄВОГО ШЛЯХУ 5

Коляструк Ольга

РАДЯНСЬКА УКРАЇНІЗАЦІЯ: ВІД МАНІПУЛЯЦІЇ ДО РЕПРЕСІЙ 33

Всесвітня історія

Марченко Олег

ТРАНСФОРМАЦІЙНІ ПЕРЕТВОРЕННЯ В РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ ПІД ЧАС ПРАВЛІННЯ ПАВЛА І: СПРОБИ ТА НАСЛІДКИ. 43

Меміш Оксана

МІСЦЕ «КУРДСЬКОГО ПИТАННЯ» В ПРОГРАМІ ДІЯЛЬНОСТІ ПАРТІЇ СПРАВЕДЛИВОСТІ ТА РОЗВИТКУ (АКР) В ТУРЕЧЧИНІ (2001-2010 РР.)..... 55

Регіональна історія

Кузнець Тетяна, Присяжнюк Юлія

УСПЕНСЬКИЙ КОСТЕЛ – ХУДОЖНІЙ МУЗЕЙ: ВІХИ ІСТОРІЇ, ПОДІЇ, ЛЮДИ 67

Священко Зінаїда

УМАНСЬКА ОБОРОННА ОПЕРАЦІЯ В ІСТОРІЇ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ 83

Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни

Біляєва Світлана, Куценко Сергій

З ІСТОРІЇ ДОСЛІДЖЕНЬ ТА МУЗЕЄФІКАЦІЇ КОМПЛЕКСІВ АРХЕОЛОГІЧНИХ ПАМ'ЯТОК (ЗА МАТЕРІАЛАМИ БІЛЬСЬКА ТА ОЧАКОВА) 91

Міронова Ірина

«СТРЕЛЬНИКІВСЬКИЙ ПРОЦЕС» 1881–1883 РОКІВ В ОДЕСІ ЗА СПОГАДАМИ УЧАСНИКІВ ПОДІЙ 101

Методика навчання історії

Горохівський Петро

ФАКУЛЬТАТИВИ З ІСТОРІЇ РІДНОГО КРАЮ У СИСТЕМІ ДОПРОФІЛЬНОЇ ПІДГОТОВКИ УЧНІВ 120

CONTENT

History of Ukraine

Kyrydon Alla, Prelovska Iryna

METROPOLITAN VASIL LYPKIVSKY: THE TRAJECTORY OF THE LIFE PATH..... 5

Koliastruk Olha

SOVIET UKRAINIZATION: FROM MANIPULATION TO REPRESSION 33

World History

Marchenko Oleg

TRANSFORMATIONAL CHANGES IN THE RUSSIAN EMPIRE DURING THE REIGN OF PAUL I: ATTEMPTS AND CONSEQUENCES..... 43

Memish Oksana

THE PLACE OF THE «KURDISH QUESTION» IN THE PROGRAM OF ACTIVITIES OF THE JUSTICE AND DEVELOPMENT PARTY (AK PARTI) IN TURKEY (2001-2010) 55

Regional history

Kuznets Tetiana

CHURCH OF THE ASSUMPTION – ART MUSEUM: MILESTONES OF HISTORY, EVENTS, PEOPLE 67

Svyaschenko Zinaida

UMAN DEFENSIVE OPERATION IN THE HISTORY OF WORLD WAR II..... 83

Historiography, Source Study and Special Historical Disciplines

Biliaieva Svitlana, Kutsenko Serhii

FROM THE HISTORY OF RESEARCH AND MUSEUMIFICATION OF ARCHAEOLOGICAL MONUMENTS COMPLEXES (ON THE MATERIALS OF BILSK AND OCHAKIV) 91

Mironova Iryna

«STREL'NIKOV PROCESS» OF 1881–1883 IN ODESSA: ACCORDING TO THE MEMOIRS OF PARTICIPANTS IN THE EVENTS 101

Method of teaching history history

Horokhivskyi Petro

ELECTIVES ON THE HISTORY OF THE NATIVE LAND IN THE SYSTEM OF PRE-PROFESSIONAL TRAINING OF STUDENTS 120

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

DOI: 10.31499/2519-2035.10.2023.294816

УДК 2-726.1Липківський:2-732.3(091)(477)

Алла КИРИДОН,

orcid.org/0000-0003-4375-5350

*доктор історичних наук, професор,
директор Державної наукової установи
«Енциклопедичне видавництво»
(Україна, Київ)
akyrydon@ukr.net*

Ірина ПРЕЛОВСЬКА,

orcid.org/0000-0003-3114-9831

*доктор історичних наук, старший науковий співробітник,
провідний науковий співробітник
відділу джерелознавства новітньої історії України
Інституту української археографії та джерелознавства
ім. М. С. Грушевського Національної академії наук України
(Україна, Київ)
clio21@ukr.net*

МИТРОПОЛИТ ВАСИЛЬ ЛИПКІВСЬКИЙ: ТРАЄКТОРІЯ ЖИТТЄВОГО ШЛЯХУ

У 2024 р. виповнюється 160 років від дня народження митрополита Василя Липківського – українського церковного діяча, який стояв на чолі духовного поступу українства за автокефалію. У радянський час ім'я Василя Липківського через ідеологічні й політичні причини було заборонено. В умовах незалежної України змінюється оцінний дискурс: після тривалих років повного забуття постать і подвижницька діяльність митрополита заслуговує на гідне вишанування нащадками. Автори статті прагнули привернути увагу широкої спільноти до постаті митрополита Василя Липківського – однієї з центральних постатей релігійно-церковного життя і церковної історії України ХХ ст. З його іменем пов'язаний початок інституційної боротьби за автокефалію (канонічну незалежність) Православної церкви в Україні від Московського Патріархату. Він стояв біля витоків творення Української автокефальної православної церкви (УАПЦ), сприяв зростанню її лав, самовіддано служив на ниві духовного відродження українського народу і віддав за становлення української церкви своє життя. У сучасних умовах російсько-української війни актуалізується патріотична церковна позиція митрополита Василя Липківського, який страдницькою смертю утвердив своє бачення майбутнього Української Церкви - її помісність та укоріненість в українську традицію та культуру.

Ключові слова: митрополит, Василь Липківський, Українська автокефальна православна церква, церковний діяч.

Алла KYRYDON,

orcid.org/0000-0003-4375-5350

*Doctor Habilit. of Historical Sciences, Professor,
State Research Institution «Encyclopedia Press»,
(Ukraine, Kyiv)
akyrydon@ukr.net*

Ірина PRELOVSKA,

orcid.org/0000-0003-3114-9831

*Doctor Habilit. of Historical Sciences, Senior Researcher,
leading researcher of the Department of Source Studies of Modern History of Ukraine
Institute of Ukrainian Archeography and Source Studies
named after M.S. Hrushevsky National Academy of Sciences of Ukraine
(Ukraine, Kyiv)
clio21@ukr.net*

METROPOLITAN VASIL LYPKIVSKY: THE TRAJECTORY OF THE LIFE PATH

The year 2024 will mark the 160th anniversary of the birth of Metropolitan Vasyl Lypkivsky – a Ukrainian ecclesiastical figure who led the spiritual progress of Ukraine towards autocephaly. During the Soviet era, Vasyl Lypkivsky's name was prohibited for ideological and political reasons. In independent Ukraine, the evaluative discourse has changed: after years of complete oblivion, the figure and active endeavors of Metropolitan Vasyl Lypkivsky deserve proper recognition by descendants. The proposed scholarly investigation is built upon the utilization of a representative set of archival materials and historiographical sources, enabling the construction of a panoramic discourse of the life path of this eminent figure against the backdrop of the era. The authors of this article aim to draw the attention of the wider community to the personality of Metropolitan Vasyl Lypkivsky – one of the central figures in the religious and church history of Ukraine in the 20th century. His name is associated with the beginning of the institutional struggle for the autocephaly (canonical independence) of the Orthodox Church in Ukraine from the Moscow Patriarchate. He stood at the origins of the formation of the Ukrainian Autocephalous Orthodox Church (UAOC), contributed to the growth of its hierarchy, and devotedly served in the field of the spiritual revival of the Ukrainian people, giving his life for the establishment of the Ukrainian church. Vasyl Lypkivsky was arrested by the authorities several times: first on February 5, 1923, in the village of Mykhailivtsi in Bohuslavshchyna; later in December 1925, he was arrested by the GPU in Kharkiv; another time he was held for a month from July 10, 1926. The last time Vasyl Lypkivsky was arrested was in October 1937. By the verdict of the Special Troika at the Kyiv Regional Administration of the NKVD of the Ukrainian SSR, Metropolitan Vasyl Lypkivsky was executed in Lukianivska Prison on November 27, 1937. Metropolitan Vasyl Lypkivsky of the UAOC was rehabilitated on May 23, 1989. The UAOC was reinstated at the All-Ukrainian Orthodox Council on June 6, 1990. The case of Metropolitan Vasyl Lypkivsky, in the development of the Ukrainian Church, served as a unique impetus to the creation of the Autocephalous Church. Canonized by the UAOC.

In the current circumstances of the Russo-Ukrainian war, the patriotic church position of Metropolitan Vasyl Lypkivsky is actualized. Through his martyr's death, he affirmed his vision of the future Ukrainian Church – its local character and rootedness in Ukrainian tradition and culture. Metropolitan Vasyl Lypkivskyi was the head of the church institution that embodied Ukrainian national aspirations for religious and spiritual independence from Moscow. Yevhen Sverstiuk noted that at the great historic crucial point of the 20th century between the era of Tsarist Russia and the era of Bolshevism dictatorship, he, a clergyman and defender of the faith, stands with a shield “do not be afraid!” like a mighty oak rooted deep in the earth. The passion, religious charisma, convictions, and vision for the future of the Ukrainian Church by Metropolitan Vasyl Lypkivsky deserve honorable recognition.

Key words: Metropolitan, Vasyl Lypkivskyi, Ukrainian Autocephalous Orthodox Church, church figure.

Постановка проблеми. Масштабність постаті усвідомлюється з часом. Є постаті, які змінюють чи принаймні впливають на історичну подієвість. У 2024 р. виповнюється 160 років від дня народження митрополита Василя Липківського [світське ім'я - Липківський, Василь Костянтинівич; 07(19/20).03.1864¹, с. Попудня, Київської губернії, тепер Уманського р-ну Черкаської обл., - 27.11.1937, м. Київ; точне місце поховання невідоме]. Ким є Василь Липківський для сучасної православної України? «Втікачем» з Російської церкви і «канонічним бунтівником»? «Апостолом українського репiгійно-націонзльного відродження» за висловом академіка Агатангела Кримського? Страдником віри, який у своїх церковних візіях мав необережність випередити час церковного оновлення? Чи однією з найтрагічніших постатей української церковної історії - «ієрархом, якого було не лише вбито ворогами його Церкви, але і зраджено його спільниками у справі її відродження?» (Мефодій (Кудряков), 2015:132).

¹ Звертаємо увагу на розбіжності щодо дати дня народження: сам митрополит Василь Липківський в «Автобіографії» зазначав дату народження 19 березня. Однак у дослідженнях науковців зустрічається й дата 20 березня 1864 р. Розбіжності викликано похибкою при переведенні на новий стиль.

Будь-яка подія чи оцінка постаті вилоновується і кристалізується в процесі дискурсивного осмислення. Реальність («фізичний модус існування») завжди йде в супроводі її дискурсивного модусу. Соціальні та наративні форми осмислення подій, фактів, життєписів, явищ тощо та відповідні інтерпретації обрамлені й ідуть у супроводі обраного /визначеного дискурсивного модусу, розгортаються в дискурсивному вимірі. Обраний дискурсивний конструкт має семіотичний (знаковий) характер, створюється за його допомогою соціально-семіотичних конструктів і потребує певних кодів для відчитування / зчитування інформації. Відтак разом із дискурсивними формами суттєво змінюється наратив. Наративи / теоретичні побудови впливають на соціальну й політичну практику, формують певні публічні очікування і здатні впливати на процеси прийняття політичних рішень. Водночас суспільно-політичний та владний дискурси впливають на форматування наративу. Створення нового дискурсу зазвичай спрямоване на руйнування існуючих і формування нових інтерпретаційних рамок та смислових механізмів сприйняття події, факту, життєпису, явища тощо. Тобто йдеться про продукування нових смислів. Інтерпретаційні рамки узалежнені від характеру концептуалізації: ті чи інші наративні схеми по-різному виокремлюють події та по-різному визначають їхніх учасників (дійових осіб). Вибір дискурсивного конструкту, а також поняттєвого-категоріального апарату та інструментарію дослідження для характеристики події, факту, життєпису, явища тощо упослідує (тягне за собою) відповідні сюжетні та інтерпретаційні схеми.

Так, у радянський час ім'я Василя Липківського через ідеологічні й політичні причини було заборонено навіть згадувати як страченого карними органами радянської влади очільника Української церкви. У сучасній історіографії зростає зацікавленість у вивченні окремої особистості, її ролів суспільно-політичних і духовно-культурних процесах, посилюється інтерес до антропологічних і просопографічних досліджень тощо. Відтак в умовах незалежної України змінюється оцінний дискурс і щодо постаті Василя Липківського: після тривалих років повного забуття постать і подвижницька діяльність митрополита, цього (за словами академіка Агатангела Кримського) «апостола національно-релігійного відродження України», поступово отримує гідне пошанування нащадками. З поміж численних характеристик діяча увиразнено лише ключові: релігійний і освітній діяч, церковний реформатор, ідеолог українського духовного відродження, Голова Київського єпархіального з'їзду 1917 р. (на якому було проголошено вимоги українізації та незалежності Православної церкви в Україні), член Всеукраїнської православної церковної ради (ВПЦР), настоятель великого кафедрального Києво-Софійського собору, архієпископ, перший митрополит Київський і всієї України Української автокефальної православної церкви (1921–1927), редактор і автор низки статей часопису УАПЦ «Церква і Життя», перекладач богослужбових текстів українською мовою (Божественної літургії Св. Іоанна Золотоуста, богослужбових книг, проповідей), історик Церкви, автор гомілетичних творів, епістолярію, борець за всесвітнє об'єднання православних українців в єдину Українську Церкву з центром у Києві, закатований в Лук'янівській в'язниці і

безіменно похований серед тисяч інших жертв політичних репресій НКВС (Мартирологія, 1987: 942–943; Репресована УАПЦ, 2006:317–318; Бухарева І., Даниленко В., Окіпнюк В., Преловська І., 2011:64–66).

Аналіз досліджень. Після початку церковного відродження в Україні з 1991 р. почався процес дослідження і публікації архівних документів з історії Церкви у ХХ ст. Одночасно цей процес супроводжувався надходженнями публікацій з осередків української діаспори, в т. ч. оприлюдненої спадщини митрополита УАПЦ Василя Липківського (Бурко Д., 1988; Діяння, 1921; Липківський В., 1959; Липківський В. Історія, 1961; Липківський В. Проповіді, 1966; Липківський В. Православна Христова Церква, 1951; Липківський В. Листи, 1980; Явдась М., 1956 та ін.).

Завдяки зусиллям українських істориків (Білокінь С., 1993; Білокінь С., 1999; Зінченко А., 1991; Зінченко А., 1993; Зінченко А., 1997; Ігнатуша О., 1991; Ігнатуша О., 1993; Ігнатуша О., 1994; Ігнатуша О., 1998; Ігнатуша О., 2004; Киридон А., 2000; Киридон А., 2004; Киридон А., 2005; Пащенко В., 1993; Пащенко В., 1994; Пилявець Л., 1992 та ін.), джерелознавців (Ігнатуша О., 1994; Преловська І., 2013 та ін.), релігієзнавців, архівістів з'явилися збірники документів і матеріалів з історії УАПЦ 1920–1930-х років (Документи трагічної історії, 1999; Червоний терор, 2003 та ін.), а також ґрунтовні дослідження загально-церковних процесів, відносин між державою і Церквою, персоналій видатних діячів УАПЦ (Зінченко А., 1997; Зінченко А., 2003; Киридон А., 2007; Липківський К., 2003; Преловська І., 2004; Преловська І., 2017; Преловська І., 2018 та ін.), розвій політичних репресій проти Церкви тощо. Одним із перших ґрунтовних досліджень, присвячених життєвому шляху й діяльності митрополита Василя Липківського, підготував А. Зінченко. Різним аспектам діяльності митрополита та УАПЦ присвятили праці С. Білокінь, О. Ігнатуша, А. Киридон, К. Липківський, В. Пащенко, Л. Пилявець, І. Преловська, О. Роговий, С. Урста та ін. присвятили наукові розвідки.

Водночас зазначимо, що головна увага при вивченні діяльності та життєвого шляху митрополита Василя Липківського зазвичай приділялася періоду відродження українського церковного життя (1917–1921 рр.). Потужний історіографічний доробок присвячено проблемі скликання та проведення Першого Всеукраїнського православного церковного собору УАПЦ 14–30 жовтня 1921 р. у соборі Святої Софії Київської та пресвітерській хіротонії митрополита Василя. Але як представники української діаспори, так і сучасні дослідники цієї проблеми значно менше уваги приділили подіям, пов'язаним із його діяльністю в останнє десятиліття життя – від Другого Всеукраїнського православного церковного собору УАПЦ (17–30 жовтня 1927 р.) до загибелі (27 листопада 1937 р.). На жаль, надто мало відомостей про останній період життя митрополита віднайдемо і в архівно-кримінальній справі, заведеної на Василя Липківського у жовтні 1937 р.

Мета наукової розвідки – на підставі опрацювання комплексу історичних та історіографічних джерел узагальнити інформацію про постать митрополита Василя Липківського, увиразнивши ключові моменти життєдіяльності,

привернути увагу до непересічної особистості церковно-релігійного життя першої третини ХХ ст.

Методологія ґрунтується на комплексному використанні наукових принципів (історизм, неупередженість, системність, наступність тощо), а також застосуванні загальнонаукових, міждисциплінарних, спеціальноісторичних методів (узагальнення, компаративний аналіз, інтелектуальна рефлексія, історіографічний аналіз і синтез, історико-хронологічний, історико-порівняльний, системно-структурний, історико-генетичний, історико-типологічний тощо) та підходів (інтерпретативний, культурно-історичний, цивілізаційний, системний, системно-мислєдіяльнісний, плюралістичний тощо).

Виклад основного матеріалу. Про походження роду Липківських короткі відомості подав сам митрополит УАПЦ Василь Липківський (згодом цей текст було опубліковано у збірці його проповідей): «Мое прізвище справді зв'язане з річкою Липою, (не знаю, на жаль, чи є на р. Липі село або місто, що має назву по цій річці). Про наше походження зберігся в нашій родині такий досить химерний переказ. Мій прадід, Липківський, походив з якогось села, чи міста на р. Липі. Він був дуже вчений «професор» і нанявся за вчителя в домашньому пансіоні в якогось польського магната, що жив на річці Богу. Це було коло половини 18-го віку. Старший син у нього був Фотій – мій дід» (Липківський В., 1988: XII). Так само він подав і свій короткий життєпис, датований 13 грудня 1933 р. (Липківський В., 1988: XI–XII).

Дослідження родоводу і дореволюційного періоду життя прот. Василя Липківського представлені публікаціями українських науковців, зокрема А. Зінченка (Зінченко А., 1997; Зінченко А., 2016:19–29; Зінченко А., 2017) і О. Рогового (Роговий О., 2016:85–92), які долучилися до вивчення цієї складної проблеми, а також онука митрополита УАПЦ – К. Липківського (Липківський К., 2003). О. Роговий пише: «Батько майбутнього Митрополита Костянтин Липківський народився 1820 року у Малих Дмитрушках, де його батько Фотій був священником. Як було прийнято в ті часи, «син священницький» пішов по тій же лінії і, згідно клірової відомості: «по закінченню курсу в Київській Духовній семінарії 1843 р. липня 15 дня звільнений у Єпархіальне відомство з Атестацією 1-го розряду і ступенем студента» (Роговий О., 2016:89).

Костянтин Липківський невдовзі «оженився і зміг претендувати на посаду священника. Київській митрополит Філарет 08 вересня 1843 р. призначив його служити до Симеонівської церкви в селі Цеберманівка Липовецького повіту (Київської губернії, на кордоні з Подільською). Подальше життя Костянтина та його дітей виявилось пов'язаним з Липовеччиною. На схилі літ о. Костянтин згадував про початок свого служіння у Цеберманівці, де 1850 р. розпочав свою церковну кар'єру. Брав участь у Кримській війні 1853–1856 рр. (за що К. Ф. Липківський отримав пізніше срібний хрест і медаль ЦДІАК України. Ф. 127. Оп. 1009. Спр. 948/1885 р. Арк. 395 зв.; Роговий О., 2016:89).

У родині Липківських «майже всі діти Костянтина Фотійовича і його дружини Вікторії Гаврилівни з'явилися на світ у Попудні Монастирищенської волості: Іуліанія (1855), Анисія (1859), Ольга (1863), Філоніда (1867), Єфросинія (1870). Остання уже в 15 літ могла похвалитися тим, що закінчила

Київське жіноче училище. В той час її сестра Марія (нар. 1873 р. в Княжиках) лише «навчалася письму». Всі доньки в кліровій відомості названі «благодійними» (ЦДІАК України. Ф. 127. Оп. 1009. Спр. 948/1885 р. Арк. 395 зв.; Роговий О., 2016:90). 1864 народився єдиний у цій родині син Василь.

Дослідник А. Зінченко подав послідовно результати навчання Василя Липківського в Уманському духовному училищі (1873–1879), Київській духовній семінарії (закінчив 1884 р.) та Київській духовній академії (закінчив 1889 р. зі ступенем кандидата богослов'я). Він пише: «За звітними документами Академії, В. Липківського переведено з другого на третій курс 25-м за списком з числа 42-х студентів; за підсумками 1887/1888 навчального року його було переведено на четвертий курс (під номером 26). 10 червня 1889 р. під головуванням ректора відбулося засідання ради Київської духовної академії, на якому розглядалися відгуки викладачів на дисертації, написані випускниками. На дисертацію Василя Липківського «Боротьба Маккавеїв з сирійськими царями, її причини і значення в історії юдеїв» давали відгук доцент Ф. Покровський та ординарний процесор Д. Поспехов. Перший рецензент оцінив твір як „цілком задовільний”, другий – як „задовільний”. Рада присудила Василеві Липківському в числі інших тридцяти шести випускників Академії ступінь кандидата богослов'я» (Зінченко А., 2017: 20–24).

Після закінчення Київської духовної академії 18 листопада 1889 р. Василя Липківського призначили законовчителем до Шполянського однокласного та двохкласного сільських міністерських училищ. Згодом його перевели до Черкаського двокласного міського училища на посаду законовчителя з 27 травня 1890 р. Оскільки при прогімназії храму не було, він викладав Закон Божий як світський викладач. 1891 отримав священницький сан і розпочав служіння в парафіях православної церкви; був понадштатним священником Черкаського Свято-Троїцького собору (Зінченко А., 2017: 24).

Сам о. Василій просив призначити його на вакантне з осені 1891 р. настоятельське місце до соборної церкви м. Липовця (тепер Вінницької обл.). Він витримав конкурс на це місце (було ще четверо претендентів) і завдяки високій освіті і богословському степню 16 лютого 1892 р. настоятелем призначили саме його. До Липовця о. Василь Липківський прибув з дружиною Параскою Олександрівною у власний будинок з облаштованою садибою, де мешкав його батько о. Костянтин Липківський. Згодом в одній зі своїх публікацій він докладно пояснить всі вигоди такого успадкування садиби, де все має традиційний устрій і повністю забезпечене для родини священника (Липковській Василій, 1899: 690–711):

Як настоятель Липовецького собору, о. Василя Липківського 05 травня 1892 р. було призначено очільником Липовецького міського благочинства, до складу якого увійшли церкви м. Липовця та навколишніх присілків. Окрім обов'язків настоятеля, з 08 березня 1892 р. він був водночас головою Липовецького відділення єпархіальної училищної ради, з 26 серпня 1896 р. – доглядачем церковних шкіл Липовецького повіту та виконував обов'язки завідувача та законовчителя міської двокласної церковно-парафіяльної школи

(Зінченко А., 2017:25). Все це дало йому можливість фахово відгукуватись на проблеми устрою сільських шкіл у своїх публікаціях в офіційному часописі Київської єпархії (Липковській Василій, 1899: 635–664; 1903: 823–839; 1903: 868–872). Уже в часи свого священничого служіння прот. Василь Липківський почав виявляти інтерес до місцевої церковної історії, розпочавши дослідження єпархіальних архівів і досить активно пропонуючи свої статті для публікації в «Київских Епархиальных Ведомостях». Відомо також про його критичне ставлення до російського самодержавства й зацікавлення українським життям ще в роки навчання в духовній семінарії (про це згадували його однокласники й колеги – священники Липовецького повіту); напам'ять знав «Кобзар» Тараса Шевченка (Зінченко А., 2017:30). А. Зінченко пише, що виявлене офіційне листування кінця 1890-х – початку 1900-х рр. не дає достатніх матеріалів для повнішого з'ясування поглядів о. Василя Липківського на суспільні і національні проблеми. Так само відсутні особисті документи та епістолярій, який мав би бути досить великим за обсягом (Зінченко А., 2017:25). Тому питання про формування його світогляду залишається однією з недостатньо досліджених наукових проблем (Подвижник українського духу, 2016: 7–18, 65–84, 93–101).

Невтомна діяльність о. Василя Липківського в Липовці, особливо на ниві церковно-шкільної освіти, була відзначена єпархіальним начальством – постановою Київської єпархіальної училищної ради 31 січня 1895 р., затвердженою обер-прокурором Святійшого урядуючого Синоду 13 січня 1896 р., головам повітових відділень єпархіальної училищної ради та округовим доглядачам шкіл було видано грошову нагороду «за ревну їхню працю на своїй посаді». Серед нагороджених був о. Василь Липківський (який отримав 40 рублів нагороди). До дня коронації російського імператора Миколи II Романова 14 травня 1896 р. митрополит Київський і Галицький Йоанникій (Руднєв) нагородив набедрениками священників Київської єпархії, в т. ч. о. Василя Липківського. 1897 р. його нагороджено фіолетовою оксамитовою скуфією. У сан протоієрея преосвященний Сергій, єпископ Уманський, возвів о. Василя 13 серпня 1899 р. Прот. Василь Липківський отримав також нагороди: 06 травня 1904 р. нагороджено камилавкою; 06 травня 1912 р. – нагороджено наперсним хрестом від Святійшого урядуючого Синоду Російської Православної Церкви. (Зінченко А., 2017: 31). Духовне і педагогічне служіння прот. Василя Липківського в Липовецькому повіті тривало 1892–1903 рр. 1903 отримав сан протоієрея. На свято Різдва Богородиці 08 вересня 1903 р. прот. Василь разом з соборними священниками відслужили в Липовецькому соборі Божествену Літургію, після звершення якої пастир сказав присутнім сердечне прощальне слово. 10 вересня 1903 р. прот. Василь Липківський вибув з Липовця. Таким чином закінчився цілий життєвий етап.

Ухвалою Училищного комітету при Св. Синоді 07.08.1903 був призначений на посаду директора новоствореної Київської церковно-вчительської школи (знаходилась на Лук'янівці, вул. Боговутівська, 2). Невдовзі став постійним членом Київської єпархіальної училищної ради та членом шкільної комісії при цій раді (відповідно до резолюції митрополита Київського

і Галицького Флавіана (Городецького) від 31 серпня 1903 р.) У грудні 1903 р. він став завідувачем Печерської недільної школи, а також викладав Закон Божий у навчальному закладі П. Д. Новицької (за адресою вул. Золотоворітська, 3) (Зінченко А., 2017:32). Діяльність прот. Василя Липківського на посаді завідувача церковно-учительською школою тривала недовго (1903–1905 рр.). У вересні 1905 р. за поданням Київського митрополита рішенням Київської єпархіальної училищної ради (протокол засідання від 06 вересня 1905 р.) протоієрей Василь Липківський був позбавлений обов'язків члена єпархіальної училищної ради і шкільної комісії та усунутий з посади директора. Після звільнення був призначений настоятелем Свято-Покровської церкви (тепер церква Покрови Пресвятої Богородиці Солом'янського району м. Києва) та Солом'янської парафії у тогочасному передмісті Києва.

На хвилі революційних подій 1905–1907 рр. став одним із провідників українського культурного руху серед духовенства. 10–18.10.1905 головував на з'їзді духовенства Київської єпархії, де було ухвалено рішення запровадити українську мову в церковному богослужінні й духовних школах.

1905–1917 рр. о. Василь (Липківський), окрім парафіяльної роботи, провадив педагогічну й науково-дослідницьку діяльність, писав, друкував публіцистичні статті, перекладав українською мовою богослужбові тексти.

Родина прот. Василя Липківського в період 1903–1921 рр. мешкала на Солом'янці. У м. Липівці народились діти: Іван – 1892 р., Марія – 1894 р., Костянтин – 1895 р., Ганна – 1897 р., Валеріян – 1899 р. У м. Києві народилися Олександр – 1903 р. і Тетяна – 1908 р. (Зінченко А., 2017: 230)

Революція 1917 р. розбурхала й зрушила засади Церкви у Російській імперії. Врахуємо, що бажання модернізації Церкви, «церковного оновлення» охопило тоді не лише автокефальний рух в Україні, але й православне середовище в цілому. Весною 1917 р. в Україна відбуваються єпархіальні з'їзди духовенства і мирян щодо майбутнього устрою Церкви (зокрема – бачення церковного відродження на засадах автономії чи автокефалії, мови богослужіння тощо), які засвідчили розмежування поглядів у середовищі ієрархії й духовенства. 1917 р. протоієрей Василь Липківський – серед лідерів українського церковно-визвольного руху, одна з ключових постатей у конституванні Української автокефальної православної церкви. Головував на Київському єпархіальному з'їзді духовенства і мирян (1917 р.), де обговорювалися питання соборноправності, відродження українських церковних традицій, незалежного статусу Української церкви. Разом з іншими поборниками ідеї автокефалії виступав за скликання Всеукраїнського церковного собору, який би затвердив адміністративно незалежний статус православної церкви в УНР. Став співорганізатором і активним діячем «Братства воскресіння Христа» (створене в листопаді 1917 р.), яке розпочало підготовку до Всеукраїнського церковного собору. Братство невдовзі було реорганізоване у першу (тимчасову) Всеукраїнську православну церковну раду (ВПЦР). Протоієрей Василь Липківський увійшов до складу ВПЦР (23.11.1917 р.), яка здійснювала організаційну роботу щодо скликання Всеукраїнського православного церковного собору.

У січні 1918 р. (на Різдво) скликаний Всеукраїнського церковний собор підтримав ідею створення незалежної від Московського патріархату помісної автокефальної церкви. Липківський – учасник Собору. Йому було доручено видання «Вістей Українського православного церковного собору» (вийшло 2 випуски). Однак ухваленню остаточних рішень Собору завадили воєнні події (Собор вимушено припинив роботу).

Був одним із засновників і провідних діячів Кирило-Мефодіївського українського православного братства, створеного у березні–квітні 1918 р. із метою відродження української православної незалежної соборноправної церкви.

Відновлення роботи Собору відбулося через 6 місяців (уже в умовах Гетьманату). Однак у складі учасників гору взяли проросійські сили, ідея автокефалії церкви в Україні була відкинута, як і пропозиції українізації богослужіння та інших реформ. 07 липня 1918 р. проросійськи налаштована більшість Всеукраїнського церковного собору виключила зі свого складу 46 членів ВПЦР, зокрема й Василя Липківського.

Визнав проголошену 01 січня 1919 р. директорією УНР автокефалію Української православної церкви. У 1919 р. чтиві одним із організаторів перших українських православних парафій у м. Києві (Свято-Микольської на Печерську, при Софійському соборі, Андріївській та Іллінській церквах). Від серпня 1919 р. прот. Василь Липківський став настоятелем великого Свято-Софійського собору в м. Києві (був його останнім настоятелем і доглядачем до закриття у 1929 р.) та Старокиївської парафії (його одноголосно було обрано настоятелем на зборах цієї парафії). За його активної участі прихильники автокефалії у квітні 1919 р. вдруге зорганізували ВПЦР (Липківський був заступником голови). ВПЦР ухвалила рішення про створення українських парафій. Головною проблемою УАПЦ з самого початку була та, що самими процесом відродження керував орган, який складався з мирян і тільки почасти включав в себе представників кліру. На чолі автокефального руху стояли прот. Василь Липківський і чиновник відділу сільськогосподарської статистики Київського земства Михайло Мороз, які з самого початку спільної діяльності весною 1919 р. взяли курс на утворення автокефальної Церкви в Україні на національних засадах.

22 травня 1919 р. отець Василь відслужив першу літургію українською мовою (у супроводі хору під керуванням Миколи Леонтовича) у колись збудованому гетьманом Іваном Мазепою Микільському соборі на Печерську (знесений; нині на його місці стоїть Палац дітей та юнацтва); 29 червня того ж року – у Софійському соборі. За проведення служби Божою українською мовою ієрархи Російської церкви двічі забороняли отцю Липківському проведення богослужінь священнослужіння і один раз заочно віддали його під церковний суд.

При соборі Св. Софії розмістилась Всеукраїнська православна церковна рада (ВПЦР), її президія та ревізійна комісія. Дозвіл на це було надано радянською владою (ЦДАВО України. Ф. 3984. Оп. 3. Спр. 34. Арк. 10). При соборі св. Софії влітку 1919 р. відбулися збори парафіян для обрання

представників на собор київських парафій. Було ухвалено утворити ще одну парафію при соборі св. Софії. Першим до цієї парафії записався відомий український художник-графік Георгій Нарбут, за ним – неодмінний секретар УАН академік Агатангел Кримський та інші відомі діячі.

Вперше українську службу в св. Софії українське духовництво в кількості 7 осіб відправило 12 липня 1919 р на день св. Апостолів Петра і Павла. До ВПЦР від цієї парафії увійшли прот. Василь Липківський, прот. Нестор Шараївський, Михайло Мороз, Григорій Вовкушевський, Микола Пивоваров та ін. (Білокінь С., 1997: 66). Василь Липківський став одним із головних ініціаторів і натхненників відновлення роботи ВПЦР та скликання нового Всеукраїнського собору. 05.05.1920 ВПЦР звернулася з листом до українців, в якому проголосила церковну автокефалію. Попри зусилля ВПЦР, у жовтні 1920 р. Всеукраїнський православний церковний собор так і не був скликаний. Справа затяглася.

Весною 1921 р. був скликаний церковний Собор Київщини (22-26 травня 1921 р.) (Перший Всеукраїнський Православний Церковний Собор УАПЦ, 1999: 469-487). Собор очолив чиновник відділу сільськогосподарської статистики Київського земства Михайло Мороз, який з церковної точки зору був звичайним мирянином. Це надало проросійському єпископату в Україні аргумент для повного заперечення канонічності цього Собору, що кваліфікувався як звичайний з'їзд духовенства і мирян, та ще й скликаний без дозволу і благословення місцевого єпископа.

Собор Київщини обрав Київським митрополитом архієпископа Парфенія (Левицького), а його заступником – єп. Антоніна (Грановського) (Гл. 13, розд. II, п. 1). Десять осіб було обрано кандидатами на висвячення в єпископський сан, серед яких протоіереї: Василь Липківський, Нестор Шараївський, Павло Погорілко, Степан Орлик-Волинський, Юхим Сіцинський та ін. (Гл. 13, розд. II, п. 2) (Перший Всеукраїнський Православний Церковний Собор УАПЦ, 1999: 474). Головна мета собору Київщини 22-26 травня 1921 р не була досягнута – прихильникам автокефалії Української православної церкви не вдалося добитися того, щоб цю Церкву очолили канонічно висвячені єпископи Російської православної церкви, які згідно з канонами здійснили б подальшу висвяту єпископів та священників для УАПЦ. Більше того, через тактичні помилки керівників ВПЦР ситуація значно погіршилася, оскільки навіть ті єпископи РПЦ, які висловлювали прихильність до українських церковно-визвольних змагань, остаточно відокремилися від ВПЦР.

З метою підготовки власних кадрів священнослужителів, у вересні 1921 р. ВПЦР відкриває пастирські курси, які (за відсутності інших духовних навчальних закладів) повинні були розпочати підготовку кадрів для висвячення. На засіданні ради лекторів було прийнято рішення про вивчення таких предметів: українська церковна історія, богослужбова мова, Св. Письмо, церковні мистецтво і спів, загальна церковна історія, церковний Устав, церковне господарство, літургіка, церковна географія, красномовство, догматичне та моральне богослов'я, канонічне право, декламація, філософія релігії й сучасне релігійне життя. Серед викладачів були В. Липківський,

Н. Шараївський, М. Мороз, К. Соколовський, Д. Ходзицький, Г. Стороженко, П. Демуцький, В. Данилевич, Л. Старицька-Черняхівська, В. Чехівський та ін. (ЦДАВО України. Ф. 3984. Оп. 4. Спр. 39. Арк. 2–3).

Упродовж 1919–1921 рр. прот. Василь Липківський проживав на Софійському монастирському подвір'ї в одній з комунальних квартир (розташованій у будинку, де до революції діяла Київська училищна єпархіальна рада). Він не тільки служив у Софійському храмі, але й брав участь у діяльності Перекладової комісії ВПЦР, створюючи переклад Божественної Літургії св. Іоанна Золотоустого. ВПЦР видала друком «Літургію св. Іоанна Золотоустого» (переклад прот. Василя Липківського), Часословець, Требник, Молитовник та ін.

Принагідно зауважимо: і ідеологію, і церковну практику УАПЦ того часу не можна розглядати поза історичним контекстом. 1920-і роки були часом революційних змін, коли багатьом здавалося, що доба «старого» остаточно минула. Постало питання щодо майбутнього устрою й характеру життєдіяльності Православної церкви після падіння Російської імперії, що століттями була нібито «зовнішнім тілом» православ'я. За інерцією значна частина православного кліру намагалася, так би мовити, підлаштуватися під нові історичні обставини. Для одних це був компроміс, який дозволяв зберегти життя. Для інших - предмет наївної віри, що нова комуністична влада допоможе втілити в церковному житті давній християнський принцип прозорого братського життя. Треті (і таких серед діячів УАПЦ було чимало) сподівалися, що новий режим якимось чином інтегрує українську культуру, стихійно українізується, зрештою, просто надасть можливість для культурного та релігійного самовиявлення українства в межах нової державності (Мефодій (Кудряков), 2015: 124).

Українізованими парафіями в Україні до скликання Першого Всеукраїнського православного церковного собору УАПЦ (1921 р.) керувала Всеукраїнська спілка православних парафій, якій не вистачало тільки ієрархії для утворення повноцінної церковної структури. Через протистояння з єпископатом РПЦ саме це питання стало наріжним для УАПЦ.

Всеукраїнський православний церковний собор УАПЦ відкрився у м. Києві в Софійському кафедральному соборі на свято Покрови Пресвятої Богородиці 14 жовтня і тривав до 30 жовтня 1921 р. Серед основних питань Собору – формування українського єпископату, обрання всеукраїнського митрополита, організація церковного життя на засадах давніх українських традицій, запровадження української мови в богослужіння тощо. Головною подією Собору стала висвята митрополита Василя Липківського і єпископату УАПЦ. Василь (Липківський) був висвячений у ранньохристиянський спосіб (покладанням рук) і таємним голосуванням обраний на посаду предстоятеля — Митрополита Київського і всієї України. Василь Липківський писав, що УАПЦ це було «днем її урочистого охрещення в Духові Святому, коли вона остаточно відчула в собі повноту благодаті Святого Духа й прилюдно на весь світ оголосила про своє відродження» (Липківський Василь, митрополит, 1961: 45). На Соборі були затверджені основні засади життя УАПЦ (автокефальність,

самостійність і незалежність в управлінні від РПЦ, визнання аморальним і антиканонічним переходу Київської митрополії під юрисдикцію Московського патріархату в 1686, соборноправність і активна участь мирян, відокремлення від держави й політики, запровадження української мови як церковної, відродження українських традицій). Це була спроба подолати в Церкві панування «монархічного єпископату» та відродити давню «соборність». Відтак йшлося не лише про інституалізацію церковної конфесії та відродження церковного життя на засадах давнього християнства (проголошення автокефалії в Софійському Соборі мало ще й символічний зміст, адже храм від часів Давньої Русі був символом українського християнства), але й про відродження традицій національної культури та пошук / утвердження національної ідентичності. Створення УАПЦ було надсмільливим проектом. Митрополит Василь Липківський очолював УАПЦ 1921–1927 рр. (в історіографії використовується окреслення цього етапу життєдіяльності митрополита Василя Липківського як «золота доба»).

З постановом УАПЦ спостерагається активізація організаційної роботи з налагодження церковного життя, створення й становлення численних парафій УАПЦ (сам Митрополит відвідав більше 500 парафій, закликаючи до творення нової, вільної української Церкви), забезпечення кадрового потенціалу, а відтак – організація богословських курсів, які готували священників для УАПЦ. Постала необхідність перекладу українською богослужбових книг. Вагомим стало видання власного часопису «Церква й життя» (1926–1927 рр. вийшло друком шість чисел), тощо. Обставини диктували необхідність систематичної боротьби за свідомість населення, роз'яснення завдань української церкви, що упосліджувало крім священницької діяльності – організацію /участь в релігійних диспутах тощо. У відносинах із владою митрополит обстоював позицію аполітичності церкви та її цілковитого відокремлення від держави. Однак для унормування життєдіяльності керівництво УАПЦ (як і інших конфесій) було змушене взаємодіяти з різних питань з органами радянської влади. Одним із важливих було затвердження Статуту УАПЦ (наприкінці 1924 р. президія ВПЦР звернулась до уряду з декларацією, де висловлювала лояльність до більшовицької влади).

У 1920-х роках УАПЦ під проводом митрополита Василя (Липківського) набувала авторитету і впливу серед мирян. Наприкінці 1926 налічувала 32 єпископи, бл. 3 тис. священників і майже 6 млн. вірних.

При цьому перехід від патріаршої церкви до автокефальної був непростим, супроводжувався міжконфесійними конфліктами. Більшовицька влада стратегічною метою мала усунення церкви з життя суспільства, тактично використовуючи різні механізми. Як один із методів боротьби – розколи в православному середовищі, підрив православно-церковних структур в Україні, загравання з окремими конфесіями заради зменшення впливу інших (цим зумовлена й лояльність до УАПЦ в перші роки її існування). Занепокоєна успіхом УАПЦ, партійна влада й ДПУ вдалися до політики насильства, зумисного розколу церкви, звинувачення проводу й вірян у «націонал-шовінізмі», «самосвятстві», репресій і терору. Інструментом генерування суперечностей і конфліктів всередині церкви стала, зокрема, необачно підтримана Липківським громадська

організація «Діяльна Христова Церква» (ДХЦ). Саме під її проводом у жовтні 1925 було реалізовано зініційований ДПУ розкол в УАПЦ.

Отже, внаслідок проведених чекістами операцій всередині церковних структур УАПЦ розкололась (зокрема – виникло братство під назвою «Діяльно-Христова Церква» (ДХЦ). Братство, яке згодом реформувалося в ДХЦ, було якщо не цілком створене за ініціативою ДПУ, то активно використане для послаблення УАПЦ. Органами ДПУ були застосовані засоби для поглиблення розбіжностей між лідерами ВПЦР – митрополитом Василем Липківським, Володимиром Чехівським, протодияконом Василем Потієнком, архієпископом Олександром Ярещенком з організаторами братства – єпископами Петром Тарнавським, Володимиром Бржосньовським та протоієреєм Костем Янушівським.

У результаті розколу в м. Києві був організований керівний центр ДХЦ губернського масштабу (Історія релігій в Україні, 1993: 398). Цей центр був розміщений у Михайлівському Золотоверхому соборі, де було відкрито парафію ДХЦ з метою розколоти українську Софійську парафію УАПЦ (Киридон А., 2000; Кузовенков Д., 2008; Кузовенков Д., 2010; Кузовенков Д., 2011). Персональний мандат на Михайлівський монастир отримав єпископ Петро Тарнавський. Передбачалось розділення а потім і цілковите знищення Софійської української православної парафії, яка знаходилась неподалік цього осередку ДХЦ (Власовський І., 1961: 185). Від 1926 р. митрополит УАПЦ Василь Липківський, якого парафіяни називали «батьком» і вважали народним митрополитом, став об'єктом брутальної і нищівної критики з боку об'єднання ДХЦ.

Пам'ятаємо, що це були часи більшовицької окупації України та розгорнутого тотального владного терору, метою якого було фізичне винищення всіх інакодумців. До них належали також ті люди церкви, які не йшли на компроміси чи на співпрацю з органами. Якщо на початку 1920-х рр. арешти не мали планомірного характеру, то з другої половини 1920-х рр. ситуація змінюється. Це відзначають і сучасні дослідники, зокрема А. Зінченко у монографії, присвяченій життю та діяльності митрополита УАПЦ Василя Липківського зауважує: «Восени 1925 р. репресії проти УАПЦ посилилися. Це було одним із виявів посилення тоталітарних тенденцій у політиці більшовиків. В Україні вони, до того ж, пов'язувалися з намаганням влади тримати під жорстким контролем національно-опозиційні кола» (Зінченко А., 1997: 256). 25.12.1926 політбюро ЦК КП(б)У на закритому засіданні ухвалило рішення про репресії активістів церкви. Циркуляр Головного політичного управління від 04.09.1926 «Про український сепаратизм» оголосив УАПЦ «оплотом націоналізму». Зазнав гонінь і репресій і митрополит Василь Липківський, який з 1925 р. фактично перебував під домашнім арештом та заборонами виїжджати за межі м. Києва й виступати з проповідями.

Питання про усунення митрополита УАПЦ від керування Церквою обговорювалося від середини 1926 р., коли непорозуміння з владою вилилися у відкритий конфлікт. «Комісія по унормуванню життя УАПЦ» на чолі з єпископом Петром Ромодановим, якій влада передала канцелярію ВПЦР (м. Київ, вул. Володимирська, 24), була покликана підготувати проведення Великих Покрівських зборів ВПЦР 1926 р., які в свою чергу розпочали

кампанію у справі «чистки» персонального складу УАПЦ (тривала до жовтня 1927 р.). У цей період збиралися звинувачення в «антирадянській діяльності» митрополита Василя Липківського. Почався тяжкий процес нагнітання звинувачень, повторення нав'язаних формулювань «провин», засідання Президії ВПЦР з обговоренням чергових «злочинів», залякування у наближенні «катастрофи» для всієї Церкви через вислови митрополита.

З початку 1927 р. почалась таємна боротьба в УАПЦ між ВПЦР на чолі з єпископом Петром Ромодановим і опозицією на чолі з митрополитом Василем Липківським, яку згрупував экс-голова ВПЦР протодиякон Василь Потієнко. Архієпископ УАПЦ Іван Теодорович (який з грудня 1923 р. перебував у США) підтримав рішення Покровських великих зборів 1926 р., але не погодився із засудженням митрополита Василя Липківського.

Йдеться про спробу митрополита Василя Липківського утворити опозиційний осередок з редакції журналу «Церква і Життя» і залучити туди для роботи протодиякона Василя Потієнка. Чекісти мали інформацію про ці заходи і вчасно вжили заходів для призначення до редакційної колегії часопису лояльних до радвлади осіб, а відповідальним редактором було поставлено довірену особу – архієпископа Харківського і Слобожанського УАПЦ Івана Павловського.

Як тільки цей опозиційний осередок в середовищі УАПЦ сформувався, чекісти заарештували протодиякона Василя Потієнка. Після його арешту до канцелярії ВПЦР прийшов Микола Хомичевський і подав заяву про відхід від церковної роботи, оскільки на його думку саме ВПЦР вимагала цього арешту у карних органів і така доля чекає на всіх інших. Після цього митрополит УАПЦ Василь Липківський на засіданні ВПЦР зробив заяву про те, що звертатись до влади з будь-якими проханнями є марна справа.

На засіданні Малої президії ВПЦР наприкінці лютого 1927 р. обговорювалося питання про остаточне повернення до УАПЦ лідерів «Діяльно-Христової Церкви» – єпископів Петра Тарнавського, Володимира Бржосньовського та Миколи Ширая. Василь Липківський виступив із заявою про те, що не визнає постанов Покровських зборів 1926 р. про повернення членів ДХЦ. Натомість ВПЦР йому поставила на вид про порушення ним засад соборноправности в УАПЦ.

Під час Великих Микільських зборів ВПЦР (м. Київ, 11–14 травня 1927 р.) митрополит УАПЦ Василь Липківський намагався якось знешкодити вплив голови ВПЦР Петра Ромоданова і виступити із заявою про неможливість подальшої співпраці. Однак більшість учасників цих Зборів виявилась противниками митрополита УАПЦ. Це стало для нього болісною несподіванкою і наочно продемонструвало, що і Збори і майже весь єпископат на боці ВПЦР і Петра Ромоданова.

Під час виголошення привітання учасникам Зборів, яке зачитав Петро Ромоданів, митрополит Василь Липківський демонстративно покинув залу засідання. Як голова Зборів, Володимир Чехівський намагався провести свою резолюцію про засудження ВПЦР за скликання нарад єпископату, але її було

провалено. Натомість було прийнято резолюцію під редакцією архієп. Йосипа Оксіюка, яка повністю схвалювала діяльність ВПЦР.

Боротьба між «ромоданівцями» і «липківцями» тривала до початку передсоборної наради, яка проходила в Софійському великому соборі 26-30 липня 1927 р. (Другий Всеукраїнський Православний Церковний Собор УАПЦ, 2007: 105-111).

ВПЦР на чолі з Ромодановим вирішила не загострювати ситуацію (у тій ситуації ВПЦР ризикувала втратити свій авторитет). Чекісти викликали до ДПУ делегацію від передсоборної наради на чолі з митрополитом Василем Липківським, зачитали компрометуючі його матеріали і почали вимагати заходів, які б засвідчили категоричне засудження всією УАПЦ антирадянських вчинків і висловів митрополита Василя Липківського. ВПЦР на чолі з Ромодановим було засуджено за те, що це вони покривають митрополита; тому після повернення делегації учасники передсоборної наради знову посипався шквал обвинувачень на митрополита, аж до вимоги надзвичайного церковного суду для розбору справи митрополита Василя Липківського. З вимогою відсторонення митрополита від керівництвом Церквою виступив архієпископ Вінницький УАПЦ Костянтин Кротевич.

На ці закиди митрополит Василь Липківський відповів, що не вони його ставили, не їм і знімати, це повинен вирішити Собор. На його захист став тільки Володимир Чехівський, який попросив у наради повноважень з тим, щоб піти до ДПУ і запевнити владу у цілковитій лояльності митрополита.

Врешті-решт нарада прийняла рішення судити Липківського надзвичайним судом на майбутньому Соборі в жовтні 1927 р. і з цією метою було обрано комісію, яка повинна зібрати матеріали для підготовки слідства й обвинувального висновку. Головою цієї комісії було обрано архієпископа Вінницького Костянтина Кротевича (який прагнув посісти місце митрополита УАПЦ).

Прихильники митрополита Василя Липківського, розуміючи, що влада буде тиснути на УАПЦ поки не реалізує поставленої мети, також розпочали боротьбу за врятування його від усунення. Сестрицтво Софійського собору під керівництвом дружини Василя Липківського почало агітувати селян стати на захист митрополита на майбутньому Соборі.

У цей час було опубліковано «Декларацію» місцеблюстителя московського патріаршого престолу митрополита Сергія (Страгородського) про лояльність до радянської влади і визнання СРСР як своєї батьківщини в церковному сенсі, яку обговорювали і в Україні представники різних церковних течій. Сценарій, за яким митрополит УАПЦ Василь Липківський мав би зробити те ж саме, що і митрополит Сергій (Страгородський), очевидно намагалися реалізувати і чекісти в УСРР (Киридон А., 2005:288–296; Киридон А., Митрополит Василь Липківський 2007:35-40; Киридон А. Генеральна репетиція, 2007: 479-487; Киридон А. Шлях, 2007: 220-234).

14 серпня 1927 р. митрополит Василь Липківський звернувся до ДПУ з проханням анулювати його підписку про невийзд з Києва. В ДПУ розцінили це прохання як намагання митрополита посилити агітацію по селах напередодні

відкриття Другого Собору і з метою забезпечити виконання своїх завдань щодо усунення митрополита УАПЦ йому було відмовлено.

Тим часом комісія по розслідуванню «злочинів» митрополита Василя Липківського на чолі з архієпископом Костянтином Кротевичем продовжувала працювати. Комісія планувала зібратись 12 жовтня 1927 р. і напередодні відкриття Другого Собору УАПЦ запропонувати Василеві Липківському самому залишити митрополиче служіння (ГДА СБ України. Ф. 13. Спр. 370. Ч. 1 (1927 р.). Т. 3. Арк. 202; Репресована УАПЦ, 2005:154).

Останнє десятиліття життя митрополита УАПЦ Василя Липківського, яке має точний часовий вимір: від Другого Всеукраїнського Православного Церковного Собору УАПЦ 17–30 жовтня 1927 р. до 27 листопада 1937 р. (дня страти) (Білокінь С., 1992: 27–34; Преловська І., 2008:81–114), було звільнене «від тягара митрополичого служіння» на Другому Соборі УАПЦ 1927 р. і він жив там, де йшов процес знищення його дітища – Української Церкви (Бурко Демид, 1988:223-259).

«Голгота» митрополита Василя Липківського почалась на Другому Всеукраїнському Православному Церковному Соборі УАПЦ 17–30 жовтня 1927 р., коли частина членів ВПЦР на чолі з її головою Петром Ромодановим, єпископату УАПЦ і вірних мусила виконувати завдання влади по усуненню непоступливого провідника Української церкви. Пізніше він залишив про це власні спогади і спостереження, які дають можливість зрозуміти ставлення самого митрополита Василя Липківського до цієї події (Липківський В. Історія, 1961:160-167).

На Соборі під час засідання 19 жовтня 1927 р. почався розгляд питання про провини митрополита у справі створення «загрози для УАПЦ». Митрополит Василь на всі звинувачування відповів: «Церква наша пробиває нові шляхи в житті релігійному по непротоптаному місцю між дібровами, та кущами. При своїй боротьбі вона звернула з протоптаного шляху. І державне життя теж саме звернуло з старих шляхів. При таких умовах можливі тертя, непорозуміння неминучі. На жаль і я підпав під ці непорозуміння й підозріння. Як вищий духовний керівник я теж став під персональне підозріле відношення з боку Державної влади. Воно зокрема стало тяжким тягарем в останні часи. Вам було б не цікаво, що мене персонально підозрівають в контрреволюції. Але недовір'я Державної влади до мене виливається в недовір'я до всієї УАПЦ. Підозріння Влади в контрреволюційних настроях моїх дає привід Владі казати: “який керівник, така і вся УАПЦ Церква. Вся Церква мусить сказати своє слово, яка вона є відносно влади. Коли підозріння набуло загрозливого значіння до мене, я сказав уже всю правду, бо я ніколи неправди не кажу» (Другий Всеукраїнський Православний Церковний Собор, 2007: 167-168).

Частина керівництва УАПЦ, в т. ч. з єпископів цієї Церкви, була за те, щоб передати справу митрополита до суду, бо «є загроза підвести всю Церкву під небезпеку». Така заява є свідченням або їх політичної короткозорості, або ще гірше, – підтримки оперативних розробок чекістів, яким на цей момент було

конче необхідно заручитись відкритою підтримкою проекту усунення митрополита в керівництві УАПЦ.

Митрополит УАПЦ Василь Липківський, розуміючи, що всі чекають від нього привселюдного зречення, продемонстрував височину духа і стійкість. 21 жовтня 1927 р. він подав звіт за своє багатолітнє архіпастирське служіння в УАПЦ (Другий Всеукраїнський Православний Церковний Собор, 2007: 276). Отже, 1927 р. на Другому Всеукраїнському православному церковному соборі, що відбувся за умов прямого тиску з боку Державного політичного управління УСРР, митрополит Василь Липківський був усунутий від керівництва УАПЦ.

Очевидно, що він мусив залишити не тільки митрополиче служіння, але й своє помешкання. З 1919 р. і до цього часу він мешкав на Софійському подвір'ї. З жовтня 1927 р., усунутий від керівництва УАПЦ, екс-митрополит Василь Липківський перейшов звідти на другий поверх південної в'їзної башти і знаходився там до жовтня 1929 р. (Білокінь С., 1999: 254). Після відходу від митрополичого керівництва УАПЦ він повністю перестав брати участь в церковному житті.

Нову хвилю гонінь на митрополита Василя Липківського було розгорнуто в зв'язку з підготовкою до Великих Покрівських зборів ВПЦР. У листопаді 1928 р. було проведено округовий Собор, на якому офіційно виключено з УАПЦ архієпископа Олександра Яреценка і Володимира Чехівського, а також соборним рішенням було оформлено заборону в священнослужінні екс-митрополита Василя Липківського, яку до того провела своїм рішенням ВПЦР (ГДА СБ України. Ф. 13. Спр. 370. Ч. 2 (1928 р.). Т. 7. Арк. 61 зв.; Репресована УАПЦ, 2005: 218). У 1929 р. більшість діячів УАПЦ була заарештована; 28–29 січня 1930 р. на інспірованому ДПУ так званому Надзвичайному Соборі УАПЦ було розпущено (її структури тимчасово припинили свою діяльність в Україні й діяли в діаспорі).

Останнє десятиліття свого життя 1927–1937 рр. Василь Липківський провів у поневіряннях і злиднях, втрачаючи дітей і рідних, від нього відвернулися колишні співпрацівники. Головним джерелом інформації про останнє десятиріччя життя митрополита Василя Липківського є його листи 1933–1937 рр. до США і Канади (до о. Петра Маєвського, архієп. Івана Теодоровича, адвоката Василя Свистуна, о. Павла Корсуновського, Консисторії Української греко-православної церкви в Канаді тощо). Листування розпочалося у найважчому для України 1933 р., коли скрізь лютував голод. Митрополит Василь жив у цей час разом з хворою дружиною, матір'ю та сестрою перебували в страшній скруті. Бажання служити Українській церкві спонукали його навіть в часи Голодомору 1932–1933 рр. писати переклади українською мовою богослужбових книг, проповіді на неділі і свята та на апостольські послання, історичні праці про Українську церкву, листи за кордон.

Колись, при звільненні його від митрополичого тягара у 1927 р. йому було призначено пенсію від ВПЦР у розмірі 50 крб., але в одному з листів він повідомляв, що жодного разу її не отримував. Дякуючи о. Петру Маєвському за

грошову допомогу, митрополит Василь пише: «Тут усі тільки й говорять і міркують про харчування; це й моя найперша турбота. Про такі речі, як молоко, масло, м'ясо, цукор, нема вже чого й думати, а хоч би мати з півфунта хліба на сутки, хоч 1 пуд муки на місяць, на якого коржа або галушку, з півпуда круп на кашу, куліш та з 1 фунт якого жиру на присмаку, що все становить на гроші приблизно 5 долярів на місяць – то я був би цілком задоволений і принаймні турбота про хліб щоденний трохи втратила б свою гостроту» (Липківський В., Листи, 1980: 2).

З квітня 1933 р. про тяжку самотність екс-митрополит УАПЦ пише в кожному листі: «З часу свого оселення на Солом'янці я майже ніколи в Києві не буваю, жию справжнім анахоретом, мало коли й на вулицю показуюсь. Ні з ким із сучасних церковних діячів я жодних стосунків не маю, ні з ким з них за весь час я навіть не разу не зустрічався, ніхто до мене не заходить і я ні до кого, і тому про стан церкви на Україні я не краще освідомлений тут на Солом'янці, ніж Ви там в Америці» (Липківський В., Листи, 1980: 1).

У листах митрополит УАПЦ Василь Липківський повідомляв про те, що радо погодився вислати о. Петру Маєвському до Вінніпегу (Канада) перекладену українською церковну літературу. У листі від 13 грудня 1933 р. митрополит писав, що незважаючи на перешкоди, коли йому відмовляли на пошті у пересилці за кордон літератури духовного змісту, він спромігся переслати «Мінею», «Часословець», «Псалтир», твори Інокентія [Борисова] в 2-х частинах. Згодом він надіслав іще 12 «Міней», 9 «Октоїхів» і сподівався дослати по змозі ще кілька посилок (Липківський В., Листи, 1980: 20). Таким чином цю частину його спадщини було врятовано від остаточного знищення в Україні.

Василя Липківського влада заарештовувала декілька разів і кожного разу за правилами цього відомства проводилися обшуки з вилученням документів. Вперше його забрали 05 лютого 1923 р. в с. Михайлівці на Богуславщині (після чого тримали в м. Богуславі при комендатурі ДПУ). У грудні 1925 р. його заарештувало ДПУ в м. Харкові (начебто у зв'язку з листуванням ВПЦР із закордонними представниками УАПЦ Сергієм Шелухіним та Євгеном Бачинським) і протримали 2 тижні. Іншим разом протримали місяць від 10 липня 1926 р.

Останній раз Василя Липківського було заарештовано в жовтні 1937 р., причому постанову про заарештування підписано 27 жовтня 1937 р. з таким формулюванням звинувачення: «був активним учасником антирадянської фашистської організації українських церковників» (Репресована УАПЦ, 2006:189-190). Постанову у справі № 49329 підписав оперуповноважений IV Відділу управління державної безпеки НКВС УРСР Гольдфарб. У тексті «Постанови про затримання» було вказано, що скоєні ним «злочини» передбачені ст. ст. 54-11 КК УРСР. 29 жовтня 1937 р. заарештований Управлінням державної безпеки НКВС УРСР. Обвинувачувався за ст. ст. 54-10, 54-11 КК УРСР як «керівник антирадянської фашистської організації»

українських церковників». Під час слідства утримувався в Лук'янівській в'язниці. На час арешту проживав у м. Києві в Олександрівській слободі на вул. Дачній, 8.

Санкцію на арешт дав 27 жовтня 1937 р. тимчасово виконуючий обов'язки начальника відділу по спецправах Прокуратури УРСР Аудрінг (Репресована УАПЦ, 2006:190). У цій постанові вказано, що митрополита Василя Липківського було заарештовано на підставі свідчень вже заарештованих і допитаних єпископів УАПЦ Самборського, Михновського, Карабіневича та інших, що сиділи у Лук'янівській в'язниці. Хоча постанову про арешт було підписано 27 жовтня, протокол першого допиту митрополита датований 22 жовтня 1937 р.

Під час допитів оперуповноважений Гольдфарб зачитував витяги з протоколів допитів, де були записані показання зі свідченнями про «антирадянську» діяльність митрополита УАПЦ. Василь Липківський під час допиту категорично відмовився від висунутих звинувачень і відкинув усі спроби нав'язати йому керівництво якоюсь міфічною антирадянською організацією з метою приєднання України до Німеччини і Польщі. Він зазначив, що зачитані йому показання знайомих йому осіб він не підтверджує і ні в яких антирадянських організаціях участі не брав (Репресована УАПЦ, 2006: 191-197). На всі зачитані йому звинувачення Василь Липківський з незмінною категоричністю відповідав, що ніколи ні за яких обставин він не організував ні «центрів» ні «угруповань», про «СВУ» дізнався з газет, все життя займався тільки церковним служінням (Репресована УАПЦ, 2006: 191-192). Слідчі промучилися з заарештованим майже місяць, надали йому свідчення проти нього, які були отримані від заарештованих і ув'язнених до того єпископів УАПЦ – Володимира Самборського, Юрія Михновського, Костянтина Малюшкевича. Власне, сама справа Липківського – це копії протоколів їхніх допитів. Наприкінці збірки протоколів чужих допитів уміщено винувальний вирок від 20 листопада 1937 р. у справі звинуваченого Липківського Василя Костянтиновича по ст.ст. 54-10, 54-11 КК УРСР (Репресована УАПЦ, 2006: 190). На початку повідомляється про те, що IV Відділом Управління державної безпеки НКВС УРСР було ліквідовано «націоналістичну фашистську організацію українських церковників» і що слідством було «встановлено»: її «керівником» був колишній митрополит УАПЦ Василь Липківський (Репресована УАПЦ, 2006: 233-234).

У винувальному вирокі записано: «1. Являлся одним из руководителей националистической фашистской организации украинских церковников; 2. Проводил активную антисоветскую работу; 3. Был связан с заграничными эмигрантскими кругами и посылал им антисоветскую информацию. Признал только, что он был организатором сбора подписей на восстановление украинских церквей и поддерживал связь с украинскими епископами, находящимися в эмиграции» (Репресована УАПЦ, 2006: 234).

За вироком Особливої Трійки при Київському облуправлінні НКВС УРСР (датований 20 листопада 1937 р.) митрополита Василя Липківського було розстріляно в Лук'янівській в'язниці 27 листопада 1937 р. (Репресована УАПЦ, 2006: 189-237; 235-236).

Восени 1937 р. очевидно було завершено в основному ліквідацію адміністративних структур Української православної церкви, яка існувала під такою назвою після грудневого «Екстреного» Собору УПЦ у 1930 р. після того, як було проголошено т. зв. «самоліквідацію» УАПЦ (Преловська І., 2013:236-245). На цей час в ув'язненні перебував основний склад ієрархії, духовенства і вірних цієї Церкви. Масові страти припадають на 1937–1939 рр., коли владою було прийняте рішення щодо неможливості відновлення церковних структур. У 1939 р. в УРСР не залишилось майже нікого з тих, хто розбудовував національну Церкву в Україні.

У 1957 р. у м. Форт Вейн ухвалено рішення про організацію Українського православного братства ім. Митрополита Василя Липківського в США. Братство у післявоєнний час об'єднало принципівих послідовників ідей митрополита УАПЦ Василя Липківського в еміграції, учасників подій в УРСР або нащадків діячів УАПЦ. Братство видавало друком документи і матеріали УАПЦ, відродило видання часопису «Церква й Життя» (виходив друком у 1950–1970-х рр.), заопікувалось встановленням пам'ятника митрополиту УАПЦ Василю Липківському в США у Бавнд Бруці. 15 жовтня 1984 р. у м. Саут-Бавнд-Бруці (США, шт. Нью-Джерсі) на українському церковно-меморіальному комплексі св. Андрія Первозваного відкрито й освячено пам'ятник (скульптор і архітектор - Петро Капшученко) митрополиту УАПЦ Василю Липківському.

Митрополит УАПЦ Василь Липківський був реабілітований 23 травня 1989 р. У 1990 р. на Всеукраїнському православному Соборі (06.06.1990 р.) було відновлено УАПЦ. Справа митрополита Василя Липківського з розбудови української церкви послугувала своєрідним імпульсом до створення Помісної церкви. Канонізований УАПЦ. До 60-тої річниці страти митрополита, за рішенням III Помісного собору УАПЦ (07.11.1997) день 27 листопада був проголошений Днем пам'яті святих новомучеників землі Української, загиблих від переслідувань влади впродовж 1917–1991.

Після проголошення незалежності України (1991 р.) представники різноманітних організацій української діаспори, зокрема Українського Православного Братства ім. Митрополита Василя Липківського в США багато зусиль доклали до поширення в Україні опублікованих за кордоном видань, організації наукових конференцій та пропам'ятних заходів, розпочали довготривалу кампанію з ушанування пам'яті видатних українських діячів шляхом ініціювання перейменування вулиць, виготовлення та встановлення меморіальних дошок, видання збірників документів тощо.

За підтримки представників української діаспори було ініційовано перейменування вулиці М. Урицького на вулицю митрополита Василя Липківського, започатковано низку пропам'ятних заходів, зокрема проведено кілька конференцій, в т. ч. у 2014 р. ювілейної конференції до 150-ліття з дня народження, випущено ювілейні монету, конверт та поштову марку з нагоди

цього ювілею на виконання Постанови Верховної Ради від 03.07.2014 р. № 1570–VII та резолюції наукової конференції, яка відбулася 20 березня 2014 р. в Інституті української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України. З цієї нагоди видано друком матеріали цієї конференції (Подвижник, 2016).

Серед інших заходів з ушанування пам'яті митрополита Василя Липківського: 1997 р. – встановлено меморіальну дошку на церкві Покрови Пресвятої Богородиці в м. Києві, де Василь (Липківський) служив настоятелем. У 2000 р. коштом релігійної громади УАПЦ встановлено пам'ятники митрополитові у м. Тернополі; 2019 р. – у м. Черкасах. На честь діяча названо вулицю в м. Києві (з 2012 р.).

Висновки. Митрополит Василь Липківський – одна з центральних постатей релігійно-церковного життя і церковної історії України ХХ ст. Він стояв біля витоків творення Української автокефальної православної церкви (УАПЦ), сприяв зростанню її лав, самовіддано служив на ниві духовного відродження українського народу і віддав за становлення української церкви своє життя. Страдницькою смертю митрополит Василь Липківський утвердив своє бачення майбутнього Української церкви – її помісність та укоріненість в українську традицію та культуру. З його іменем пов'язаний початок інституційної боротьби за автокефалію (канонічну незалежність) Православної церкви в Україні від Московського Патріархату. Митрополит Василь Липківський був очільником церковної інституції, яка втілювала українські національні прагнення до релігійної та духовної незалежності від Москви. З відстані сьогодні, в сучасних умовах російсько-української війни доволі промовистими видаються ціннісно-сміслові паралелі майже столітньої давнини. Йдеться, зокрема, про висловлені митрополитом Василем Липківським міркування: «Очевидно, що коли Російська Церква та її духівництво проти української мови для українського народу на Божих службах, то це з міркувань не церковних, не релігійних, а тільки з міркувань старого політичного ладу, що нічого спільного з Церквою та релігією не мають. Не хочуть української мови в Божих службах, бо взагалі не хочуть українського народу, як окремого народу, рівноправного з іншими народами світу. То міркування політично-державні, а внесення політичних міркувань у релігійне життя народу, то вже само по собі буде ґрунтовним порушенням христового заповіту...» (Липківський В., 1951: 32)

Головне послання Василя Липківського до сучасного українства – не боятися. «Чого злякалися, – звертався Митрополит Василь до учасників другого всеукраїнського церковного собору, куди він прибув просто з камери Харківської в'язниці. – Чого перестрашилися? Чи не знали раніше, куди й для чого йдете? Не бійтесь, хто служить Богові й любить свого брата! Не бійтесь, хто щиро хоче спасти свою душу! Не бійтесь і відганяйте сумнів! Коли наша справа правдива й угодна Богові, ніхто нас не переможе!»

За влучною характеристикою Є Сверстюка: «На великому історичному переламі ХХ сторіччя між епохою царської Росії і епохою диктатури большевизму він, священнослужитель і захисник віри, зі щитом «не бійтесь!»

стоїть як могутній дуб, закорінений глибоко в землю. Його шарпають холодні північні вітри, навколо нього наступають і відступають війська, над ним кряче і віщує негоду вороння, навколо нього товпляться і віруючі, і суєтний люд, а він тримається корінням в рідній землі і простягає свої руки до вічного рідного неба, люті вітри вічно січуть, а рідна земля і небо вічно рятує. І досі...»². Пасіонарність митрополита Василя Липківського, його релігійна харизма, переконання та візія майбутнього Української церкви заслуговують на гідне вшанування.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

- Білокінь, 1993 – Білокінь С. Дослідження історії Української Автокефальної Православної Церкви (1921–1920-ті роки) у незалежній вітчизняній та зарубіжній історичній літературі // *Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика*: 36. статей. 1993. С. 86–106.
- Білокінь, 1999 – Білокінь С. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР (1917–1941 рр.). Джерелознавче дослідження. Київ : ДМП Полімед, 1999. С. 254.
- Білокінь, 1997 – Білокінь С. Пам'ятки УАПЦ 1921 року в Києві // *Пам'ятки України*. 1997. № 3. С. 66.
- Білокінь, 1992 – Білокінь С. Смерть митрополита Липківського // *Людина і світ*. 1992. № 4. С. 27-34.
- Бурко, 1988 – Бурко Демид, протопресвітер. Українська Автокефальна Православна Церква – вічне джерело життя. – Саут-Бавнд-Брук, Н. Дж., США: Вид. Оселя Св. Ап. Андрія Первозванного, 1988. 392 с.
- Бухарева, Даниленко, Окіпнюк, Преловська, 2011 – Бухарева І. В., Даниленко В. М., Окіпнюк В. М., Преловська І. М. Репресовані діячі Української Автокефальної Православної Церкви (1921–1939): біографічний довідник. Київ : Смолоскип, 2011. 184 с.: іл. С. 64–66.
- Власовський, 1961 – Власовський І. Нарис історії Української Православної Церкви. Нью Йорк, Бавнд Брук, 1961. Т. IV Ч. I. С. 185.
- ГДА СБ України – Галузевий державний архів Служби безпеки України.
- Діяння Всеукраїнського Православного Церковного Собору, 1921 – Діяння Всеукраїнського Православного Церковного Собору в м. Києві 14–30 жовтня н. с. 1921 р.; I. Канони Української Автокефальної Православної Церкви. II. Ухвали Собору в окремих питаннях життя Української Церкви. Київ : Вид. В.П.Ц.Р., 1921. 43 с.
- Документи трагічної історії України (1917–1927), 1999 – Документи трагічної історії України (1917–1927) / Редактор-упорядник П. П. Бачинський. Київ, 1999.
- Другий Всеукраїнський Православний Церковний Собор, 2007 – Другий Всеукраїнський Православний Церковний Собор УАПЦ 17–30 жовтня 1927 р. Документи і матеріали. Серія «Джерела з історії Церкви в Україні», кн. 2 / Упоряд.: С. І. Білокінь, І. М. Преловська, І. М. Старовойтенко. Київ : Оранта, 2007. 698 с.
- Зінченко, 1993 – Зінченко А. Благовістія національного духу: Українська церква на Поділлі в першій третині ХХ ст. Київ : Освіта, 1993. 256 с.;
- Зінченко, 1997а – Зінченко А. Визволитись вірою: Життя і діяння Митрополита Василя Липківського. Київ : Дніпро, 1997. 423 с.
- Зінченко, 1997б – Зінченко А. Всеукраїнський Православний Церковний Собор 1921 р. в духовному розвитку українського народу // *Український церковно-визвольний рух і утворення УАПЦ*. Матеріали міжнар. наук. конференції (12.10.1996 р., м. Київ). Київ : Логос, 1997. С. 11–23.
- Зінченко, 1997с – Зінченко А. Джерела формування визвольної концепції митрополита Василя Липківського // *Матеріали читань, присвячених митрополиту Василю Липківському*. КДА, січень-червень 1996 р. Київ : Воскресіння, 1997. С. 11–31.
- Зінченко, 2016 – Зінченко А. Життя і діяльність Василя Липківського як дослідницька проблема // *Подвижник українського духу*. До 150-річчя від дня народження Митрополита Василя Липківського (1864–1937): Матеріали наукової конференції «Духовна спадщина Митрополита Василя Липківського» в Інституті української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України 20.03.2014 р. Київ, 2016. 231 с. С. 19–29.
- Зінченко, 2017 – Зінченко А. Життя і служіння Митрополита Василя Липківського. Київ : Дуліби, 2017. 336 с.
- Зінченко, 2003 – Зінченко А. Ієрархи Української Церкви. Митрополит Микола Борецький. Архієпископ Костянтин Кротевич. Митрополит Іван Павловський. Київ : Українська Видавнича Спілка, 2003. 156 с.;

² Сверстюк Є. Служіння народного Митрополита Василя Липківського // Служіння і спадщина Митрополита Василя Липківського: Матеріали всеукраїнської наукової конференції (17 листопада 2007 р., м. Київ). Київ : Всеукраїнське товариство ім. Василя Липківського, 2007. С. 35-50. С. 35.

- Зінченко, 1991 – Зінченко А. «Ще влада не від Бога, а від дракона»: ДПУ–НКВС проти свободи совісті // *Вітчизна*. 1991. № 4. С. 157–163.
- Ігнатуша, 1991 – Ігнатуша О. До історії Української автокефальної православної церкви (1921–1930 рр.) // *Питання історії СРСР*. Республ. міжвідомч. наук. зб. Харків : Вид. «Основа» при Харківському держ. ун-ті. Вип. 36. 1991. С. 47–54.
- Ігнатуша, 1994 – Ігнатуша О. Документи державних архівів України з історії Української Автокефальної Церкви (1917–1930 рр.) // *Архіви України*. 1994. № 1–6. С. 44–56/
- Ігнатуша, 1993 – Ігнатуша О. З історії автокефалії на Україні: Запоріжжя // *Наша Віра*. 1993. № 11–12. С. 12.
- Ігнатуша, 2004 – Ігнатуша О. Інституційний розкол православної церкви в Україні: генеза і характер (XIX ст. – 30-ті рр. XX ст.). Запоріжжя: Поліграф, 2004. 440 с.
- Ігнатуша, 1991 – Ігнатуша О. Українська автокефальна православна церква в умовах наростання адміністративно-політичного тиску (1921–1930 рр.) // *Розвиток історичного краєзнавства в контексті національного відродження України: тези доповідей та повідомлень V Всеукр. конф.* (жовтень, 1991 р.). Київ; Кам'янець-Подільський, 1991. С. 359-361.
- Ігнатуша, 1998 – Ігнатуша О. Церква та національне державотворення // *Українська революція: 1917 – початку 1918 рр.* Проблеми, пошуки, узагальнення: зб. наук. стат. ЗДУ. Запоріжжя : Просвіта, 1998. С. 189–230.
- Ільченко, Пилявець, Преловська, 1999 – Ільченко І., Пилявець Л., Преловська І. Три промови Василя Липківського // *Український археографічний щорічник*. Київ, 1999. Вип. 3–4. Т. 6/7. С. 475–488.
- Історія релігій в Україні, 1999 – Історія релігій в Україні: У 10 т. / Редкол.: А. Колодний, Климов В. та ін. Київ :Український центр духовної культури, 1999. Т. 3: Православ'я в Україні. С. 398.
- Киридон, 2005а – Киридон А. Агонія сподівань: взаємини Української Автокефальної Православної Церкви (УАПЦ) і радянської влади в середині 1920-х років // *Науковий вісник Чернівецького ун-ту*: Зб. наук. пр. Чернівці: Рута, 2005. Вип. 240–241: Філософія. С. 154–162.
- Киридон, 2007а – Киридон А. М. Генеральна репетиція» Другого всеукраїнського церковного Собору УАПЦ // *Історія релігій в Україні*: Наук. щорічник. Кн.1. Львів: Логос, 2007. С. 479-487.
- Киридон, 2007б – Киридон А. М. Митрополит Василь Липківський: «...Очевидно, моє звільнення було вже остаточно вирішено» // *Лаврський альманах*. Києво-Печерська лавра в контексті української історії та культури: Зб. наук. праць. Київ, 2007. Вип. 17. С. 35–40.
- Киридон, 2005б – Киридон А. М. Паралелі: «Сергіанство» і УАПЦ // *Історія релігій в Україні*. Науковий щорічник. Львів: Логос, 2005. Кн. I. С. 288–296.
- Киридон, 2000 – Киридон А. «Собор єпископів України та «Діяльно-Христова Церква» як вияв оновлення церковного життя в умовах утвердження тоталітаризму // *Історія релігій в Україні*: Праці X-ї Міжнар. наук. конф.(м. Львів, 16–19 травня 2000 р.). Львів : Логос, 2000. Кн. 1. С. 198–203.
- Киридон, 2005с – Киридон А. М. Час випробувань:Тернопіль : Підручники й посібники, 2005. 396 с.
- Киридон, 2007с – Киридон А. М. Шлях до «Собору самопізнання»: До 80-ї річниці Другого Всеукраїнського Православного Церковного Собору УАПЦ // *Проблеми історії України*: Факти, судження, пошуки: Міжвідомчий зб. наук. праць. – Вип. 16: На пошану д.і.н., проф. С. В. Кульчицького з нагоди 70-річчя від дня народження та 50-річчя наукової праці / Відп. ред. В. А. Смолій : В 2 ч. Ч. 2. Київ : Інститут історії України НАН України, 2007. С. 220–234.
- Кузовенков, 2010а – Кузовенков Д. «Автономія в автокефалії»: причини виникнення Українського Православного Церковного Братства «Діяльно-Христова Церква» // *Історія релігій в Україні і світі*: зб. наук. праць. Серія «Історичне релігієзнавство». Острог : Вид-во Нац. університету «Острозька академія», 2010. Вип. 3. С. 100–108.
- Кузовенков, 2008 – Кузовенков Д. До питання про відносини між Українською Автокефальною Православною Церквою та «Діяльно-Христовою Церквою» у 20-ті роки XX ст. // *Наукові праці Кам'янець-Подільського нац. університету ім. Івана Огієнка*: зб. за підсумками звітної наук. конф. викладачів, докторантів і аспірантів, присвяч. 90-річчю Кам'янець-Подільського національного університету. Вип. 7. Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський національний університет ім. Івана Огієнка, 2008. Т. 1. С. 40 – 41.
- Кузовенков, 2010б – Кузовенков Д. До питання про причини утворення Братства «Діяльно- Христова Церква» у 20-х роках XX ст. // *Історія релігій в Україні: науковий щорічник / Упоряд. О. Киричук, М. Омельчук, І. Орлевич*. Львів: Логос, 2010. Кн. II. С. 107–115.
- Кузовенков, 2011 – Кузовенков Д. Українське Православне Церковне Братство «Діяльно-Христова Церква»: еволюційні та інсталяційні аспекти становлення особового складу (1920–1927 рр.) // *Історія релігій України*: науковий щорічник / Упоряд. О. Киричук, М. Омельчук, І. Орлевич. Львів: Логос, 2011. Кн. I. С. 445–453.
- Липківський, 1959 – Липківський В., митрополит. Відродження Церкви в Україні. 1917–1930. Торонто : Укр. видавництво «Добра Книжка», 1959. 335 с.
- Липківський, 1961 – Липківський В., митрополит. Історія Української Православної Церкви. Розділ VII: Відродження Української Церкви. Вінніпег: Вид. накладом фундації Івана Грищука, 1961. 181 с.
- Липківський, 1980 – Липківський В., митрополит. Листи (1933–1937). Торонто : Вид. Українського Православного Братства ім. Митрополита Василя Липківського, З.Д.А., 1980. 167 с.

- Липківський, 1974 – Липківський В., митрополит. Православна Христова Церква українського народу. Мюнхен : Православна Церковна Рада УАПЦ, 1951 (Репринтне вид.). Нью-Йорк, 1974. 32 с.
- Липківський, 1966 – Липківський В., митрополит. Проповіді на Апостольські Послання. – Чикаго: Вид. «Православний Українець», 1966. 209 с.
- Липківський 1988 – Липківський В., митрополит. Проповіді на неділі й свята. Слово Христове до українського народу. Торонто: Українське Православне Братство ім. Митрополита Василя Липківського, З.Д.А., 1988. 609 с.
- Липківський, 1993 – Липківський В., митрополит. Слово Христове до українського народу. Проповіді на неділі і свята. – Київ : Бібліотека журналу «Пам'ятки України», 1993. С. 305–404.
- Липковскій, 1903 – Липковскій Василій, прот. К вопросу о хозяйственных комитетах при церковных школах (К предстоящему епархиальному съезду духовенства) // *Киевские епархиальные ведомости*. Часть неофициальная. 1903. № 31. С. 823–839; № 32. С. 868–872.
- Липковскій, 1899а – Липковскій Василій, прот. К истории причтовых помещений // *Киевские епархиальные ведомости*. Часть неофициальная. 1899. № 18. 16 сент. С. 690–711; № 19. 1 окт. С. 740–759.
- Липковскій, 1899б – Липковскій В., свящ. Псаломщики и церковные школы // *Киевские епархиальные ведомости*. 1899. № 39. 25 сент. С. 635–664.
- Липківський, 2003 – Липківський К. О. Тіні незабутих предків. Київ, 2003. 222 с.
- Мартирологія Українських Церков, 1987 – Мартирологія Українських Церков: В 4 т. Т. І. Українська Православна Церква. Документи, матеріали, християнський самвидав України / Упоряд. і ред. О. Зінкевич і О. Воронин. Балтимор, Торонто : Українське Видавництво «Смолооскип» ім. В. Симоненка, 1987. 1207 с.
- Мефодій, 2015 – Мефодій (Кудряков), митрополит. Митрополит Василь Липківський та його послання сучасному українству // Мефодій (Кудряков) Митрополит Київський і всієї України, Предстоятель Української Автокефальної Православної Церкви. Один народ, одна мова, одна Церква. Вибрані праці до 15-річчя Предстоятельства (2000–2015). Київ : Фонд пам'яті Блаженнішого Митрополита Мефодія, 2015. С. 121–133.
- Пащенко, 1994 – Пащенко В.О. Свобода совісті в Україні. Міфи та факти 20–30-х років. Київ, 1994.
- Пащенко, Рибачук, 1993 – Пащенко В. О., Рибачук М. Ф. Першоєрарх нової української церкви митрополит Василь Липківський // *Український історичний журнал*. 1993. № 2-3. С. 48–57.
- Перший Всеукраїнський Православний Церковний Собор, 1999 – Перший Всеукраїнський Православний Церковний Собор УАПЦ 14-30 жовтня 1921 року: документи і матеріали / Упоряд.: Михайліченко Г., Пилявець Л., Преловська І. Київ; Львів : «Жовква», 1999. 560 с.
- Пилявець, 1992 – Пилявець Л. Хрещениця ДПУ // *Людина і світ*. 1992. № 5–6. С. 26–27.
- Подвижник українського духу, 2016 – Подвижник українського духу. До 150-річчя від дня народження Митрополита Василя Липківського (1864–1937) : Матеріали наукової конференції «Духовна спадщина Митрополита Василя Липківського» (м. Київ, 20.03.2014 р.). Київ: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, 2016. 231 с.
- Преловська, 2017 – Преловська І. М. Богословська, історико-публіцистична та епістолярна спадщина митрополита УАПЦ Василя Липківського (1864–1937) // *Історія релігій в Україні*. Науковий щорічник / За заг. ред. М. Капраля, О. Киричук, І. Орлевич / Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського; Інститут філософії ім. Г. С. Сковороди; КЗ ЛОР «Львівський музей історії релігії». Львів: Логос, 2017. Вип. 27. 716 с. С. 508–520.
- Преловська, 2004а – Преловська І. М. Голгофа митрополита Василя Липківського // *Історія релігій в Україні*. Науковий щорічник. Логос, 2004. Кн. 1. С. 473–476.
- Преловська, 2013а – Преловська І. Джерела з історії Української Автокефальної Православної Церкви (1921–1930) – Української Православної Церкви (1930–1939) : монографія. Київ : Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського, 2013. 696 с.
- Преловська, 2018 – Преловська І. М. Дореволюційні публікації митрополита УАПЦ Василя Липківського (1864-1937) // *Історія релігій в Україні*. Науковий щорічник / За заг. ред. О. Киричук, І. Орлевич, М. Омельчук. Львів : Логос, 2018. Вип. 28. Ч. I. 608 с. С. 229–246.
- Преловська, 2013б – Преловська І. М. Методи і принципи дослідження документальних джерел з історії Української автокефальної православної церкви (1921–1930) – Української православної церкви (1930–1939) // *Український археографічний щорічник*. Нова серія. Вип. 18. Український Археографічний Збірник. Т. 21. Київ : Український письменник, 2013. С. 63–100.
- Преловська, 2004б – Преловська І. М. Нововиявлені архівні документи з історії I Всеукраїнського Православного Церковного Собору УАПЦ 14–30 жовтня 1921 року // *Студії з архівної справи та документознавства*. Київ : Вид. УДНДІАСД, 2004. Т. 11. С. 212–218.
- Преловська, 2008 – Преловська І. Усунення митрополита Василя Липківського від церковного служіння: передумови і наслідки // *Служіння і спадщина Митрополита Василя Липківського*: матеріали Всеукраїнської наукової конференції (м. Київ, 17 листопада 2007 р.). Київ, 2008. С. 81–114.
- Репресована УАПЦ, 2005 – Репресована УАПЦ. Політичні репресії проти священників Української автокефальної православної церкви (1919–1938). За документами Галузевого державного архіву Служби

- безпеки України / Упор.: І. Бухарева, С. Кокін, І. Преловська, Г. Смирнов // 3 архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. 2005. № 1/2 (24/25). Ч. 1. 344 с.
- Репресована УАПЦ, 2006 – Репресована УАПЦ. Політичні репресії проти священників Української автокефальної православної церкви (1919–1938). За документами Галузевого державного архіву Служби безпеки України. Ч. II / Упор.: І. Бухарева, С. Кокін, І. Преловська, Г. Смирнов // 3 архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. 2006. № 1/2 (26/27). 335 с/
- Роговий, 2016 – Роговий О. Витоки роду // *Подвижник українського духу*. До 150-річчя від дня народження Митрополита Василя Липківського (1864–1937): Матеріали наукової конференції «Духовна спадщина Митрополита Василя Липківського» в Інституті української археології та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України 20.03.2014 р. Київ, 2016. 231 с. С. 85–92.
- Урста, 2018 – Урста С. Роль митрополита Василя Липківського у підготовці та проведенні Всеукраїнського церковного собору 1921 року // *Переяславський літопис*. 2018. Вип. 14. С. 18–28.
- ЦДІАК України – Центральний державний історичний архів України, м. Київ.
- Червоний терор проти духовенства, 2003 – Червоний терор проти духовенства і віруючих на Східній Волині (Житомирщині) у 20–30-х роках ХХ ст. Архівні документи та матеріали / Упоряд. С. І. Жилюк. Рівне : Волинські обереги, 2003. 152 с.
- Явдась, 1956 – Явдась М. Українська Автокефальна Православна Церква: Документи для історії Української Автокефальної Православної Церкви. Мюнхен-Інгольштадт : Вид. Краєвої Ради У.А.П.Ц. у Федеральній Республіці Німеччини, 1956. 228 с.

REFERENCES

- Bilokin, 1993 – Bilokin S. Doslidzhennia istorii Ukrainkoï Avtokefalnoi Pravoslavnoi Tserkvy (1921–1920-ti roky) u nezalezhnii vitchyznianiï ta zarubizhnii istorychnii literaturï [Study of the history of the Ukrainian Autocephalous Orthodox Church (1921–1920s) in independent domestic and foreign historical literature] // *Ukraina KhKh st.: kultura, ideolohiia, polityka*: Zb. statei. 1993. S. 86-106 [in Ukrainian].
- Bilokin, 1999 – Bilokin S. Masoviï teror yak zasib derzhavnoho upravlinnia v SRSR (1917–1941 rr.). Dzhereloznavche doslidzhennia [Mass terror as a means of state administration in the USSR (1917–1941). Source research]. Kyiv : DMP Polimed. 1999. S. 254 [in Ukrainian].
- Bilokin, 1997 – Bilokin S. Pamiatky UAPTs 1921 roku v Kyievi [Monuments of the UAPC of 1921 in Kyiv] // *Pamiatky Ukrainy*. 1997. № 3. S. 66 [in Ukrainian].
- Bilokin, 1992 – Bilokin S. Smert mytropolity Lypkivskoho [Death of Metropolitan Lipkivskiy] // *Liudyna i svit*. 1992. № 4. S. 27-34 [in Ukrainian].
- Burko, 1988 – Burko Demyd, protopresvyter. Ukrainska Avtokefalna Pravoslavna Tserkva – vichne dzherelo zhyttia [The Ukrainian Autocephalous Orthodox Church is an eternal source of life]. Saut-Bavnd-Bruk, N. Dzh., SSHA: Vyd. Oselia Sv. Ap. Andriia Pervozvannoho, 1988. 392 s. [in Ukrainian].
- Bukhariëva, Danylenko, Okipniuk, Prelovska, 2011 – Bukhariëva I. V., Danylenko V. M., Okipniuk V. M., Prelovska I. M. Represovani diïachi Ukrainkoï Avtokefalnoi Pravoslavnoi Tserkvy (1921–1939): biohrafichniï dovidnyk [Repressed figures of the Ukrainian Autocephalous Orthodox Church (1921–1939): a biographical guide]. Kyiv : Smoloskyp, 2011. 184 s.: il. S. 64-66 [in Ukrainian].
- Vlasovskiy, 1961 – Vlasovskiy I. Narys istorii Ukrainkoï Pravoslavnoi Tserkvy [Essay on the history of the Ukrainian Orthodox Church]. Niu York, Bavnd Bruk, 1961. T. IV Ch. I. S. 185 [in Ukrainian].
- HDA SB Ukrainy – Haluzevyï derzhavnyi arkhiv Sluzhby bezpeky Ukrainy [Sectoral state archive of the Security Service of Ukraine]. [in Ukrainian].
- Diiannia Vseukrainskoho Pravoslavnoho Tserkovnoho Soboru, 1921 – Diiannia Vseukrainskoho Pravoslavnoho Tserkovnoho Tserkovnoho Soboru v m. Kyievi 14–30 zhovtnia n. s. 1921 r.; I. Kanony Ukrainkoï Avtokefalnoi Pravoslavnoi Tserkvy. II. Ukhvaly Soboru v okremykh pytanniakh zhyttia Ukrainkoï Tserkvy [Activities of the All-Ukrainian Orthodox Church Council in Kyiv, October 14-30 with. 1921; I. Canons of the Ukrainian Autocephalous Orthodox Church. II. Decisions of the Council on certain issues of the life of the Ukrainian Church]. Kyiv : Vyd. V.P.Ts.R., 1921. 43 s. [in Ukrainian].
- Dokumenty trahichnoi istorii Ukrainy (1917–1927), 1999 – Dokumenty trahichnoi istorii Ukrainy (1917–1927) [Documents of the tragic history of Ukraine (1917–1927)] / Redaktor-uporiadnyk P. P. Bachynskiy. Kyiv, 1999 [in Ukrainian].
- Druhyï Vseukrainskyï Pravoslavnyi Tserkovnyi Sobor, 2007 – Druhyï Vseukrainskyï Pravoslavnyi Tserkovnyi Sobor UAPTs 17–30 zhovtnia 1927 r. Dokumenty i materialy. Seriiï «Dzherela z istorii Tserkvy v Ukraini», kn. 2 [The Second All-Ukrainian Orthodox Church Council of the UAPC, October 17-30, 1927. Documents and materials. Series «Sources of the history of the Church in Ukraine», vol. 2] / Uporiad.: S. I. Bilokin, I. M. Prelovska, I. M. Starovoitenko. Kyiv : Oranta, 2007. 698 s. [in Ukrainian].
- Zinchenko, 1993 – Zinchenko A. Blahovistia natsionalnoho dukhu: Ukrainska tserkva na Podilli v pershii tretyni XX st. [The Annunciation of the National Spirit: The Ukrainian Church in Podillya in the First Third of the 20th Century.]. Kyiv : Osvita, 1993. 256 s. [in Ukrainian].

- Zinchenko, 1997a – Zinchenko A. Vyzvolytys viroiu: Zhyttia i diiannia Mytropolyta Vasyliya Lypkivskoho [Be freed by faith: the life and deeds of Metropolitan Vasyl Lypkivskiy]. Kyiv : Dnipro, 1997. 423 s. [in Ukrainian].
- Zinchenko, 1997b – Zinchenko A. Vseukrainskyi Pravoslavnyi Tserkovnyi Sobor 1921 r. v dukhovnomu rozvytku ukrainskoho narodu [All-Ukrainian Orthodox Church Council of 1921 in the spiritual development of the Ukrainian people] // *Ukrainskyi tserkovno-vyzvolnyi rukh i utvorennia UAPTs*. Materialy mizhnar. nauk. konferentsii (12.10.1996 r., m. Kyiv). Kyiv : Lohos, 1997. S. 11–23 [in Ukrainian].
- Zinchenko, 1997c – Zinchenko A. Dzherela formuvannia vyzvolnoi kontseptsii mytropolyta Vasyliya Lypkivskoho [Sources of the formation of the liberation concept of Metropolitan Vasyl Lypkivskiy] // *Materialy chytan, prysviachenykh mytropolytu Vasyliu Lypkivskomu*. KDA, sichen-cherven 1996 r. Kyiv : Voskresinnia, 1997. S. 11–31 [in Ukrainian].
- Zinchenko, 2016 – Zinchenko A. Zhyttia i diialnist Vasyliya Lypkivskoho yak doslidnytska problema [The life and activity of Vasyl Lypkivskiy as a research problem] // *Podvyzhyk ukrainskoho dukhu*. Do 150-richchia vid dnia narodzhennia Mytropolyta Vasyliya Lypkivskoho (1864–1937): Materialy naukovoï konferentsii «Dukhovna spadshchyna Mytropolyta Vasyliya Lypkivskoho» v Instytuti ukrainskoi arkhieohrafii ta dzhereloznavstva im. M. S. Hrushevskoho NAN Ukrainy 20.03.2014 r. Kyiv, 2016. 231 s. S. 19–29 [in Ukrainian].
- Zinchenko, 2017 – Zinchenko A. Zhyttia i sluzhinnia Mytropolyta Vasyliya Lypkivskoho [Life and ministry of Metropolitan Vasyl Lypkivskiy]. Kyiv : Duliby, 2017. 336 s. [in Ukrainian].
- Zinchenko, 2003 – Zinchenko A. Ierarkhy Ukrainkoi Tserkvy. Mytropolyt Mykola Boretskyi. Arkhiiepyskop Kostiantyn Krotevych. Mytropolyt Ivan Pavlovskiy [Hierarchs of the Ukrainian Church. Metropolitan Mykola Boretskyi. Archbishop Kostyantyn Krotevych. Metropolitan Ivan Pavlovskiy]. Kyiv : Ukrainska Vydavnycha Spilka. 2003. 156 s. [in Ukrainian].
- Zinchenko, 1991 – Zinchenko A. «Tse vlada ne vid Boha, a vid drakona»: DPU–NKVS proty svobody sovisti [«This power is not from God, but from the dragon»: DPU–NKVS against freedom of conscience] // *Vitchyzna*. 1991. № 4. S. 157–163 [in Ukrainian].
- Ihnatusha, 1991a – Ihnatusha O. Do istorii Ukrainkoi avtokefalnoi pravoslavnoi tserkvy (1921–1930 rr.) [To the history of the Ukrainian Autocephalous Orthodox Church (1921–1930)] // *Pytannia istorii SRSR*. Respubl. mizhvidomch. nauk. zb. Kharkiv : Vyd. «Osnova» pry Kharkivskomu derzh. un-ti. Vyp. 36. 1991. S. 47–54 [in Ukrainian].
- Ihnatusha, 1994 – Ihnatusha O. Dokumenty derzhavnykh arkhiviv Ukrainy z istorii Ukrainkoi Avtokefalnoi Tserkvy (1917–1930 rr.) [Documents of the state archives of Ukraine on the history of the Ukrainian Autocephalous Church (1917–1930)] // *Arkhivy Ukrainy*. 1994. № 1–6. S. 44–56 [in Ukrainian].
- Ihnatusha, 1993 – Ihnatusha O. Z istorii avtokefalii na Ukraini: Zaporizhzhia [From the history of autocephaly in Ukraine: Zaporizhzhia] // *Nasha Vira*. 1993. № 11–12. S. 12 [in Ukrainian].
- Ihnatusha, 2004 – Ihnatusha O. Instytutsiinyi rozkol pravoslavnoi tserkvy v Ukraini: geneza i kharakter (KhIKh st. – 30-ti rr. KhKh st.) [The institutional split of the Orthodox Church in Ukraine: genesis and nature (19th century - 30s of the 20th century)]. Zaporizhzhia: Polihraf, 2004. 440 s. [in Ukrainian].
- Ihnatusha, 1991b – Ihnatusha O. Ukrainska avtokefalna pravoslavna tserkva v umovakh narostannia administratyvno-politychnoho tysku (1921–1930 rr.) [The Ukrainian Autocephalous Orthodox Church under increasing administrative and political pressure (1921–1930)] // *Rozvytok istorychnoho kraieznavstva v konteksti natsionalnogo vidrodzhennia Ukrainy: tezy dopovidei ta povidomlen V Vseukr. konf. (zhovten, 1991 r.)*. Kyiv; Kamianets-Podilskiy, 1991. S. 359–361 [in Ukrainian].
- Ihnatusha, 1998 – Ihnatusha O. Tserkva ta natsionalne derzhavotvorennia [Church and national state formation] // *Ukrainska revoliutsiia: 1917 – pochatku 1918 rr*. Problemy, poshuky, uzahalennia: zb. nauk. stat. ZDU. Zaporizhzhia : Prosvita, 1998. S. 189–230 [in Ukrainian].
- Ilchenko, Pyliavets, Prelovska, 1999 – Ilchenko I., Pyliavets L., Prelovska I. Try promovy Vasyliya Lypkivskoho [Three speeches by Vasyl Lypkivskiy] // *Ukrainskyi arkhieohrafichnyi shchorichnyk*. Kyiv, 1999. Vyp. 3–4. T. 6–7. S. 475–488 [in Ukrainian].
- Istoriia religii v Ukraini, 1999 – Istoriia religii v Ukraini: U 10 t. [History of religions in Ukraine: In 10 volumes] / Redkol.: A. Kolodnyi, Klymov V. ta in. Kyiv: Ukrainskyi tsentr dukhovnoi kultury, 1999. T. 3: Pravoslavia v Ukraini. S. 398 [in Ukrainian].
- Kyrydon, 2005a – Kyrydon A. Ahoniia spodivan: vzaiemny Ukrainkoi Avtokefalnoi Pravoslavnoi Tserkvy (UAPT) i radianskoi vlady v seredyni 1920-kh rokiv [Agony of hopes: relations between the Ukrainian Autocephalous Orthodox Church (UAOC) and the Soviet government in the mid-1920s] // *Naukovyi visnyk Chernivetskoho un-tu*: Zb. nauk. pr. Chernivtsi: Ruta, 2005. Vyp. 240–241: Filosofii. S. 154–162 [in Ukrainian].
- Kyrydon, 2007a – Kyrydon A. M. Heneralna repetytsiia» Druhoho vseukrainskoho tserkovnogo Soboru UAPT [General rehearsal" of the Second All-Ukrainian Church Council of the UAPC] // *Istoriia religii v Ukraini*: Nauk. shchorichnyk. Kn.1. Lviv: Lohos, 2007. S. 479-487 [in Ukrainian].
- Kyrydon, 2007b – Kyrydon A. M. Mytropolyt Vasyl Lypkivskiy: «...Ochevydno, moie zvilnennia bulo vzhe ostatochno vyrisheno» [Metropolitan Vasyl Lypkivskiy: «...Obviously, my release has already been finally decided»] // *Lavrskyi almanakh*. Kyievo-Pecherska lavra v konteksti ukrainskoi istorii ta kultury: Zb. nauk. prats. Kyiv, 2007. Vyp. 17. S. 35–40 [in Ukrainian].
- Kyrydon, 2005b – Kyrydon A. M. Paraleli: «Serhianstvo» i UAPT [Parallels: «Sergianism» and UAOC] // *Istoriia religii v Ukraini*. Naukovyi shchorichnyk. Lviv: Lohos, 2005. Kn. I. S. 288-296. [in Ukrainian].

- Kyrydon, 2000 – Kyrydon A. «Sobor yepyskopiv Ukrainy» ta «Diialno-Khrystova Tserkva» yak vyjav onovlennia tserkovnoho zhyttia v umovakh utverdzhennia totalitaryzmu [The «Council of Bishops of Ukraine» and the «Active Christian Church» as a manifestation of the renewal of church life in the conditions of the establishment of totalitarianism] // *Istoriia religii v Ukraini*: Pratsi Kh-i Mizhnar. nauk. konf.(m. Lviv, 16-19 travnia 2000 r.). Lviv : Lohos, 2000. Kn. 1. S. 198-203 [in Ukrainian].
- Kyrydon, 2005c – Kyrydon A. M. Chas vyprobuvan: Ternopil: Pidruchnyky y posibnyky [Time of trials: Ternopil: Textbooks and manuals], 2005. 396 s. [in Ukrainian].
- Kyrydon, 2007c – Kyrydon A. M. Shliakh do «Soboru samopiznannia»: Do 80-i richnytsi Druhoho Vseukrainskoho Pravoslavnoho Tserkovnoho Soboru UAPTs [The path to the «Cathedral of self-knowledge»: To the 80th anniversary of the Second All-Ukrainian Orthodox Church Council of the Ukrainian Orthodox Church] // *Problemy istorii Ukrainy*: Fakty, sudzhennia, poshuky: Mizhvidomchyi zb. nauk. prats. – Vyp. 16: Na poshanu d.i.n., prof. S. V. Kulchytskoho z nahody 70-richchia vid dnia narodzhennia ta 50-richchia naukovoï pratsi / Vidp. red. V. A. Smolii : V 2 ch. Ch. 2. Kyiv : Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 2007. S. 220–234 [in Ukrainian].
- Kuzovenkov, 2010a – Kuzovenkov D. «Avtonomiia v avtokefalii»: prychny vynyknennia Ukrainskoho Pravoslavnoho Tserkovnoho Bratstva «Diialno-Khrystova Tserkva» [«Autonomy in autocephaly»: the reasons for the emergence of the Ukrainian Orthodox Church Brotherhood «Active Christ Church»] // *Istoriia religii v Ukraini i sviiti*: zb. nauk. prats. Serii «Istorychne religiiieznavstvo». Ostroh : Vyd-vo Nats. universytetu «Ostrozka akademiia», 2010. Vyp. 3. S. 100–108 [in Ukrainian].
- Kuzovenkov, 2008 – Kuzovenkov D. Do pytannia pro vidnosyny mizh Ukrainskoïu Avtokefalnoïu Pravoslavnoïu Tserkvoïu ta «Diialno-Khrystovoïu Tserkvoïu» u 20-ti roky XX st. [To the question of relations between the Ukrainian Autocephalous Orthodox Church and the «Active Christ Church» in the 20s of the XX century] // *Naukovi pratsi Kamianets-Podilskoho nats. universytetu im. Ivana Ohienka*: zb. za pidsumkamy zvitnoi nauk. konf. vykladachiv, doktorantiv i aspirantiv, prysviach. 90-richchiu Kamianets-Podilskoho natsionalnoho universytetu. Vyp. 7. Kam'ianets-Podilskiyi : Kamianets-Podilskiyi natsionalnyi universytet im. Ivana Ohienka, 2008. T. 1. S. 40-41 [in Ukrainian].
- Kuzovenkov, 2010b – Kuzovenkov D. Do pytannia pro prychny utvorennia Bratstva «Diialno- Khrystova Tserkva» u 20-kh rokakh XX st. [To the question about the reasons for the formation of the Brotherhood «Active Christ Church» in the 20s of the XX century] // *Istoriia religii v Ukraini*: naukovyi shchorichnyk / Uporiad. O. Kyrychuk, M. Omelchuk, I. Orlevych. Lviv: Lohos, 2010. Kn. II. S. 107-115 [in Ukrainian].
- Kuzovenkov, 2011 – Kuzovenkov D. Ukrainske Pravoslavne Tserkovne Bratstvo «Diialno-Khrystova Tserkva»: evoliutsiini ta instaliatsiini aspekty stanovlennia osobovoho skladu (1920–1927 rr.) [Ukrainian Orthodox Church Brotherhood «Active Christ Church»: evolutionary and installation aspects of formation of personnel (1920–1927)] // *Istoriia religii Ukrainy*: naukovyi shchorichnyk / Uporiad. O. Kyrychuk, M. Omelchuk, I. Orlevych. Lviv: Lohos, 2011. Kn. I. S. 445-453 [in Ukrainian].
- Lypkivskiyi, 1959 – Lypkivskiyi V., mytropolyt. Vidrozhennia Tserkvy v Ukraini. 1917–1930 [Revival of the Church in Ukraine. 1917–1930]. Toronto : Ukr. vydavnytstvo «Dobra Knyzhka», 1959. 335 s. [in Ukrainian].
- Lypkivskiyi, 1961 – Lypkivskiyi V., mytropolyt. Istoriia Ukrainskoi Pravoslavnoi Tserkvy. Rozdil VII: Vidrozhennia Ukrainskoi Tserkvy [History of the Ukrainian Orthodox Church. Chapter VII: Revival of the Ukrainian Church]. Vinnipeh: Vyd. nakladom fundatsii Ivana Hryshchuka, 1961. 181 s. [in Ukrainian].
- Lypkivskiyi, 1980 – Lypkivskiyi V., mytropolyt. Lysty (1933–1937) [Letters (1933–1937)]. Toronto : Vyd. Ukrainskoho Pravoslavnoho Bratstva im. Mytropolyta Vasylia Lypkivskoho, Z.D.A., 1980. 167 s. [in Ukrainian].
- Lypkivskiyi, 1974 – Lypkivskiyi V., mytropolyt. Pravoslavna Khrystova Tserkva ukrainskoho narodu [The Orthodox Church of Christ of the Ukrainian People]. Miunkhen : Pravoslavna Tserkovna Rada UAPTs, 1951 (Reprintne vyd.). Niu-Iork, 1974. 32 s. [in Ukrainian].
- Lypkivskiyi, 1966 – Lypkivskiyi V., mytropolyt. Propovidi na Apostolski Poslannia [Sermons on the Apostolic Epistles]. Chikaho: Vyd. «Pravoslavnyi Ukrainets», 1966. 209 s. [in Ukrainian].
- Lypkivskiyi 1988 – Lypkivskiyi V., mytropolyt. Propovidi na nedili y sviata. Slovo Khrystove do ukrainskoho narodu [Sermons on Sundays and holidays. The word of Christ to the Ukrainian people]. Toronto: Ukrainske Pravoslavne Bratstvo im. Mytropolyta Vasylia Lypkivskoho, Z.D.A., 1988. 609 s.
- Lypkivskiyi, 1993 – Lypkivskiyi V., mytropolyt. Slovo Khrystove do ukrainskoho narodu. Propovidi na nedili i sviata [The word of Christ to the Ukrainian people. Sermons on Sundays and holidays]. Kyiv : Biblioteka zhurnalu «Pamiatky Ukrainy», 1993. S. 305–404. [in Ukrainian].
- Lypkovskii, 1903 – Lypkovskii Vasyl'ii, prot. K voprosu o khozyaistvennikh komitetakh pri tserkovnikh shkolakh (K predstavshchemu yeparkhialnomu sezdnu dukhovenstva) [On the issue of economic committees at church schools (To the upcoming diocesan congress of clergy)] // *Kievskie yeparkhialnie vedomosti*. Chast neofitsialnaya. 1903. № 31. S. 823-839; № 32. S. 868-872 [in Russian].
- Lypkovskii, 1899a – Lypkovskii Vasyl'ii, prot. K istorii prichtovikh pomeshchenii [On the history of ward premises] // *Kievskie yeparkhialnie vedomosti*. Chast neofitsialnaya. 1899. № 18. 16 sent. S. 690-711; № 19. 1 okt. S. 740-759 [in Russian].
- Lypkovskii, 1899b – Lypkovskii V., sviashch. Psalomshchiki i tserkovnie shkoli [Psalmists and church schools] // *Kievskie yeparkhialnie vedomosti*. 1899. № 39. 25 sent. S. 635-664 [in Russian].
- Lypkivskiyi, 2003 – Lypkivskiyi K. O. Tini nezabutykh predkiv [Shadow unforgotten ancestors]. Kyiv, 2003. 222 s. [in Ukrainian].

- Martyrolohiia Ukrainykykh Tserkov, 1987 – Martyrolohiia Ukrainykykh Tserkov: V 4 t. T. I. Ukrainka Pravoslavna Tserkva. Dokumenty, materialy, khrystyianskyi samvydav Ukrainy [Martyrology of Ukrainian Churches: In 4 vol. T. I. Ukrainian Orthodox Church. Documents, materials, Christian self-publisher of Ukraine] / Uporiad. i red. O. Zinkevych i O. Voronyn. Baltymor, Toronto : Ukrainske Vydavnytstvo «Smoloskyp» im. V. Symonenka, 1987. 1207 s. [in Ukrainian].
- Mefodii, 2015 – Mefodii (Kudriakov), mytropolyt. Mytropolyt Vasyl Lypkivskyi ta yoho poslannia suchasnomu ukrainstvu [Metropolitan Vasyl Lypkivskyi and his message to modern Ukrainians] // Mefodii (Kudriakov) Mytropolyt Kyivskyi i vsiiei Ukrainy, Predstoiatel Ukrainskoi Avtokefalnoi Pravoslavnoi Tserkvy. Odyn narod, odna mova, odna Tserkva. Vybrani pratsi do 15-richchia Predstoiatelstva (2000–2015) [Methodius (Kudryakov) Metropolitan of Kyiv and All Ukraine, Primate of the Ukrainian Autocephalous Orthodox Church. One nation, one language, one Church. Selected works for the 15th anniversary of the Primacy (2000–2015)]. Kyiv : Fond pamiaty Blazhennishoho Mytropolyta Mefodiia, 2015. S. 121–133 [in Ukrainian].
- Pashchenko, 1994 – Pashchenko V.O. Svoboda sovisti v Ukraini. Mify ta fakty 20–30-kh rokiv [Freedom of conscience in Ukraine. Myths and facts of the 20s and 30s]. Kyiv, 1994 [in Ukrainian].
- Pashchenko, Rybachuk, 1993 – Pashchenko V. O., Rybachuk M. F. Pershoierarkh novoi ukrainskoi tserkvy mytropolyt Vasyl Lypkivskyi [The First Hierarchy of the new Ukrainian Church is Metropolitan Vasyl Lypkivskyi] // *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*. 1993. № 2-3. S. 48-57 [in Ukrainian].
- Pershyi Vseukrainskyi Pravoslavnyi Tserkovnyi Sobor, 1999 – Pershyi Vseukrainskyi Pravoslavnyi Tserkovnyi Sobor UAPTs 14-30 zhovtnia 1921 roku: dokumenty i materialy [The First All-Ukrainian Orthodox Church Council of the UAOC October 14-30, 1921: documents and materials] / Uporiad.: Mykhailichenko H., Pyliavets L., Prelovska I. Kyiv; Lviv : «Zhovkva», 1999. 560 s. [in Ukrainian].
- Pyliavets, 1992 – Pyliavets L. Khreshchenytsia DPU [Godmother of DPU] // *Liudyna i svit*. 1992. № 5-6. S. 26-27 [in Ukrainian].
- Podvyzhyk ukrainskoho dukhu, 2016 – *Podvyzhyk ukrainskoho dukhu*. Do 150-richchia vid dnia narodzhennia Mytropolyta Vasylia Lypkivskoho (1864–1937) : Materialy naukovoi konferentsii «Dukhovna spadshchyna Mytropolyta Vasylia Lypkivskoho» (m. Kyiv, 20.03.2014 r.) [A hermit of the Ukrainian spirit. To the 150th anniversary of the birth of Metropolitan Vasyl Lypkivskyi (1864–1937): Materials of the scientific conference "Spiritual heritage of Metropolitan Vasyl Lypkivskyi" (Kyiv, March 20, 2014)]. Kyiv : Instytut ukrainskoi arkhieohrafii ta dzhereloznavstva im. M. S. Hrushevskoho NAN Ukrainy, 2016. 231 s. [in Ukrainian].
- Prelovska, 2017 – Prelovska I. M. Bohoslovka, istoryko-publitsychna ta epistoliarna spadshchyna mytropolyta UAPTs Vasylia Lypkivskoho (1864–1937) [Theological, historical, journalistic and epistolary heritage of Metropolitan Vasyl Lypkivskyi (1864–1937)] // *Istoriia religii v Ukraini*. Naukovyi shchorichnyk / Za zah. red. M. Kapralia, O. Kyrychuk, I. Orlevych / Instytut ukrainskoi arkhieohrafii ta dzhereloznavstva im. M. S. Hrushevskoho; Instytut filosofii im. H. S. Skovorody; KZ LOR «Lvivskyi muzei istorii religii». Lviv: Lohos, 2017. Vyp. 27. 716 s. S. 508-520 [in Ukrainian].
- Prelovska, 2004 – Prelovska I. M. Holhofa mytropolyta Vasylia Lypkivskoho [Calvary of Metropolitan Vasyl Lypkivskyi] // *Istoriia religii v Ukraini*. Naukovyi shchorichnyk. Lohos, 2004. Kn. 1. S. 473-476 [in Ukrainian].
- Prelovska, 2013 – Prelovska I. Dzherela z istorii Ukrainskoi Avtokefalnoi Pravoslavnoi Tserkvy (1921–1930) – Ukrainskoi Pravoslavnoi Tserkvy (1930–1939) : monohrafiia [Sources from the history of the Ukrainian Autocephalous Orthodox Church (1921–1930) – Ukrainian Orthodox Church (1930–1939): monograph]. Kyiv: Instytut ukrainskoi arkhieohrafii ta dzhereloznavstva im. M. S. Hrushevskoho, 2013. 696 s. [in Ukrainian].
- Prelovska, 2018 – Prelovska I. M. Dorevoliutsiini publikatsii mytropolyta UAPTs Vasylia Lypkivskoho (1864–1937) [Pre-revolutionary publications of Metropolitan Vasyl Lypkivskyi (1864–1937)] // *Istoriia religii v Ukraini*. Naukovyi shchorichnyk / Za zah. red. O. Kyrychuk, I. Orlevych, M. Omelchuk. Lviv : Lohos, 2018. Vyp. 28. Ch. I. 608 s. S. 229–246 [in Ukrainian].
- Prelovska, 2013 – Prelovska I. M. Metody i pryntsyipy doslidzhennia dokumentalnykh dzherel z istorii Ukrainskoi avtokefalnoi pravoslavnoi tserkvy (1921–1930) – Ukrainskoi pravoslavnoi tserkvy (1930–1939) [Methods and principles of research of documentary sources from the history of the Ukrainian Autocephalous Orthodox Church (1921–1930) – Ukrainian Orthodox Church (1930–1939)] // *Ukrainskyi arkhieohrafichniy shchorichnyk*. Nova seriia. Vyp. 18. Ukrainskyi Arkheohrafichniy Zbirnyk. T. 21. Kyiv : Ukrainskyi pysmennyk, 2013. S. 63-100 [in Ukrainian].
- Prelovska, 2004 – Prelovska I. M. Novovyjavleni arkhivni dokumenty z istorii I Vseukrainskoho Pravoslavnoho Tserkovnoho Soboru UAPTs 14–30 zhovtnia 1921 roku [Newly discovered archival documents on the history of the First All-Ukrainian Orthodox Church Council of the UAPC, October 14-30, 1921] // *Studii z arkhivnoi spravy ta dokumentoznavstva*. Kyiv : Vyd. UDNDIASD. 2004. T. 11. S. 212-218 [in Ukrainian].
- Prelovska, 2008 – Prelovska I. Usunennia mytropolyta Vasylia Lypkivskoho vid tserkovnoho sluzhinnia: peredumovy i naslidky [Removal of Metropolitan Vasyl Lypkivskyi from church service: prerequisites and consequences] // *Sluzhinnia i spadshchyna Mytropolyta Vasylia Lypkivskoho: materiialy Vseukrainskoi naukovoi konferentsii* (m. Kyiv, 17 lystopada 2007 r.). Kyiv, 2008. S. 81–114 [in Ukrainian].
- Represovana UAPTs, 2005 – Represovana UAPTs. Politychni represii proty sviashchenykyv Ukrainskoi avtokefalnoi pravoslavnoi tserkvy (1919–1938). Za dokumentamy Haluzevoho derzhavnogo arkhivu Sluzhby bezpeky Ukrainy [Repressed UAPC. Political repression against priests of the Ukrainian Autocephalous Orthodox Church (1919–1938). According to the documents of the Branch State Archive of the Security Service of Ukraine] /

- Upor.: I. Bukhariyeva, S. Kokin, I. Prelovska, H. Smyrnov // Z arkhiviv VUChK–HPU–NKVD– KHB. 2005. № 1/2 (24/25). Ch. 1. 344 s. [in Ukrainian].
- Represovana UAPT's, 2006 – Represovana UAPT's. Politychni represii proty sviashchenykyv Ukrainskoi avtokefalnoi pravoslavnoi tserkvy (1919–1938). Za dokumentamy Haluzevoho derzhavnogo arkhivu Sluzhby bezpeky Ukrainy. Ch. II [Repressed UAPC. Political repression against priests of the Ukrainian Autocephalous Orthodox Church (1919–1938). According to the documents of the Branch State Archive of the Security Service of Ukraine. Part II] / Upor.: I. Bukhariyeva, S. Kokin, I. Prelovska, H. Smyrnov // Z arkhiviv VUChK–HPU–NKVD– KHB. 2006. № 1/2 (26/27). 335 s. [in Ukrainian].
- Rohovyi, 2016 – Rohovyi O. Vytoky rodu [Origins of the family] // *Podvyzhyk ukrainskoho dukhu*. Do 150- richchia vid dnia narodzhennia Mytropolyta Vasylia Lypkivskoho (1864–1937) : Materialy naukovoi konferentsii «Dukhovna spadshchyna Mytropolyta Vasylia Lypkivskoho» v Instytuti ukrainskoi arkhieohrafiï ta dzhereloznavstva im. M. S. Hrushevskoho NAN Ukrainy 20.03.2014 r. Kyiv, 2016. 231 s. S. 85–92. [in Ukrainian].
- Ursta, 2018 – Ursta S. Rol mytropolyta Vasylia Lypkivskoho u pidhotovtsi ta provedenni Vseukrainskoho tserkovnogo soboru 1921 roku [The role of Metropolitan Vasyl Lypkivskyi in the preparation and holding of the All-Ukrainian Church Council of 1921] // *Pereiaslavskiy litopys*. 2018. Vyp. 14. S. 18–28. [in Ukrainian].
- TsDIAK Ukrainy – Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy, m. Kyiv [Central State Historical Archive of Ukraine, Kyiv]. [in Ukrainian].
- Chervonyi teror proty dukhovenstva, 2003 – Chervonyi teror proty dukhovenstva i viruiuchykh na Skhidnii Volyni (Zhytomyrshchyni) u 20–30-kh rokakh KhKh st. Arkhivni dokumenty ta materialy [The Red Terror against the clergy and believers in Eastern Volyn (Zhytomyr region) in the 20s and 30s of the 20th century. Archive documents and materials] / Uporiad. S. I. Zhyliuk. Rivne : Volynski oberehy, 2003. 152 s. [in Ukrainian].
- Yavdas, 1956 – Yavdas M. Ukrainska Avtokefalna Pravoslavna Tserkva: Dokumenty dlia istorii Ukrainskoi Avtokefalnoi Pravoslavnoi Tserkvy [Ukrainian Autocephalous Orthodox Church: Documents for the history of the Ukrainian Autocephalous Orthodox Church]. Miunkhen-Inholshtadt : Vyd. Kraievoi Rady U.A.P.Ts. u Federalnii Respublitsi Nimechchyni, 1956. 228 s. [in Ukrainian].

DOI: 10.31499/2519-2035.10.2023.294976

УДК 94(477)«192/193»:323.1

Ольга КОЛЯСТРУК,

orcid.org/0000-0003-1099-5868

*доктор історичних наук, професор, завідувач
кафедри культури, методики навчання історії та
спеціальних історичних дисциплін
Вінницького державного педагогічного університету
імені Михайла Коцюбинського
(Україна, Вінниця)
kolvia58@gmail.com*

РАДЯНСЬКА УКРАЇНІЗАЦІЯ: ВІД МАНІПУЛЯЦІЇ ДО РЕПРЕСІЙ

У статті показано, як більшовицька українізація сприяла закріпленню радянської влади в українській республіці, забезпечила формування української культури «національної за формою і соціалістичної за змістом», заміни національної ідентичності радянською. За допомогою цієї політики більшовики домоглися легітимізації своєї окупаційної влади в УСРР, досягли радянзації українського суспільства, його упокорення шляхом позірної національно-культурної програми з використанням силових практик репресій проти свідомих носіїв української ідентичності. Українізація була колонізаторською за своєю метою, методами впровадження і результатами дії, мала репресивний характер, її наслідки відчутні і на сьогоднішньому етапі.

Ключові слова: «українізація», більшовицька маніпуляція, українська мова, національна політика, репресії, національна еліта.

Olha KOLIISTRUK,

orcid.org/0000-0003-1099-5868

*Dr (History), Professor,
Head of the Department of Culture,*

SOVIET UKRAINIZATION: FROM MANIPULATION TO REPRESSION

The article shows how the Bolshevik Ukrainization policy of the 1920s and 1930s contributed to the consolidation of Soviet power in the Ukrainian republic, ensured the formation of Ukrainian culture «national by form and socialist in content» and the new Soviet man.

The main thesis of the article is that the policy of Ukrainianization had strategic importance for the Bolsheviks. It was not limited to tolerating the language of the titular nation. It was aimed to legitimize the Bolshevik occupation power through the mastery of the Ukrainian language by the party-state apparatus, the army, and repressive and punitive bodies.

The purpose of the study is to analyze the Bolsheviks policy of Ukrainization as a tool of Sovietizing Ukrainian society, its subjugation through an apparent national-cultural program using forceful practices of repression against conscious bearers of Ukrainian identity.

The main idea of the article is that the consequences of «Ukrainization» should not be reduced only to the «Executed Renaissance» of the 1930s. This policy turned into long-term repression against Ukrainians during the Soviet period. Due to the unification of Ukrainian culture, traditional cultural landmarks were destroyed, replaced by Soviet ideals and norms, and a devastating blow was inflicted on the cultural memory of Ukrainians.

It is analyzed how the Soviet authorities eliminated the traditional Ukrainian identity, replacing it with the Soviet one, in various ways.

It was found that Ukrainization led to lowering the status of the Ukrainian language, reducing it to a local, domestic language, not suitable for scientific circulation, turning it into a satellite of Russian as a «language of international communication» not only in the USSR, but also outside its borders.

It was determined that the chronological framework of the policy of «Ukrainization» can only formally be limited to the end of the 1930s. It was continued and was effective for the authorities during all subsequent periods.

It was concluded that Ukrainianization was colonial in its purpose, implementation methods and results, it had a repressive character, and its consequences are still felt at the present stage. Manipulations with the recognition of the Ukrainian language in all spheres of national life were used to achieve tactical consensus with the Ukrainian national elite inside the country and positive resonance among emigrants in the world. In fact, the Bolsheviks took advantage of the national uprising that unfolded as a result of the Ukrainian Revolution of 1917-1921. Ukrainization was a well-thought-out and organized program to subjugate Ukrainian society to the Soviet regime. Throughout the entire historical period, the Soviet authorities eliminated the traditional Ukrainian identity in various ways, replacing it with the Soviet one. Bolshevik «Ukrainization» led to lowering the status of the Ukrainian language, reducing it to a local, domestic language, not suitable for scientific circulation, turning it into a satellite of Russian as the «language of international communication» not only in the USSR, but also outside its borders.

Key words: «Ukrainization», Bolshevik manipulation, Ukrainian language, national policy, repression, national elite.

Постановка проблеми. Тема українізації (без лапок) є не лише актуальною, а й гостро затребуваною в наш час для будь-кого, хто має відповідальність перед майбутнім України. Зрозуміло, йдеться не суто про мовно / мовленнєвий контекст, йдеться про українську ідентичність, її відживлення, вивільнення з-під чужинських репресивних (імперських і радянських) лещат, йдеться про (пере)осмислення українського, його самостояння й утвердження в умовах російсько-української війни як безпосередньо на фронтах, так і в соціокультурному опорі українського суспільства. Йдеться про деколонізацію нашої культурної та історичної пам'яті. Нам ніколи не уникнути битви за пам'ять, коли серйозно змінюється політичний курс держави, коли увиразнюється новий ціннісний вибір.

Між тим, часто за інерцією ми продовжуємо не здавати собі звіту, як все ще прошиваємо своє повсякдення патернами з радянського минулого, не підозрюємо, як сприяємо його триванню, навіть коли нам йдеться про піднесення свого, національного. Так, інформативно-довідковий «Календар знаменних дат» цього року запропонував до відзнаки, зокрема, і 100-літній ювілей радянської політики українізації, офіційно проголошеної XII з'їздом РКП(б), і окремі установи й організації заходилися з проведенням круглих столів, конференцій, виставок тощо. Але постає питання, це ювілей якої за своїм духом програми, чиєї? – Більшовицької! Це потрібна нам пам'ять? Як повчально-болісна – так, як гідна шанування – ні, чому ж тоді все-таки ми заводимо про це мову і чи варто до цього знову повертатися. Вочевидь, так, передусім, через не достатньо засвоєні уроки минулого, це, по-перше, і, по-друге, через смислове націєцентричне переакцентування пізнання історії радянського періоду.

Аналіз досліджень. Проблема не є новою для українських гуманітаріїв, понад те, вона якісно документована і ґрунтовно вивчена, особливо за часів незалежності. Перші перебудовні зсуви за вимог гласності підштовхнули з'ясування «білих» плям (насправді, «чорних» за своєю суттю) у вітчизняній історії. У цьому сенсі показово, що стаття В. С. Лозицького «Політика українізації в 20-х - 30-х рр.: історія, проблеми, уроки» вийшла в «Українському історичному журналі» (1989, №3) у рубриці «Маловідомі сторінки історії». Натомість вперше артикульовано поставив ключові питання стосовно українізації, про її причини і наслідки в історії України Я.Р. Дашкевич (Дашкевич, 1990). Завдяки гострому аналітичному мисленню він уже тоді говорив про засадничу підступність цієї більшовицької програми, що розгорнуто і переконливо аргументував у наступній публікації «Політичне ошуканство чи провокація?» (Дашкевич, 1993). Академічні історики В.М. Даниленко, Г.В. Касьянов, С.В. Кульчицький у праці «Сталінізм на Україні: 20-30-ті роки» (1991) задали концептуальні рамки оцінювання раннього радянського періоду. Їх працю найбільш послідовно продовжили С.І. Білокінь, Я.В. Верменич, Ю.І. Шаповал. Упродовж першого десятиліття незалежності предметна проблематика політики українізації (джерела, освіта, література, преса, мистецтво, окремі персоналії, нацменшини тощо) була доволі детально опрацьована, що дозволило підготувати узагальнюючу працю «“Українізація” 1920 – 1930-х років: передумови, здобутки, уроки» (Смолій (ред.), 2003). За останні півтора десятка років з'явилися фундаментальні пропрацювання українізації в сфері літератури (В. Агеєва, М. Шкандрій), авангардного мистецтва (Д. Горбачов, Л. Соколюк), мови (Л. Масенко), кіно (Л. Брюховецька, С. Тримбач), театру (Н. Єрмакова) тощо. Водночас, тема залишається відкритою для обговорень на сучасному етапі не стільки у подієво-фактографічній площині, скільки у засадничо-сенсовому плані, оскільки вона є своєрідним ключем як для розуміння національної історії українців у ХХ ст., так і радянського періоду в ній.

Нові виклики сучасності змушують до перепрочитання радянського минулого, зокрема спонукають і до поглибленого бачення більшовицької

коренізації 1920-1930-х рр. Відтак, недостатнім уже виявляється кут зору на неї як на поступку більшовиків суто у національному питанні в умовах вимушено проголошеної нової економічної політики, аби не втратити УСРР.

Мета статті: проаналізувати більшовицьку політику українізації як одну з тактик радянської українізації українського суспільства, його упокорення шляхом позірної національно-культурної програми з використанням силових практик репресій проти свідомих носіїв української ідентичності. Серед завдань – показати методи вихолощення національних змістів у проголошеній програмі культурної модернізації, розкрити процес уніфікації радянської культури під гаслом «національна по формі, соціалістична за змістом», яке було проголошене. Гасло Сталіном у 1925 р., але не втратило свого призначення аж до розпаду СРСР.

Виклад основного матеріалу. Те, що Україну не можна втрачати, більшовики розуміли від самого початку. Причини крилися не тільки в матеріально-економічній (хлібопостачання, природно-сировинні і людські ресурси) та геополітичній площині, а й в ідеологічній та ментально-імперській, що проявилось з весни 1917 р. у стосунках Тимчасового уряду з Українською Центральною Радою і підтвердилося наступом Муравйова на початку 1918 р.

Натхненником формування такої «перспективи» для України був Ленін. Як більшовицький лідер і голова РНК РСФРР, він послідовно продумував гнучкі способи комунікації з українською стихією, спочатку граючи на позірному задоволенні селянських вимог на землю, удаваному доланні царських заборон української мови і проголошуючи принцип рівності суб'єктів радянської держави, потім добирав аргументів утримувати силоміць українські землі, коли чергова радянська інвазія виявлялась подоланою національними силами українців. Зокрема, в лютому 1920 р. він наказував Сталіну: «Конче треба негайно запровадити перекладачів у всіх штабах і військових установах, зобов'язавши *безумовно* всіх приймати заяви й папери українською мовою. Це *безумовно* потрібне – щодо мови всі поступки й максимум рівноправності» (Ленін В.І. ПЗТ. Т.51). Ця телеграма симптоматична стосовно розуміння непевної і загрозливої ситуації щодо третьої спроби закріпити радянську владу в Україні. Але за нею – не тільки тактичне завдання, а й стратегічна ціль – легітимізувати російсько-більшовицьку владу присутність як свою, не чужу, місцеву – як підсумковий результат класової боротьби українського народу. Червона армія не повинна була сприйматися як ворожа, окупантська, а конче мала скидатись на захисницю, відтак мова є індикатором національної іманентності. Крім того, у цьому велінні вождя – яскраве прописування меж маніпуляції: «...щодо мови всі поступки й максимум рівноправності», але ніяк не більше.

Тут зауважуємо кілька принципових для нашого аналізу позицій: по-перше, впроваджена офіційно у 1923 р. політика коренізації не була раптовим, ситуативно-прикладним проектом більшовиків під час непу, вона була логічним етапом боротьби за український простір і потенціал. По-друге, вона була штучно накинutoю українському соціуму і виражала інтереси окупаційної влади, але аж ніяк не інтереси українського суспільства, звідси доречно її

маркування через лапки – «українізація», на чому наполягав В. Даниленко, як керівник авторського колективу згаданої монографії (Смолій (ред.), 2003: 12-25). Зауважимо також на висновках Ю. Шевельова, що цілком збігаються з фактами української історії в радянський час: «Це дві засади комуністичної політики, що лишатимуться незмінними довгі роки, а саме: поступки щодо мови, але не чогось іншого; підкреслення рівнорядності, а не панування, української мови, іншими словами, визнання російської мови однією з двох мов на Україні» (Шевельов, 1983: 37). Відтак, толерування російськомовності в Україні також закладене Леніним.

Підкреслимо як визначальну ще одне вміння більшовиків – здатність перехоплювати ініціативу, передбачати ускладнення і вдаватися до необхідних маніпуляцій, передусім, до практик фальсифікації й обману, вони таки «вміли маневрувати на грані підступності й цілковитої аморальності» (Смолій (ред.), 2003: 6), що було відмітною родовою рисою системи. Ця здатність ошукувати під виглядом благодійництва буде багатогранно проявлена під час українізації. І розпочалося з самого називного поняття в цій політиці. У її запровадженні більшовики свідомо використали термін «українізація» як в ідейно-теоретичному обґрунтуванні, так і в практичній реалізації.

Сам термін, очевидно, належить М. Грушевському, що його він використав у праці «Освобождение России и украинский вопрос» (1907), коли вів мову про налагодження національної освіти після скасування заборон на мову. Є. Чикаленко також завзято обстоював українізацію з 1907 р. («Розмова про мову»). В. Винниченко після поразки Росії в Першій світовій війні відновив інтерес до українізації, намічаючи широку програму справи утвердження українства. У резолюції від 22 квітня 1917 р. вказувалося, що УЦР діятиме, «стоячи на принципі українізації всього життя на Україні», маючи на меті національний, державотворчий, політичний, соціально-економічний і духовний розвиток українського народу. За П. Скоропадського розгорнуто державну програму українізації в освіті, науці, культурі, церкві, війську тощо. Тож використання термінології від національних авторитетів, лідерів громадської думки часів Національно-визвольних змагань не лише спрощувало атмосферу сприйняття, а й створювало ілюзію спадкоємності і наступності діяльності в інтересах українського народу.

З іншого боку, слід взяти до уваги міжнародну ситуацію, коли більшовики перехопили цей термін до своєї активної політичної лексики: по-перше, гострота українського питання через розкиданість українців у світі, поза межами радянської держави; по-друге, загальна криза інтернаціональних цінностей дозволяла манкірувати національними інтересами. Будуючи свою пропаганду на декларованому захисті знедолених і упосліджених, більшовики позиціонувалися як справедливці. Про сутнісний зміст українізації здогадувалися далеко не всі. С. Петлюра 3 листопада 1923 р. писав у листі до М. Шумицького: «Взагалі справа українізації справляє враження певного тактичного ходу з боку большевиків», хоча мав сподівання, що бажаних наслідків курс не досягне і про нього швидко забудуть (Петлюра, 1979: 542).

Більшовицька українізація набула резонансу поза межами країни і завдяки потужній пропаганді у пресі створила, як мінімум, міф про справедливе розв'язання українського питання в новій «соціально справедливій державі», що вводило в оману українську еміграцію і окремих представників ліберальної демократії. Так ілюзорно витворювався позитивний образ радянської держави.

Найбільш поширеною підставою вважати політику українізації більшовиків вдалою є хибне уявлення про те, що саме завдяки їй сталося справжнє відновлення і розквіт української національної культури у 1920-ті рр., що були навіть названі «Червоним Ренесансом». Знадобиться кілька десятків років після смерті Сталіна для того, щоб ця сторінка історії набула справедливого означення як «Розстріляне Відродження» (за Є. Гедройцем та Ю. Лавріненком), а на осмислення цієї трагедії в усій її повноті навіть у незалежній Україні спроможуться одиниці. «Якби Сандармох сидів у свідомості українців так само міцно, як, наприклад, Катинь у свідомості поляків, нікому б просто язик не повернувся до якихось сепаратистських закликів», – розмірковувала Оксана Забужко над штучним поділом українців на Захід і Схід, підкреслюючи, що серед 1111 людей, розстріляних в урочищі Сандармох капітаном Матвеевим, аби гідно відсвяткувати (!) 20-ту річницю Великої Жовтневої соціалістичної революції, «...українців було понад 200, з більш-менш пропорційним представництвом галичан і східняків, тобто список був – соборний. До нього потрапила найбільш пасіонарна частина інтелігенції Західної України – ті, хто їхав на Велику Україну, приваблений «державницьким» масштабом культурного будівництва 1920-х, якого їм бракувало в провінційній («містечковій») Галичині. ... Усякі сьгоднішні балачки про «розділ України» – це спроби переступити через їхню пролиту кров» (Забужко, 2012).

І це досі неусвідомлений українським загалом наслідок міфологізації радянського минулого, зокрема й українізації. Оптика оцінки її результативності має бути абсолютно зворотною. – Розквіт національного життя не був наслідком національної більшовицької політики українізації, а навпаки – натиск національного життя, розбудженого Національно-визвольними змаганнями 1917-1921 рр., змусив більшовиків вдатися до такої політики. Більшовики задумували *апаратну* коренізацію, а наразилися на протилежно спрямований потік – прагнення національно свідомих сил протистояти шаленому тиску централізаторства, зберегти національне обличчя своєї землі. Більшовики не здатні були нічого протиставити хвилі відродження, тому під виглядом толерування українського вдалися до тактики керування цього розвою, аби підпорядкувати його своїм цілям, спрямуванню у потрібне русло і наданню йому необхідних форм і змісту. Так більшовики підступно звабили компромісними обіцянками національну еліту, використали її для реалізації своїх планів, ошукали і, врешті, знищили її. І в цьому випадку більшовики безсоромно привласнили успіхи національної революції і поставили собі в заслугу її досягнення.

Водночас, у проведенні українізації більшовики наразилися на відчутний опір верхівки КП(б)У, яка була російською або зрусифікованою, обрусілого

міщанства, частково інтелігенції, російської православної церкви, органів ДПУ-НКВС та армії. У пролетарське середовище була вкинута теза порушення дотримання класового принципу в побудові соціалістичному будівництві, мовляв, це призведе до «селянізації» робітників, а не до утвердження їх лідерської ролі. У більшовицьких партійно-адміністративних колах і офіційній пресі побутувала «теорія боротьби двох культур», сформульована секретарем ЦК КП(б)У Д. Лебедем. На допомогу прийшов М. Скрипник з «теорією двох типів російськомовних робітників» в Україні: одні, українського походження, зазнали часткової русифікації й розмовляють мішаною мовою; другі – етнічні, справжні росіяни. М. Скрипник роз'яснював, що «першій, численнішій, групі українізація допоможе вийти з непевного стану «ні тут, ні там»; натомість національні почуття другої групи слід шанувати, а людей з її середовища прихилити до української культури й української мови, що є засобом вияву тієї культури, їхнім блиском, привабою, без будь-якої примусовості» (Скрипник, 1974: 114).

Дозволимо не оминати акцентуванням відлуння цієї «теорії» і в пострадянській, незалежній Україні. Радянські класові поступки такого ґтибу у подальшому результативно модифікувалися в ідеологічній сфері щодо закономірного домінування російського мовлення в офіційній і виробничій сферах та упослідження української мови. Теза про те, що українська мова може бути вільно вживана в приватному середовищі, сімейному колі, відпочинку і дозвіллі мала зверхньо-принизливий підтекст і міцно закріплювалася у повсякденній свідомості. Відтак української мові накидали тінь провінційності і обмеженості, так закономірно відбувалася її маргіналізація, зведення користування нею до мінімуму. Понад те, її піддавали осміюванню і кепкуванню як щось недолуге, непередове, застаріле, консервативне, врешті, шкідливе і зайве. Починаючи з «великих будов» перших п'ятирічок вчорашній селянин, потрапляючи до індустріалізованого міста, прагнув розмовляти «по-городському», а не «по-селянськи». Офіційні і побутові мовленнєві практики непомітно, але повсюдно і регулярно, з покоління в покоління, призводили до зневажливого ставлення до селянського, а відтак – і до традиційного, спадкового, отже, сприяли просуванню нових моделей мислення, поведінки, вибору тощо. Годі говорити, що паралельно в усьому можливому пропагандистському реєстрі підносилася російська мова, а з нею і російська культура, її ідеї та герої.

Класова сегрегація, на яку покладалися в своїх діях більшовики, проголошуючи будівництво соціально справедливого ладу, була трагічною не тільки для «класів-експлуататорів», а й для трудящих верств. В уніфікаційній програмі виховання нової радянської людини підпорядкування людини більшості та її слухняність вважалися чи не найважливішими якостями. В радянській системі людей послідовно позбавляли вміння самостійно мислити і критично оцінювати реальність, пропонуючи готові оцінки і рекомендації до дій. Спочатку «революційна необхідність» підмінили право і закон, а потім класова приналежність визначала долю людини, незалежно від її талантів, здібностей, світогляду, позиції, оскільки всі норми суспільного життя

визначали почуття «класової єдності» і «класова відданість»: *«І клас навчить і любові, й зненависті, / І клас навчить зростать. / І станете в лави, де кожен робочий, / Де кожен засмаглий в боях рудокон / Навчить вас дивитися ворогу в очі, / Навчить вас застрелити ворога в лоб»* (Агеєва, 2021: 219). Як підкреслює В. Агеєва: «Нова радянська людина не знає сумнівів, її тожсамість – класова. Між тим клас завжди швидше втрачає традиції й ознаки культурної ідентичності, аніж нація» (Агеєва, 2021: 194). Так, партія більшовиків, маніпулюючи онтологічними засадами своєї ідеології, під виглядом «диктатури пролетаріату» свавільно здійснювала свої цілі.

Коли наркомом освіти України у 1925 р. став Л. Каганович, розпочалася справжня реалізація «українізації». За його наполяганням суто літературна полеміка про шляхи розвитку української літератури, започаткована памфлетами комуніста М. Хвильового у письменницьких колах, була перенесена в партійно-ідеологічну площину не лише у пресі, а й у громадських обговореннях, на зборах трудових колективів. Лідеру ВАПЛІТЕ було приписане авторство гасла «Геть від Москви!» з відповідним інкримінуванням йому звинувачень у політичному сепаратизмі та українському буржуазному націоналізмі. Ця більшовицька проба сили в літературному середовищі стала зовсім не метафоричною пробною кулею у розгортанні боротьби проти національної культури та інтелігенції. Це станеться у 1933 р., а допоки «літературна дискусія» 1925-1928 рр. призвела до масової «чистки» в показово українізованій пресі. «Вичищали» щойно рекрутованих на умовах компромісу колишніх уенерівців, боротьбистів, укапістів поки що пониженням у статусі, переведенням на інші посади. «Дискусія» зумовила закриття і ліквідацію низки літературних і мистецьких об'єднань, спричинила ужорсточення цензури, обмеження свободи і творчості. Вона стала провісником розстрілу «Червоного Ренесансу» й дозволила здійснити перше пробне маркування майбутніх об'єктів Великого терору (Дашкевич, 1993: 87).

1927 р. почалися утиски в кооперації, до кінця 1920-х рр. незалежна українська кооперація фактично перестала існувати, задушена надмірними податками й урядовим втручанням. У церковному житті 1928 р. позначений арештом митрополита Василя Липківського, майже всіх єпископів і численних священників УАПЦ. Влітку 1929 р. були розпущені всі наукові товариства, пов'язані з Академією наук. Як пише Ю. Шевельов: «Ці зусилля, окрім прямих наслідків, породжували страх» (Шевельов, 1983: 45).

Проведення 9 березня – 19 квітня 1930 р. відкритого процесу у «Справі «СВУ»» стало показовою репресивною акцією проти національної еліти, лідерів науки та діячів Національно-визвольних змагань 1917-1921 рр. За цією абсолютно сфальсифікованою чекістами «Справою» 1930 р. було заарештовано до 30 тис. осіб (таку цифру подає Гелій Снегірьов), так більшовики прибрали весь прошарок «старої» еліти. Це вже був присуд стихійній українізації. За цим стартовим сигналом чекістська «скринька Пандори» уможливила операції з ліквідації УАПЦ 1930 р., «викриття» Українського націоналістичного центру 1931 р., Української військової організації 1931 р., Польської організації військової 1932 р. та ін. Наступного року – погром «скрипниківщини»,

«яворщини», «волобуєвщини», недобитків «шумськізму» (Даниленко, 1996: 110-112).

Винищення інтелігенції потребувало відновлення новою генерацією розумових і творчих працівників, чим опікувалися Інститути народної освіти. Під час українізації з'явилася можливість виховати власну українську культуру: простакувату і наївну, пласку і кишенькову, етнографічно-поверхову, ужиткову, позбавлену пам'яті. Українізація дозволила зростити українську радянську літературу, що стояла би на сторожі ідеології, була зручним інструментом у руках влади, слухняним ретранслятором правильних і корисних ідей (Андрухович, 2020: 620-621).

Між тим, для широкого загалу чим далі «розмовляти по-українськи на людях – хоч це офіційно заохочувалося – вважалося серед міського населення ризикованим, хіба що при спеціальних okazіях, які офіційно проголошено українськими. Тавро на українській мові у великих містах не зникло, а навпаки, вирросло до нових розмірів. Освічені верстви вдавалися до української мови прилюдно, коли це вимагалось, а не, сказати б, «природно». Ті, що не хотіли ризикувати, складали іспити, але користувалися українською мовою тільки в межах офіційних вимог. Відірвана від єдиної своєї потенційної суспільної основи, насаджувана неукраїнською партією й державним апаратом, позбавлена щирості й безпосередності, постійно зрівноважувана антиукраїнськими заходами – українізація в очах пересічного російського чи проросійського міщуха виглядала на комедію. ...Міщанин вивчив, коли і в яких межах треба зважати на офіційну лінію, він також довідався, що межі ті досить тісні і що краще ніколи їх не переступати. Він знав, що закон вимагав звільнити з праці службовця, який не опанував української мови, і що дійсно має від часу звільняти друкарку, кур'єра чи секретаря, але ніколи – високого урядовця або спеца, до них українізація на ділі не стосувалася. Для нього не було таємницею, що за українськими вивісками на фасадах установ по-старому крутиться російська бюрократична машина (Шевельов, 1983: 49-50).

Висновки. Таким чином, головним наслідком реалізації політики «українізації» була радянська українізація українського суспільства. Маніпуляції з визнанням української мови в усіх сферах національного життя були використані для досягнення тактичного консенсусу з українською національною елітою всередині країни та позитивного резонансу серед емігрантів у світі. Насправді більшовики використали національне піднесення, що розгорнулося в результаті Української революції 1917-1921 рр. Українізація була гарно продуманою і організованою програмою з підкорення українського суспільства радянському режиму.

На наше переконання, наслідки «українізації» не слід зводити тільки до «Розстріляного Відродження» наприкінці 1930-х рр. Ця політика обернулася тривалими репресіями проти українців упродовж усього радянського періоду. Через уніфікацію української культури були знищені традиційні культурні орієнтири, підмінені радянськими ідеалами і нормами, завдано нищівного удару по культурній пам'яті українців. Упродовж всього історичного періоду різними способами радянська влада ліквідувала традиційну українську

ідентичність, замінюючи її радянською. Більшовицька «українізація» призвела до пониження статусу української мови, зведення її до мови місцевої, хатньої, не придатної для наукового обігу, перетворення її на сателіта російської як «мови міжнародного спілкування» не лише в СРСР, а й поза її межами.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

- Агеєва, 2021 – Агеєва В. За лаштунками імперії. Київ : Віхола, 2021. 360 с.
- Андрухович, 2020 – Андрухович С. Амадока. Львів: Вид-во Старого Лева, 2020. 832 с.
- Даниленко, 1996 – Даниленко В. Згортання українізації й посилення русифікаторських тенденцій у суспільно-культурному житті радянської України у 1930-ті рр. // *Україна XX ст.: культура, ідеологія, політика*: 36. ст. Київ, 1996. Вип.2. С. 96-116.
- Дашкевич, 1993 – Дашкевич Я. Політичне ошуканство чи провокація? Крах українізації 20-х–30-хрр. // *Україна вчора і нині. Нариси, виступи, есе*. Київ, 1993. С. 78-88.
- Дашкевич, 1990 – Дашкевич Я.Р. Українізація: причини і наслідки // *Слово і час*. 1990. №8. С. 55-64.
- Забужко, 2012 – Забужко О. Якою була б цивілізація, якби не Сандармох... // *День*. 2012. №17. 03.02. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://day.kyiv.ua/article/cuspilstvo/yakoyu-bula-b-tsyvilizatsiya-yakby-ne-sandarmokh>
- Петлюра, 1974 – Петлюра С. Статті, листи, документи : в 2-х т. Т. 2. Нью-Йорк, 1979. 560 с.
- Позняк-Хоменко, 2018 – Позняк-Хоменко Н. Українізація 1920-х років: «винахід» більшовиків чи джин із пляшки? // *Український тиждень*. 2018. 2 серпня. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://tyzhden.ua/ukrainizatsiia-1920-kh-rokiv-vynakhid-bilshovykiv-chy-dzhyn-iz-pliesky/>
- Скрипник, 1974 – Скрипник М. Статті і промови з національного питання. Мюнхен. «Сучасність». 1974. 520 с.
- Смолій (ред.), 2003 – «Українізація» 1920 – 1930-х років: передумови, здобутки, уроки / За ред. В.А. Смолія. Київ: Інститут історії України НАНУ, 2003. 392 с.
- Шевельов, 1983 - Шевельов Ю. Українізація: радянська політика 1925-1932 років // *Сучасність*. 1983. №5 (265), травень. С.36-57.

REFERENCES

- Aheieva, 2021 – Aheieva V. Za lashtunkamy imperii [Behind the scenes of the empire]. Kyiv : Vikhola, 2021. 360 s. [in Ukrainian].
- Andrukhovych, 2020 –Andrukhovych S. Amadoka [Amadoka]. Lviv: Vyd-vo Staroho Leva, 2020. 832 s. [in Ukrainian].
- Danylenko, 1996 – Danylenko V. Zghortannia ukrainizatsii u posylennia rusyfikatorskykh tendentsii u suspilno-kulturnomu zhytti radianskoi Ukrainy u 1930-ti rr. [The decline of Ukrainization and the strengthening of Russifying tendencies in the social and cultural life of Soviet Ukraine in the 1930s] // *Ukraina 20 st.: kultura, ideolohiia, polityka*: Zb. st. Kyiv, 1996. Vyp.2. S. 96-116 [in Ukrainian].
- Dashkevych, 1993 – Dashkevych Ya. Politychne oshukanstvo chy provokatsiia? Krakh ukrainizatsii 20-kh–30-kh rr. [Political fraud or provocation? The collapse of Ukrainization in the 1920s and 1930s] // *Ukraina vchora i nyni. Narisy, vystupy, ese*. Kyiv, 1993. S. 78-88 [in Ukrainian].
- Dashkevych, 1990 – Dashkevych Ya. R. Ukrainizatsiia: prychny i naslidky [Ukrainization: causes and consequences] // *Slovo i chas*. 1990. №8. S. 55-64 [in Ukrainian].
- Zabuzhko, 2012 – Zabuzhko O. Yakoyu bula b tsyvilizatsiia, yakby ne Sandarmokh...[What would civilization be if Sandarmoh did not happened...] // *Den'*. 2012. №17. 03.02. [Elektronnyi resurs]. Rezhym dostupu: <https://day.kyiv.ua/article/cuspilstvo/yakoyu-bula-b-tsyvilizatsiya-yakby-ne-sandarmokh> [in Ukrainian].
- Petliura, 1974 – Petliura S. Statti, lysty, dokumenty : v 2-kh t. T. 2. [Articles, letters, documents: in 2 volumes, V.2]. Niu-York, 1979. 560 s. [in Ukrainian].
- Pozniak-Khomenko, 2018 – Pozniak-Khomenko N. Ukrainizatsiia 1920-kh rokiv: «vynakhid» bilshovykiv chy dzhyn iz plishky? [Ukrainization of the 1920s: an «invention» of the Bolsheviks or a genie in a bottle?] // *Ukrainskyi tyzhden'*. 2018. 2 serpnia. [Elektronnyi resurs]. Rezhym dostupu: <https://tyzhden.ua/ukrainizatsiia-1920-kh-rokiv-vynakhid-bilshovykiv-chy-dzhyn-iz-pliesky/> [in Ukrainian].
- Skrypnyk, 1974 – Skrypnyk M. Statti i promovy z natsionalnogo pytannia [Articles and speeches on national issues.]. Miunkhen. «Suchasnist'». 1974. 520 s. [in Ukrainian].
- Smoliy (red.), 2003 – «Ukrainizatsiia» 1920 – 1930-kh rokiv: peredumovy, zdobutky, uroky [«Ukrainization» of the 1920s and 1930s: prerequisites, achievements, lessons] / Za red. V.A. Smoliia. Kyiv : Instytut istorii Ukrainy NANU, 2003. 392 s. [in Ukrainian].
- Shevelov, 1983 - Shevelov Yu. Ukrainizatsiia: radianska polityka 1925-1932 rokiv [Ukrainization: Soviet policy of 1925-1932] // *Suchasnist'*. 1983. №5(265), traven. S.36-57 [in Ukrainian].

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

DOI: 10.31499/2519-2035.10.2023.294791

УДК 94 (470)«175»

Олег МАРЧЕНКО,
orcid.org/0000-0001-5720-0976
кандидат історичних наук,
доцент кафедри історії України та всесвітньої історії
Центральноукраїнського державного університету
імені Володимира Винниченка
(Україна, Кропивницький)
o_marchenko2008@ukr.net

ТРАНСФОРМАЦІЙНІ ПЕРЕТВОРЕННЯ В РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ ПІД ЧАС ПРАВЛІННЯ ПАВЛА І: СПРОБИ ТА НАСЛІДКИ

У статті аналізується роль імператора Російської імперії Павла Петровича Романова як цілеспрямованого реформатора, який попри хаотичний і не зовсім продуманий план перетворень, намагався в умовах самодержавної Росії здійснити модернізацію окремих сфер країни, використовуючи наявний у той час інструментарій і власне бачення нової моделі регулярної мілітаристської Росії.

У результаті проведеного дослідження визначені основні риси трансформаційних перетворень Павла І, які мали на меті створення сильної, централізованої держави, що ґрунтувалася на дотриманні законності, порядку, суворій нормативній регламентації, персональній відповідальності чиновників, на засудженні придворної розкоші, корупції і загалом нагадувала армійську організацію. У статті показано, що в рішеннях і діях Павла, які охоплювали адміністративну, військову, економічну, соціальну, культурну сфери, можна вбачати продовження політики «просвітницького абсолютизму» і спробу відродити петровську концепцію державної системи, за якою всіх піддані незалежно від стану повинні служити державі заради досягнення «загального блага».

Ключові слова: Російська імперія XVIII ст., імператор Павло І, реформи, просвітницький абсолютизм.

Oleg MARCHENKO,
orcid.org/0000-0001-5720-0976
Candidate of Historical Sciences,
Associate Professor of the Department of History of Ukraine
and World History Department,
Volodymyr Vynnychenko Central Ukrainian State University
(Ukraine, Kropyvnytskyi)
o_marchenko2008@ukr.net

TRANSFORMATIONAL CHANGES IN THE RUSSIAN EMPIRE DURING THE REIGN OF PAUL I: ATTEMPTS AND CONSEQUENCES

The period of the short reign of Paul I (1796–1801) is usually one of the most difficult in studying of history of the Russian Empire. The political course of Paul I, it would seem, lacks integrity and systematicity. Measures that were actively implemented in various spheres of life in Russian society were often not accepted by the tsar's entourage, and were chaotic and contradictory in nature. It was this extreme inconsistency in the domestic and foreign policy of Russia during the reign of Pavlo Petrovych Romanov that allowed a number of researchers to talk about the phenomenon of Paul I and ambiguously assess the personality of the emperor (assessments vary from describing Paul as a tyrant, a despot, mentally not quite adequate, to characterizing him as sensual, the noble, suffering «democratic king» who cared about the well-being of all his subjects).

Historiography also interprets the reign of Paul I in different ways: a senseless breakdown of Catherine's orders, an unfortunate historical episode that had no significant consequences, a consistent continuation of the noble policy of his predecessors with elements of maneuvering, and so on. Views on the results of his activities also

differ. Paul's rule is called «ignorant absolutism», «military-police dictatorship», continuation of absolute monarchy, etc.

In the article, we attempt to show the role of Pavlo Petrovych as a purposeful reformer who, despite a chaotic and not entirely thought-out plan of transformation, tried to modernize certain spheres of the country in the conditions of autocratic Russia, primarily in the military, administrative, social, cultural, and partly economic spheres, using the existing at that time toolkit (due to excessive regulation, reliance on force methods, disrespect for the individual) and the actual vision of a new model of regular militaristic Russia.

The reign of Paul I and his attempts to modernize the Russian Empire according to his own vision can be considered a continuation of the policy of «enlightened absolutism» taking into account the autocratic, militaristic, centralized nature of the Russian government. It was under Paul's rule that the gradual improvement of the position of the peasants and ordinary soldiers began, a course was taken on the transformation of administrative management in the direction of building a strong vertical of executive power, the reorganization of the Senate as a body for resolving court cases, clarifying laws. Attempts were made to codify legislation. Under the rule of Paul I, a clear procedure for the transfer of the throne was established by the right of seniority, primogeniture and male line, which put the legal norm above the will of the autocrat. It was under Paul's rule that a pragmatic approach to Russia's foreign policy course took its toll.

At the same time, an attempt to revive the Petrine concept of the state system, according to which all subjects, regardless of status, should serve the state for the sake of achieving the «common good», ended in complete failure and led to a conspiracy by a group of officers and the assassination of the emperor.

Key words: The Russian Empire of the XVIIIth century, emperor Paul I, reforms, enlightened absolutism

Постановка проблеми. Короткочасне правління імператора Росії Павла I (він зійшов на престол після смерті своєї матері Катерини II 7 листопада 1796 року й царював чотири роки, чотири місяці та чотири дні й був убитий у ніч з 11 на 12 березня 1801 року) в історіографії оцінюється неоднозначно. У статті нами робиться спроба показати роль Павла Петровича як цілеспрямованого реформатора (за традицією історики уникають щодо нього терміну «реформатор»), який попри хаотичний і не зовсім продуманий план перетворень, намагався в умовах самодержавної Росії здійснити модернізацію окремих сфер країни, використовуючи наявний у той час інструментарій (надмірна регламентація, опора на силові методи, неповага до особистості) і власне бачення нової моделі регулярної мілітаристської Росії.

Аналіз досліджень. Правління Павла I в історіографії оцінюється по-різному. Численні анекдоти та мемуари сучасників описували Павла I як самодура, деспота, розумово не цілком адекватного, який страждав, за висловом Катерини II, «солдатоманією». Окремі починання імператора схвалювалися, але до його особистості та царювання ставилися негативно. Ще із часів М.М. Карамзіна почав складатися упереджений погляд на правління Павла I: «Він почав правити загальним жахом, не керуючись ніякими статутами, крім своєї примхи: вважав нас не підданими, а рабами, страчував без провини, нагороджував без заслуг, винищував плоди державної мудрості, ненавидячи в них справи своєї матері, відвернув дворян від військової служби, живився жовчю зла, думав спорудити собі неприступний палац, і спорудив гробницю!» (Карамзин, 1991: 45). Отже, не заперечуючи самодержавний характер влади, яка вважалася цілком прийнятною, усі негаразди в Росії вбачалися в поганому правителі, яким визнавався Павло I.

Одночасно з негативними оцінками постаті імператора в першій половині XIX ст. з'являлися праці, які в позитивному ключі описували його діяльність. Такими були дописи О. Вейдемейера, М.О. Полевого, Д.О. Мілютіна, який першим висловив тезу про наявність у Павла продуманої та збалансованої програми майбутньої державної діяльності, складеної ним ще в Гатчині.

Історик В.О. Ключевський обережно ставився до правління монарха: «Я не розділяю звичайної зневаги до сутності цього царювання» (Ключевський, 1989: 173). Він вбачав у діяльності імператора, з одного боку, протест проти політики Катерини II, з іншого – лише невдалу спробу розв'язати нагальні питання, що постали перед країною кінця XVIII ст. і загалом заперечував наявність у Павла I будь-якої програми реформ. Пізніше В. Ключевський суттєво змінив свої погляди на епоху Павла I: «найблискучіший вихід Росії на європейській сцені та найважливіший закон внутрішнього порядку» (Ключевський, 1983: 216) та на його особистість. Був готовий зрозуміти й вибачити слабкості його характеру, звинувачуючи в цьому обставини й погане до нього ставлення оточення.

Історик Д.Ф. Кобеко із симпатією описав дитячі та юнацькі роки життя імператора. Він повторив висновок В.О. Ключевського про погіршення характеру великого князя під впливом французької революції, страти короля Людовіка XVI, холодності з боку Катерини II, неповаги до спадкоємця її фаворитів, брак вірних друзів тощо (Кобеко, 1887: 405-406).

У 1901 році виповнилося сто років від дня загибелі Павла I. Цього року вийшла фундаментальна праця М.К. Шильдера «Імператор Павло I», у якій павловське правління характеризувалося як безглузда ломка старих катерининських порядків: «Вступивши на престол з упередженням проти всіх катерининських порядків, Павло хотів зробити Гатчинське управління зразком для керування Російською імперією», «...наступив короткий, але незабутній за жорстокістю період» (Шильдер, 1996: 324). Інакшою була праця харківського історика П.М. Буцінського «Відгуки про Павла I його сучасників», у якій імператора зображено як чуттєвого мученика «царя-демократа», котрий однаково дбав про добробут усіх підданих і навіть більше про народ, ніж про дворянство. Така характеристика государя йшла всупереч із загалом негативною оцінкою особистості Павла Петровича.

Загалом у російській історіографії початку XX ст. спостерігалася тенденція до стриманого оцінювання павловського правління. Павлу та його царюванню приділялося мало уваги. Його правління розглядалося як прикрий історичний епізод, що не мав значних наслідків.

Першу спробу ґрунтовного огляду законодавчої діяльності уряду Павла зробив М.В. Клочков. Він прийшов до висновку, що правління Павла I було недостатньо висвітлено в історичних працях, оскільки джерелом слугували здебільшого мемуари, а, отже, люди, що їх писали, не могли бути неупередженими. У Клочкова Павло виступав як «мудрий політичний діяч, який послідовно реформує та поліпшує систему управління» (Клочков, 1916: 35). Автор навіть звертався до уряду з пропозиціями про канонізацію Павла I.

У радянській історіографії проводилася думка про те, що, попри деякі позитивні заходи Павла, його політику не можна назвати антидворянською, не було причин бачити в ньому «демократичного» царя. Уся його станова політика – не більше, ніж лавірування, політика деяких поступок селянству й певного обмеження привілеїв дворянства, які насправді не були такими вже радикальними. Не було ніяких особливих відмінностей між правлінням Павла I та Катерини II. Вони однаково боялися повторення масштабних селянських

виступів і палацових переворотів та проникнення в Росію бунтівних ідей із революційної Франції. Росія за своєю суттю залишалася дворянською імперією. Наприклад, М.М. Покровський доводив спадкоємність політики Павла Петровича, який закономірно наприкінці XVIII ст. керував методами «залізної лозини» й мав значний вплив на синів, Олександра та Миколу (Покровский, 1933: 90).

Історик Н.Я. Ейдельман павловське правління називав «неосвіченим абсолютизмом» (Эйдельман, 1982: 14), М.М. Сафонов – «військово-поліційною диктатурою» (Сафонов, 1988: 25), Ю.О. Сорокін зазначав, що політика Павла відповідала інтересам абсолютної монархії, а обрані ним методи правління – поставленій меті (Сорокин, 2014: 129).

В останні роки в історіографії спостерігається тенденція до ідеалізації Павла. Так, Г.Л. Оболенський вказував, що: «Павло I часто робив помилки, але це були помилки чесної людини» (Оболенский, 2001: 21). Трагедія Павла полягала в тому, що він був «дуже чесний, щирий і шляхетний», володів тими якостями, які несумісні з успішною політичною діяльністю. Швидкість і рішучість дій Павла на троні, – на думку Г. Оболенського, – свідчило про ретельно розроблений заздалегідь план (Оболенский, 2001: 199).

Історик В.А. Томсинов зазначав, що реформи Павла I були вироблені в результаті тривалих роздумів про організацію державного управління в Росії (Томсинов, 2008: 24). Історик О.М. Боханов вважає, що постать Павла має зайняти достойне місце на сторінках історії Росії, де його ім'я та діяльність представлена часто бездоказовими тенденційними вигадками, ідеологічними інсинуаціями. Наприклад, заперечує тезу авторів про «масові репресії» за Павла I, оскільки під час його правління не було жодної страти ((Боханов, 2010: 13). Також Боханов вважає Павла «імпульсивною натурою, і в його діяннях спостерігалось чимало емоційного, непродуманого» (Боханов, 2010: 197). Позитивно оцінювали правління Павла I також дослідники: І.А. Заїчкін (Заичкин, 1994), А.В. Скоробогатов (Скоробогатов, 1998), В.І. Сергєєв (Сергеев, 1999), О.М. Песков (Песков, 2000), О.Б. Каменський (Каменский, 2001), В.М. Балязин (Балязин, 2007), Ю.О. Сорокін (Сорокин, 2014) та інші.

Мета статті полягає в розгляді особливостей адміністративних, військових, економічних, культурних трансформацій у Російській імперії під час правління Петра I, які проходили в умовах формування абсолютної монархії та мілітаристської моделі розвитку держави.

Виклад основного матеріалу. Павло народився 20 вересня 1754 року і відразу імператриця Єлизавета Петрівна відібрала його від матері – Катерини Олексіївни й тримала біля себе, сподіваючись виховати гідного спадкоємця престолу. Отже, дитинство Павла пройшло без належної материнської уваги, ласки та тепла, що мало в майбутньому свої наслідки.

Після смерті батька Петра III в 1762 році імператором мав стати саме Павло, а мати – Катерина II могла бути лише регентшею і правителькою до його повноліття, яке мало наступити в 1772 році. Багато хто був впевнений, що Катерина залучить до керування країною законного спадкоємця, як це зробила, наприклад, Марія Терезія, яка розділила владу із сином Йосифом II. Але цього

не трапилося. Властолюбство Катерини II, її зневага до сина (у своїх записках вона навіть стверджувала, що Павло народжений нею не від законного чоловіка (у такий спосіб, можливо, вона хотіла виправдати своє воцаріння через переворот), а також вважала його непридатним до серйозних державних справ через власну ущербність, недоумкуватість та нікчемність. Такі плітки поширювалися серед оточення Катерини, що насправді не відповідало дійсності і призвело, власне, до відсторонення Павла від влади, затворництва його в Гатчині, куди він переїхав зі своїм «двором» (там Павло займався улюбленою справою: керував військовими батальйонами, які були створені за пруським зразком, проводив постійні паради, огляди, маневри). Напружені відносини між Катериною і Павлом підживлювали чутки про наміри матері вдруге позбавити сина престолу, зробивши спадкоємцем російського трону старшого онука Олександра.

Павло вступив на російський престол 6 листопада 1796 року, після смерті матері Катерини II. Ще будучи спадкоємцем, Павло Петрович продумував програму своїх майбутніх дій, але на практиці став керуватися швидше особистими почуттями й поглядами, що вело до випадковості, суперечливості в прийнятих рішеннях. Павловські перетворення були спрямовані на часткове скасування правил і порядків, які були встановлені в часи правління Катерини II. Насамперед критиці піддавалася практика фаворитизму, коли часто бездарності потрапляли на важливі державні посади, що призводило до придворної розкоші, аморальності, уповільнення урядової діяльності. Управлінський апарат працював неефективно, панувала тяганина, хабарництво, лінь, некомпетентність.

В історіографії перетворення Павла в адміністративній сфері здебільшого трактується як безглузда ломка колишніх установ Катерини II. Але ще М.В. Клочков помітив подвійність політики монарха: «Імператор Павло, хоч і любив скасовувати нововведення своєї попередниці, проте в деяких частинах доводив її думку до логічного кінця» (Клочков, 1916: 312). Загалом законодавча діяльність Павла I вражає своєю інтенсивністю. У «Повному зібранні законів Російської імперії» видані узаконення займають два томи – 24-й і 25-й, і ще більшість 26 тому, разом – 2253 законодавчих акти. За підрахунками Є.В. Анісімова, за Павла виходило в середньому 42 укази на місяць, що в 5,25 раза більше, ніж за Петра I, удвічі більше, ніж у проміжок з 1725 до 1762 років і в 3,5 раза більше, ніж за Катерини II (Анісимов, 2008: 190). І це тільки ті розпорядження, що мали письмову фіксацію, а було ще багато усних наказів, які не увійшли до збірки законів. Серед усього законодавчого матеріалу були постанови, видані під впливом моменту, які й створили міф про Павла I як про тирана та самодура. Але були й інші, у яких Павло виступав як далекоглядний правитель, котрий піклувався про справне функціонування адміністративного апарату.

Неоднозначною була політика імператора щодо селян. Якщо Катерина II роздала своїм фаворитам приблизно 800 тисяч селян, то Павло I всього за п'ять років встиг роздати 600 тисяч селян. У 1798 році вийшов указ, за яким заводчики з купців могли купувати селян із землею і без землі до фабрик і

заводів. У 1796–1797 роках відбулися численні селянські заворушення, які були жорстоко придушені. Під загрозою цих виступів Павло зробив низку відступів. Назвемо деякі з них. 1796 року селянам знову дали змогу присягати новому імператору. 1797 року був виданий указ про заборону продавати дворових і кріпаків без землі «з молотка», розділяти сім'ї під час продажу, хоча на ділі вся справа звелася лише до зміни форми публікації про продаж у газеті. 5 квітня 1797 р. вийшов маніфест про заборону поміщикам залучати селян до панщини в неділю і більш як три дні на тиждень (на місцях цю норму сприймали як побажання). В Україні була 2-денна панщина, тому цей указ був для українців погіршенням їхнього становища. У 1797 році із селян і міщан була знята недоїмка з подушного збору, припинений рекрутський набір (по 10 осіб із тисячі). Підтверджено право державних селян записуватись у купецтво й міщанство. Губернаторам наказувалося наглядати за ставленням поміщиків до селян. У разі жорстокого поводження з кріпаками рекомендувалося повідомляти про це імператору. Селянам дозволялося подавати скарги на утиски поміщиків та управителів.

Найбільш неприйнятними для дворянства були перетворення Павла I в армії, які заміняли російські принципи стратегії й тактики військового мистецтва німецькими зразками. Головним заняттям гвардії стали нескінченні паради та розведення варт. Офіцери та солдати мали керуватися у своїх діях лише настановами статутів, власна ініціатива заборонялася.

Позитивним кроком у модернізації армії було створення нового артилерійського батальйону та артилерійських загонів при інших полках. Російська артилерія ставала тепер тактично самостійною одиницею й у такий спосіб мала певну перевагу над більшістю європейських суперниць, хоча її матеріальна частина залишала бажати кращого.

Павло I провів загальну ревізію служивого офіцерства армії, яка показала значну кількість відсутніх на службі офіцерських чинів. З допомогою хабарів молоді люди часто лише були вписаними у військових полках, або проходили службу при дворі як пажі, камергери, чи, отримавши безстрокову відпустку, просто жили у своїх маєтках. У результаті оглядів усі малолітні офіцери були зі служби виключені, усі, хто формально вважалися на службі, пішли у відставку. Припинена була практика нескінченних відпусток. У військових частинах був введений суворий режим. Життя офіцерів погіршилося, їх карали, ображали, били при рядових. Гвардія не простила Павлу I віднятої в них волі. Є думка, що нібито Павло I справедливо ставився до солдатів і вони любили його. Дійсно покращилося їхнє продовольче постачання, їм регулярно видавали м'ясо та горілку. Заборонено було офіцерам обкрадати солдата, витратити для власних потреб їхню зарплату чи не видавати її. Заборонялося також використовувати солдатів як робочу силу в офіцерських або генеральських маєтках. Дозволено було солдатам скаржитися на зловживання командирів.

Значна увага приділялася добробуту солдатів, створення належних умов їхнього життя та їхніх сімей. Наприклад, запроваджувалися військово-сирітські будинки на 1000 хлопчиків і 250 дівчат, була розширена мережа солдатських шкіл до 66, а кількість учнів доведена до 64 тисяч (їх називали «кантоністами»).

Було оголошено, що по закінченні терміну служби солдати ставали одноворцями, отримували по 15 десятин у Саратовській губернії й по 100 руб. на придбання майна (це була свого роду допомога для ведення господарства й підтримки солдатської сім'ї). При кожному полку створювалися лазарети. Було введено пенсії для солдатів-калік (їх утримували в гарнізонних інвалідних ротах) і для тих, хто прослужив понад 25 років. Померлих і загиблих солдатів стали ховати з військовими почестями, могили передавали на догляд гарнізонним ротам інвалідів. Було заборонено представлення в унтерофіцерські чини неписьменних (Песков, 2000: 25–28). Попри позитивні кроки щодо покращення військової служби, життя солдатів залишалося тяжким: багато рекрутів гинули від голоду по дорозі до місця служби, солдатів катували, присуджували до страти, карали батогом, засиляли на каторжні роботи, і як результат – масові втечі з армії.

Павло I прагнув усе підпорядкувати своїм смакам та звичкам. Наприклад, в армії запроваджувалося носіння незручної прусської форми, до якої додавалися хутрянні жилети, суконна шинель на зиму, а для вартових – овчинні шуби та валянки. Голову прикрашала напудрена (борошном, салом, квасом) зачіска з буклями й косами, від якої часто боліла голова. Офіцери мали носити скромний одяг, не могли користуватися каретами, мати численних слуг. За чотири роки відбулося дев'ять змін військового одягу. Павло також наказував носіння мундира всім чиновникам, не піклуючись про витрати урядовця.

Ще більше дворянство було роздратоване скасуванням деяких пунктів «Жалуваної грамоти дворянам» від 1785 року. Так, Павло I порушив норму, за якою дворянин звільнявся від тілесних покарань (їх тепер могли карати), ліквідував виборні посади в нижньому земському суді, заборонив губернські дворянські збори, реорганізував дворянську опіку та сирітський суд, дворяни позбавлялися права надавати колективні скарги государю, Сенату й губернаторам областей та ін. З 1799 року був встановлений порядок, за яким для переходу з військової служби на цивільну вимагався спеціальний дозвіл Сенату. Тим дворянам, які не перебували на державній службі, заборонено було брати участь у дворянських виборах і займати виборні посади. Дворян зобов'язали платити спеціальний податок на утримання губернської адміністрації (на ці цілі йшло 1,64 млн руб) (Каменский, 2001: 510). Усе це породжувало нарікання та обурення дворянства. Таку політику Павла I щодо дворян можна пояснити його намаганням перетворити цей стан у дисципліноване, організоване, віддане монарху шляхетство.

Зазнавав змін повсякденний побут росіян. Повсюдно з'явилися чорно-білі смугасті вартові будки, шлагбауми. Указами імператора в Петербурзі були заборонені до носіння круглі капелюхи, фракки, жилети, шовкові панчохи, бальні черевики із золотими пряжками, муфти, шуби, а дозволені лише камзоли. Через оберполіцейстера Павло забороняв танцювати вальс, носити громіздкі буклі, бакенбарди, встановлювався колір комірців, обшлагів, жіночих сюртуків та ін. За розпорядженнями царя Петербург починав службу о 6 годині ранку, а мав засипати о 10 годин вечора. Заборонено було вживати такі слова, як «громадяни», «вітчизна», «суспільство» та ін.

Павло був зацікавлений не тільки в зміцненні своєї особистої влади, але й у посиленні всієї держави. Цьому сприяла, зокрема, Французька революція, яка зруйнувала монархічний лад країни і справила на Павла I негативне враження. Борючись із її впливом, Павло ввів найжорстокішу цензуру, призупинив діяльність приватних друкарень. Особливий нагляд був встановлений за літературою, що надходила із-за кордону. Заборонялося відряджання молоді за кордон для здобуття освіти. На цьому тлі нелогічним було звільнення з ув'язнення М. І. Новикова, масона І. В. Лопухіна, повернення О. М. Радищева із Сибіру. Також була оголошена амністія засланим полякам під час повстання 1794 року, зокрема, був звільнений лідер повстанців Т. Костюшко. Павло I був проти поділу Польщі, вважаючи несправедливу ліквідацію польської державності. Відновити ситуацію було неможливим, тому він виявив акт милосердя щодо поляків.

Павло I, сам православний, узяв під заступництво Мальтійський лицарський орден (вони були католиками). У Росію були доставлені святі реліквії: частка дерева Хреста Господнього, Філермська ікона Божої матері, правиця св. Іоанна Хрестителя. Відразу в Санкт-Петербурзі з'явилися мальтійські кавалери, хрести й орден св. Іоанна Єрусалимського. Імператор Павло I 16 грудня 1798 року був обраний магістром Мальтійського ордену. Планувалося приєднання Мальти до Росії, створення військово-морської бази на Середземному морі. 18 березня 1797 р. був виданий маніфест про свободу віросповідання в Польщі для католиків та уніатів, а 12 березня 1798 р. указом було дозволено будівництво старовірських храмів по всій державі.

Політична мета Павла I – це запровадження в Росії законності й порядку на основі суворої нормативної регламентації, максимальна централізація влади, що поєднувалася з осудом придворної розкоші та аморальності. Найкращою державною організацією, – на думку Павла I, – була армійська організація і її принципи він хотів поширити на всі елементи державного апарату й цивільну службу. У такий спосіб йому уявлялося можна забезпечити ефективність управління і ліквідувати корупцію. А тому правити треба «залізною рукою». Проаналізуємо модернізацію органів влади.

Роль імператорської ради (законодорадчого органу) поступово втрачалася і її компетенція охоплювала міжнародні, фінансові, економічні, судові питання, проблеми управління та ін. Отже, Павло I прагнув із ради створити прообраз кабінету міністрів і підпорядкувати її собі.

Реорганізація Сенату полягала в створенні нових департаментів, розширені канцелярії. Наприклад, Експедиція державного господарства, опікунства іноземних і сільського домоведення турбувалася, зокрема, про німецькі колонії, створені в районі Поволжя та на Півдні України. Вони мали відособлене функціонування і показували певний економічний розвиток.

За Павла I спостерігалася спроба впорядкувати законодавство, причому Сенат мав брати в цій справі активну участь. Проте остаточно законодавство було кодифіковано лише у 30-і роки XIX ст. за Миколи I. Отже, діяльність Сенату зосереджувалася на таких напрямках: вирішення судових справ (цивільних, кримінальних, межових); опублікування і роз'яснення законів,

справи про державну службу та про комплектування установ чиновниками та визначенні їхньої чисельності. За Павла I він відмінно справлявся зі своїми завданнями, особливо в розгляді старих судових справ. Саме ці успіхи дали Олександрю I думку про перетворення Сенату у виключно судову установу.

Роль колегій, як виконавчих органів влади, суттєво зменшилась, і, у зв'язку з передачею значної частини справ поточного управління Сенату та в губернські установи, більшість петровських колегій було ліквідовано. Були залишені лише три колегії у зв'язку з їхньою важливістю – військова, іноземних справ та адміралтейська. 19 листопада 1796 року вийшов указ «Про відновлення берг, мануфактур і комерц-колегій як вони були до 1775 року», щоб бачити стан справ, пов'язаних із промисловістю та торгівлею, що мало сприяти централізації цих галузей господарства. 10 лютого 1797 року була відновлена камер-колегія (збирали мита із питних закладів).

Зберіг своє становище як колегія Синод, але тепер він був повністю підпорядкований світській владі. Так, в «Акті про престолонаступництво» від 5 квітня 1797 року зазначалося, що государ за сумісництвом є главою церкви і верховний земний покровитель православ'я, але не мав права втручатися в канонічні й догматичні справи церкви. Цим же указом встановлювався чіткий порядок передачі престолу за правом старшинства (вік монарха визначався в 16 років), первородства, за чоловічою лінією (жінка могла успадкувати трон лише за відсутності спадкоємців-чоловіків). Спадкоємець мав бути православним, не міг бути призначений імператором, вводилося поняття регентства (ним міг бути наступний за старшинством член династії, при якому утворювалася опікунська рада із шести осіб найвищих класів за Табелем про ранги з дорадчими повноваженнями). Родичі монарха забезпечувалися власним майном та коштами, окремими від державних. Їхніми справами керувало спеціальне відомство – Головне управління уділів. Отже, уперше в російській законодавчій практиці письмова норма (закон) ставилася вище волі самодержця.

Вводився принцип персональної відповідальності посадових осіб за прийняті рішення. У такий спосіб скасовувався колегіальний розгляд питань, запроваджений ще Петром I, і який показав свою неефективність. Серед чиновників постала паніка. Якщо раніше можна місяцями розглядати справи, не дотримуватися розпорядку роботи (працювати лічені години, більше часу проводити на вечірках, банкетах, балах), то тепер вводився чіткий розпорядок дня, звітність за виконану роботу. На додаток, государ уже зранку приймав рапорти, доповіді від посадових осіб і впродовж дня міг без попередження відвідати будь-яку установу й така практика раптових перевірок шокувала й обурювала урядовців. За правління Павла I мірилом заслуг і права зайняти ту чи іншу посаду вважалося не стільки знатне походження, минулі заслуги, скільки старанність, акуратність, відданість справі. Усе це породжувало невпевненість і відчай у багатьох чиновників.

Павло ввів поняття «сумлінна служба» для нижніх чинів. Особа, яка без стягнень, сумлінно виконувала свої повноваження впродовж 20 років, назавжди звільнялася від тілесних покарань. Монарх уперше в Європі ввів нагородження нижніх чинів відзнаками – орденами «св. Анни» та «Донат ордена св. Іоанна

Єрусалимського». Для них було запроваджено відпустки по 28 днів на рік. Отже, помітно нові принципи, закладені в управління колегій – сувора централізація, єдиноначальність, персональна відповідальність посадових осіб за прийняті рішення, функціональна діяльність, тобто виконавчі органи набували рис міністерств.

Місцеве управління за Павла I теж зазнавало певного реформування. Були ліквідовані посади намісників, які, на думку монарха, користувалися занадто великою самостійністю. Були призупинені прикази громадського призріння, управи благочиння, міське станове управління було з'єднане з органами поліції, міські думи ліквідовані. Реорганізації зазнало губернське правління (замість 50 губерній залишалось 41, плюс Область Війська Донського). Відбулося перенесення багатьох установ із центру на місця, посилення чиновництва в них. Дворяни активно залучалися в місцеве управління та до суду.

Низка периферійних губерній перебували на привілейованому становищі. У Ліфляндії і Естляндії відновлювалися місцеві органи судового управління – ландратська колегія та гофгеріхт – вища судова палата. Але в іншому ці області залишилися залежними від центру. Розширювалися повноваження генерал-губернаторів і збільшувалась їхня відповідальність, бо з них запитували за будь-які заворушення (за пограбування поштових станцій, несправність доріг, мостів та ін.). Нагляд за губернаторами здійснював статс-секретар. Генерал-прокурор спостерігав за всіма органами місцевої влади. Були скасовані певні перетворення Катерини II у Прибалтиці, Виборзькій губернії і в Україні (їм були повернені деякі традиційні органи управління). Отже, централізація органів управління, ліквідація елементів самоврядування, і водночас повернення до різних форм управління національних територіальних одиниць свідчило про невпевненість Павлівського режиму, про намагання сподобатися регіональним елітам.

Склад губернського дворянського й повітового зібрань істотно зменшувався. Спрощувалася система виборів предводителя губернського дворянства: його тепер обирало не все губернське дворянство, а лише предводителі повітового дворянства за присутності губернатора. Вибори позбавлялися помпезності, розкоші і проходили в чотири дні замість шести.

Павла потихеньку стали звинувачувати в деспотизмі, в утиску прав дворянства. Результатом усіх цих заходів стало невдоволення дворян. Тому, через кілька днів після загибелі Павла I, Олександр I поспішив відновити всі права та привілеї дворянства в повному обсязі. Це показує, наскільки радикальні були дії Павла, і наскільки сильно було обурення дворян, раз так швидко все постаралися повернути в попередній стан.

Було зроблено багато корисних економічних перетворень, що позитивно впливали на розвиток і зміцнення російської економіки. Наприклад, Павло I робив заходи для розширення промисловості: створення нових заводів і фабрик, запровадження нових видів виробництва. Заслужували на увагу й адміністративні заходи, спрямовані на централізацію керування основними галузями господарства країни. Великим мінусом була фінансова й торгова

політика імператора. Росія була економічно відсталою, а в деяких галузях намітилися навіть погіршення в порівнянні з попереднім часом.

Павла не можна обвинуватити у відсутності прагнення до реформ. Однак, йому не діставало чітко виробленої мети того, чого він хотів досягти. У такій ситуації він вирішив взятися відразу за всі сфери, тоді як досвід багатьох країн показував, що добробут досягався поступово. У результаті – вийшло, щось наполовину, а щось розвалилося зовсім. Крім того, навколо імператора практично не було однодумців і дієздатних виконавців, які могли б щиро зрозуміти, прийняти й реалізувати Павловські ідеї перетворень. Часто його укази сприймалися як божевільне марення. Біда Павла полягала також у тому, що він через свій характер не зміг налагодити прийнятних відносин із наближеними й зі своїм сином Олександром.

У зовнішній політиці Павло I намагався забезпечити мир і стабільність. Спроби імператора в союзі з Англією, Австрією, Османською імперією та Неаполітанським королівством шляхом війни проти Франції припинити поширення «революційної зарази» зазнало краху. Підступництво союзників глибоко розчарувало Павла. Відновлення у Франції сильної влади в особі першого консула Бонапарта і швидкий розгром Австрії давало привід для зміни курсу російської зовнішньої політики. У Європі виникла нова політична ситуація: Росію та Францію зближували не тільки відсутність реальних розбіжностей, але і практичні завдання щодо спільного супротивника – Англії. Між французами та росіянами був розроблений план спільного походу в Індію, але раптова смерть Павла I врятувала Англію і історія Європи пішла за іншим шляхом. Об'єднавшись, Росія і Франція, можливо, зуміли б геополітично поділити Європу між собою.

Круті повороти в зовнішній та внутрішній політиці, скасування багатьох привілеїв дворян та інші неоднозначні кроки імператора зумовлювали невдоволення у дворянства, що призвело 11 березня 1801 року до змови і вбивства Павла I, яке до сьогодні породжує багато спекуляцій, питань, що дискутуються істориками. Наприклад, ступінь участі сина Олександра в державному перевороті (багато фактів свідчать про те, що Олександр I, попри пізніші пояснення, що він «не хотів» вбивства, що його мало не насильно «втягнули» в змову М. Панін і П. Пален, знав про майбутній переворот і брав у ньому активну участь). Залишається не зовсім проясненою роль «англійського сліду» у вбивстві Павла I (політика імператора на зближення з Бонапартом загрожувало англійським інтересам у Європі та Азії). Дивним видається пасивність Павла I напередодні змови, коли про неї багато людей знало, а імператор залишався в інформаційному вакуумі й не робив рішучих кроків, щоб знешкодити ініціаторів і виконавців перевороту.

Висновки. Правління Павла I і його спроби модернізувати Російську імперію згідно з його власним баченням можна вважати продовженням політики «просвітницького абсолютизму» з урахуванням самодержавного, мілітаристського, централізованого характеру російської влади. Саме при Павлу почалося поступове поліпшення становища селян, рядових військових. Саме за Павла був узятий курс на трансформацію адміністративного управління

в сторону побудови сильної вертикалі виконавчої влади (ідея заміни колегій міністерствами буде реалізовано за Олександра І, а створення імператорської канцелярії за Миколи І), реорганізацію Сенату, який зосередився на вирішенні судових справ, роз'ясненні законів та ін. Були здійснені спроби кодифікації законодавства. За Павла І встановлювався чіткий порядок передачі престолу за правом старшинства, первородства й за чоловічою лінією, що ставило юридичну норму вище волі самодержця. Саме за Павла позначився прагматичний підхід до зовнішньополітичного курсу Росії. Водночас спроба відродити петровську концепцію державної системи, за якою всіх піддані незалежно від стану мають служити державі заради досягнення «загального блага», закінчилася повним провалом і призвела до змови групи офіцерів і вбивства імператора.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

- Анисимов, 2008 – Анисимов Е.В. Императорская Россия. Санкт-Петербург: Питер, 2008. 672 с.
Балязин, 2007 – Балязин В.Н. Эпоха Павла I. Москва: ОЛМА Медиа Групп, 2007. 188 с.
Боханов, 2010 – Боханов А. Н. Павел I. Москва: Вече, 2010. 448 с.
Буцинский, 1901 – Буцинский П. Н. Отзывы о Павле I его современников. Харьков: тип. М. Зильберберг, 1901. 42 с.
Заичкин, 1994 – Заичкин И. А. Русская история от Екатерины до Александра II. Москва: Мысль, 1994. 765 с.
Каменский, 2001 – Каменский А. Б. От Петра I до Павла I: Реформы России XVIII. Опыт целостного анализа. Москва: РГУ, 2001. 575 с.
Карамзин, 1991 – Карамзин Н. М. Записка о древней и новой России в ее политическом и гражданском отношениях. Москва: Наука, 1991. 127 с.
Клочков, 1916 – Клочков М. В. Очерки правительственной деятельности времени Павла I. Петербург: Сенат. тип., 1916. 628 с.
Ключевский, 1983 – Ключевский В. О. Неопубликованные произведения. Москва: Наука, 1983. 417 с.
Ключевский, 1989 – Ключевский В. О. Сочинения: В 9 т. / Под ред. В.Л. Янина. Т. V. Москва: Мысль, 1989. 376 с.
Кобеко, 1887 – Кобеко Д. А. Цесаревич Павел Петрович (1754–1796). 3-е изд., дополненное. Санкт-Петербург: тип. В. И. Грацианского, 1887. 474 с.
Оболенский, 2001 – Оболенский Г. Л. Император Павел I. Москва: Русское слово, 2001. 381 с.
Песков, 2000 – Песков А. М. Павел I. Москва: Молодая гвардия, 2000. 472 с.
Покровский, 1933 – Покровский М. Н. Русская история в самом сжатом очерке. Москва: Партиздат, 1933. 544 с.
Сафонов, 1988 – Сафонов М. М. Проблемы реформ в правительственной политике России на рубеже XVIII и XIX вв. Ленинград: Наука, 1988. 247 с.
Сергеев, 1999 – Сергеев В. И. Павел I. Ростов на Дону: Феникс, 1999. 512 с.
Скоробогатов, 1998 – Скоробогатов А. В. Павел Первый в российской исторической литературе. Казань: Форт-Диалог, 1998. 147 с.
Сорокин, 2014 – Сорокин Ю.А. Политические режимы Екатерины II и Павла I в отечественной исторической литературе XIX–XX вв. // *Сибирские исторические исследования*. 2014. № 3. С. 108–137.
Томсинов, 2008 – Томсинов В. А. Законодательство императора Павла I. Москва: Зерцало, 2008. 304 с.
Шильдер, 1996 – Шильдер Н. К. Император Павел I. Москва: Чарли, 1996. 544 с.
Эйдельман, 1982 – Эйдельман Н. Я. Грань веков: Политическая борьба в России. Конец XVIII – начало XIX вв. Москва: Мысль, 1982. 368 с.

REFERENCES

- Anisimov, 2008 – Anisimov E. V. Imperatorskaya Rossiya. [Imperial Russia]. Sankt-Peterburg: Piter, 2008. 672 s. [in Russian].
Balyazin, 2007 – Balyazin V.N. Epoha Pavla I. [The era of Paul I]. Moskva: OLMA Media Grupp, 2007. 188 s. [in Russian].
Bohanov, 2010 – Bohanov A. N. Pavel I. [Pavel I]. Moskva: Veche, 2010. 448 s. [in Russian].
Butsinskiy, 1901 – Butsinskiy P. N. Otzyivyi o Pavle I ego sovremennikov. [Reviews about Paul I of his contemporaries]. Harkov: tip. M. Zilberberg, 1901. 42 s. [in Russian].

- Zaichkin, 1994 – Zaichkin I. A. Russkaya istoriya ot Ekaterinyi do Aleksandra II. [Russian history from Catherine to Alexander II]. Moskva: Myisl, 1994. 765 s. [in Russian].
- Kamenskiy, 2001 – Kamenskiy A. B. Ot Petra I do Pavla I: Reformy Rossii XVIII. Opyit tselostnogo analiza. [From Peter I to Paul I: Reforms of Russia XVIII. Holistic analysis experience]. Moskva: RGGU, 2001. 575 s. [in Russian].
- Karamzin, 1991 – Karamzin N. M. Zapiska o drevney i novoy Rossii v ee politicheskom i grazhdanskom otnosheniyah. [A note on ancient and new Russia in its political and civil relations]. Moskva: Nauka, 1991. 127 s. [in Russian].
- Klochkov, 1916 – Klochkov M. V. Ocherki pravitelstvennoy deyatel'nosti vremeni Pavla I. [Essays on government activities of the time of Paul I]. Peterburg: Senat. tip., 1916. 628 s. [in Russian].
- Klyuchevskiy, 1983 – Klyuchevskiy V. O. Neopublikovannyye proizvedeniya. [Unpublished works]. Moskva: Nauka, 1983. 417 s. [in Russian].
- Klyuchevskiy, 1989 – Klyuchevskiy V. O. Sochineniya: V 9 T. / Pod red. V.L. Yanina. T. V. [Compositions]. Moskva: Myisl, 1989. 376 s. [in Russian].
- Kobeko, 1887 – Kobeko D. A. Tsesarevich Pavel Petrovich (1754–1796). 3-e izd., dopolnenoe. [Tsesarevich Pavel Petrovich (1754-1796)]. Sankt-Peterburg: tip. V. I. Gratsianskogo, 1887. 474 s. [in Russian].
- Obolenskiy, 2001 – Obolenskiy G. L. Imperator Pavel I. [Emperor Paul I]. Moskva: Russkoe slovo, 2001. 381 s. [in Russian].
- Peskov, 2000 – Peskov A. M. Pavel I. [Pavel I]. Moskva: Molodaya gvardiya, 2000. 472 s. [in Russian].
- Pokrovskiy, 1933 – Pokrovskiy M. N. Russkaya istoriya v samom szhatom ocherke. [Russian history in the most concise essay]. Moskva: Partizdat, 1933. 544 s. [in Russian].
- Safonov, 1988 – Safonov M. M. Problemy reform v pravitelstvennoy politike Rossii na rubezhe XVIII i XIX vv. [Problems of Reforms in Russian Government Policy at the Turn of the 18th and 19th centuries]. Leningrad: Nauka, 1988. 247 s. [in Russian].
- Sergeev, 1999 – Sergeev V. I. Pavel I. [Pavel I]. Rostov na Donu: Feniks, 1999. 512 s. [in Russian].
- Skorobogatov, 1998 – Skorobogatov A. V. Pavel Pervyy v rossiyskoy istoricheskoy literature. [Pavel the First in Russian historical literature]. Kazan: Fort-Dialog, 1998. 147 s. [in Russian].
- Sorokin, 2014 – Sorokin Yu .A. Politicheskie rezhimy Ekaterinyi II i Pavla I v otechestvennoy istoricheskoy literature XIX–XX vv. [Political regimes of Catherine II and Paul I in Russian historical literature of the 19th–20th centuries]. // *Sibirskie istoricheskie issledovaniya*. 2014. № 3. S. 108–137 [in Russian].
- Tomsinov, 2008 – Tomsinov V. A. Zakonodatelstvo imperatora Pavla I. [Legislation of Emperor Paul I]. Moskva: Zertsalo, 2008. 304 s. [in Russian].
- Shilder, 1996 – Shilder N. K. Imperator Pavel I. [Emperor Paul I]. Moskva: Charli, 1996. 544 s. [in Russian].
- Eydelman, 1982 – Eydelman N. Ya. Gran vekov: Politicheskaya borba v Rossii. Konets XVIII – nachalo XIX vv. [Edge of Ages: Political Struggle in Russia. Late 18th - early 19th centuries]. Moskva: Myisl, 1982. 368 s. [in Russian].

DOI: 10.31499/2519-2035.10.2023.294794

УДК 94(100):[329.11АКР:323.17(560.822=222.5) «2001/2010»(045)

Оксана МЕМІШ,
orcid.org/0000-0003-1838-4877
кандидат історичних наук,
викладач кафедри археології та
спеціальних галузей історичної науки
Черкаського національного університету
імені Богдана Хмельницького
(Україна, Черкаси)
okcana_82@ukr.net

МІСЦЕ «КУРДСЬКОГО ПИТАННЯ» В ПРОГРАМІ ДІЯЛЬНОСТІ ПАРТІЇ СПРАВЕДЛИВОСТІ ТА РОЗВИТКУ (АКР) В ТУРЕЧЧИНІ (2001-2010 РР.)

У статті проаналізовано роль, яку відіграла для процесу лібералізації становлення центральної влади у Туреччині до задоволення потреб комплексу соціально-економічних, суспільно-політичних і культурно-освітніх запитів курдського населення АКР, створеної в 2001 році, яка стала помірно консервативною партією, орієнтованою на західні цінності, зокрема такі як ринкова економіка, а також інтеграція до ЄС.

Також автором зауважено, що «курдське питання», якому було приділено увагу в розділі під двозначною назвою «Південь-Схід», АКР наголошувала, що так само, як і інші колишні основні партії, сприймає курдське питання через призму терору. Тим не менш, АКР також визнала, що курдське питання не може бути вирішено політикою минулого, а економічний розвиток сам по собі не створював достатньо гарантій для вирішення курдської проблеми.

Ключові слова: Партія справедливості та розвитку (АКР), Турецький (Північний) Курдистан, «курдське питання», Робітнича партія Курдистану (РПК), Європейський союз (ЄС).

Oksana MEMISH,

orcid.org/0000-0003-1838-4877

PhD, senior teacher of the department of
archeology and special branches of historical science
Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy
(Ukraine, Cherkasy)
okcana_82@ukr.net

THE PLACE OF THE «KURDISH QUESTION» IN THE PROGRAM OF ACTIVITIES OF THE JUSTICE AND DEVELOPMENT PARTY (AK PARTI) IN TURKEY (2001-2010)

The article analyzes the role that the AKP, established in 2001, which became a moderately conservative party oriented towards Western values, played for the process of liberalization of the formation of the central government in Turkey to meet the needs of a complex of socio-economic, socio-political and cultural and educational requests of the Kurdish population, in particular such as the market economy, as well as integration into the EU.

The author also noted that the «Kurdish question», which was given attention in the section under the ambiguous name «South-East», the AKP emphasized that, just like other former main parties, it perceives the Kurdish question through the prism of terror. Nevertheless, the AKP also recognized that the Kurdish question could not be solved by the politics of the past, and that economic development alone did not create enough guarantees to solve the Kurdish problem.

It should be noted that peace with the Kurds was beneficial to Ankara in various aspects, especially in economic terms, since security in regions with a Kurdish population in southeastern Turkey and northern Iraq allowed the implementation of energy projects with the transit of Iraqi gas through Turkish territory. But as long as there are PKK militants in southeastern Turkey and northern Iraq, the pipeline is in danger. The resolution of the Kurdish question would also have a positive effect on Turkey's budget. According to the statements of AKP representatives, over 25 years, 300 billion US dollars were spent on the fight against the PKK. The details of the reform, which was supposed to contribute to the «Kurdish opening», became known in mid-November 2009 at parliamentary hearings. Beshir Atalay assured that all innovations will primarily affect the humanitarian sphere.

The efforts of the AKP led by its recognized leader, which not only declared new approaches to the solution of the painful Kursk problem, but also started a rather energetic implementation of a number of important steps on this difficult path.

Thus, in particular, the AKP Activity Program provided for the lifting of restrictions on the use of the Kurdish language in the mass media, the granting of permission to use the Kurdish language during political actions and in prisons, the introduction of electives on the study of the Kurdish language in schools and universities, the return of Kurdish names to renamed villages, and the establishment of street plates on which street names are indicated in two languages. At the beginning of 2009, the Public Broadcasting Agency approved the operation of a 24-hour channel in the Kurdish language. An amnesty for members of the PKK and the repatriation of refugees were also foreseen.

All these are quite solid grounds for an optimistic forecast regarding the possibility in the near future, if not completely, then at least to basically eliminate socio-economic tensions in this region, to provide the Kurdish ethnic community with proper, in accordance with the modern standards of the European democratic community, living conditions in all spheres of socio-political, socio-economic and cultural-educational life.

Key words: Justice and Development Party (AKP), Turkish (Northern) Kurdistan «Kurdish question», Kurdistan Workers' Party (PKK), European Union (EU).

Постановка проблеми. Всебічна стабілізація всіх сторін суспільного життя в Південно-Східних провінціях ось уже протягом декількох десятиків років залишається доволі пекучою проблемою уряду Турецької республіки. Ці

провінції заселені курдською етнічною спільнотою. В кількісному відношенні вона є тут абсолютно домінуючою. Слід спеціально зазначити, що складність проблеми в значній мірі обумовлена тим, що вона має відразу декілька вимірів. Один з них - це те, що курди внаслідок доволі некоректного територіального межування французької та британської колоніальних імперій є на сьогодні найбільшою в світі етнічною спільнотою, яка не має власної національної державності.

Основна історична територія, яку здавна заселяли курди опинилася в складі відразу чотирьох держав: Туреччини, Іраку, Ірану, Сирії. Зрозуміло, що цей факт у епоху розвитку характерної для ХХ ст., національної державності, національної культури, національного самоусвідомлення постійно пробуджує в представників курдської національності почуття власної гідності, бажання ствердити себе як націю, яка має всі підстави зайняти своє гідне місце в ряду десятків інших національних держав світового співтовариства.

Слід, проте, зазначити, що цілком правомірні прагнення курдської спільноти, в силу багатьох чинників, оформлюються не лише в цивілізованому демократичному напрямку, але, не рідко, набувають і екстремістських форм, які живлять характерні для Середнього та Близького Сходу вкрай радикальних проявів політичної боротьби. Слід при цьому мати на увазі, і це є іншим важливим аспектом проблеми, що в силу цілого ряду природно-кліматичних, історичних, географічних чинників, південно-східні провінції Туреччини тривалий час залишалися найвідсталішими в господарсько-економічному, а звідси і в усіх інших вимірах регіоном країни.

Так, ще в 1990-х роках ХХ століття рівень доходів корінного, тобто курдського населення, був у рази нижчим від доходів жителів не лише західних і північних, але й центральних районів Туреччини. Це, в свою чергу, позначилося на вкрай низькому рівні освіти, культури, медицини та соціальної інфраструктури.

Такий стан речей створював стабільні підґрунтя для діяльності різного роду екстремістських угруповань, кожне з яких намагалося використати в своїх цілях важке соціально-економічне становище курдського населення. Чи не найяскравішим прикладом цього стала відверта збройна боротьба проти центрального уряду чисельних організацій і формувань, стрижнем яких була Робітничча партія Курдистану (далі - РПК) на чолі з її визнаним лідером Абдуллою Оджаланом. У певні часи розмах її діяльності набував таких масштабів, які надавали підстави Абдуллі Оджалану претендувати на роль невизнаного лідера курдської нації в Туреччині.

У боротьбі з курдською опозицією турецький уряд протягом доволі тривалого часу надавав перевагу силовим методам. Проте, з часом, як в силу низької ефективності силового тиску на багатомільйонну курдську спільноту, невдоволення якої існуючим станом речей мало цілком об'єктивні умови, так і під тиском європейського співтовариства (нагадаємо, що Туреччина 12 грудня 1999 року була офіційно визнана кандидатом на членство у Євросоюзі), уряд Туреччини свідомо відмовився від попередньої тактики адміністративно-

силового налаштування проявів курдського населення поліпшити своє становище в усіх сферах суспільного буття в межах Турецької держави.

Слід зазначити, що значну роль у цьому процесі становлення лібералізації відношення центральної влади до задоволення потреб комплексу соціально-економічних, суспільно-політичних і культурно-освітніх запитів курдського населення мав прихід до влади в Туреччині, створеної в 2001 році, Партії справедливості та розвитку (тур. - Adalet ve Kalkınma Partisi далі - АКР) на чолі з її визнаним лідером, нинішнім президентом Реджепом Таїпом Ердоганом.

Зауважимо, що АКР позиціонує себе як помірно консервативна партія, орієнтована на загальновизнані цінності демократичного цивілізованого світу такі як ринкова економіка, а також інтеграція до ЄС.

Аналіз досліджень. Діяльність АКР, а особливо основні аспекти її програми по вирішенню «курдського питання», вже неодноразово висвітлювалися турецькими дослідниками, зокрема такими як Murat Sungar (Sungar, 2005), Ömer Vardan (Vardan, 2009), Tahir Abbas (Abbas, 2017), Metin Turkey (Turkey, 2007), Arda Bilgen (Bilgen, 2020).

Також не залишили без уваги дану проблему американські вчені, насамперед, Henri Barkey, Graham Fuller (Barkey, Fuller, 1998). Не можна оминати увагою і доробок німецького дослідника Nikolas Winkler (Winkler, 2005).

Що ж до українських авторів, які торкалися проблем курдської меншини в Туреччині, то, насамперед, слід виокремити можна виділити П. Тригуба та Т. Лункіну (Тригуб, Лункіна, 2015).

З метою більш детального з'ясування місця «курдського питання» в програмі діяльності АКР в Туреччині і присвячена дана публікація.

Мета статті. Метою даної публікації є предметний аналіз витоків та становлення нової конструктивної позиції уряду Туреччини до врегулювання «курдського питання».

Зміна традиційної силової політики до погамування автономістських, а з погляду значної частини турецьких урядових кіл, сепаратистських настроїв у середовищі курдського населення Південно-Східних провінцій Туреччини, стала принципова політика євроспільноти, яка заперечувала насильницькі дії щодо розв'язання існуючих у суспільстві суспільно-політичних та соціально-економічних проблем.

У статті, на основі аналізу широкого кола джерел та літератури, зроблена спроба показати, що саме правляча нині в Туреччині АКР ініціювала цей непростий для турецького суспільства процес.

З цією метою прослідковано генезис політики АКР щодо виконання вимог євроспільноти. Також зроблена спроба показати складнощі цього процесу, об'єктивні і суб'єктивні чинники, які заважали досягненню поставленої мети. В кінцевому разі показано, що АКР вдалося переломити ситуацію та вийти на шлях розв'язання «курдської проблеми» в цивілізованих демократичних формах, які притаманні сучасному цивілізованому суспільству.

Виклад основного матеріалу. Турецький (Північний) Курдистан, який турецька традиція визначає як «Східна» та «Південно-Східна Анатолія», є

найбільш відсталим у соціально-економічному плані регіоном Туреччини. У турецькому Курдистані здавна спостерігається найбільш високий рівень неосвіченості в Туреччині. Значна частина населення, особливо Курдистану, яка навчалася в школах, має лише початкову або неповну середню освіту. Щоправда низький рівень освіченості, на думку курдських націоналістів, справляв позитивний ефект, формуючи радикально налаштованих прихильників крайніх форм боротьби за інтереси курдів.

Система освіти в Туреччині слугувала одним із найпотужніших важелів асиміляції. При цьому найбільше асиміляції перешкоджав високий рівень неосвіченості серед курдських жінок. Патріархальний устрій життя сім'ї утримав курдських жінок від освіти, а в умовах, коли значна частина чоловіків їхала на заробітки в інші регіони, і без того висока роль жінки в курдській сім'ї ставала винятковою. Турецька влада, розуміючи багато проблем, від початку 2000-х рр. почала робити активні спроби залучення в систему народної освіти Туреччини саме курдських дівчаток. Проте, на заваді цьому не рідко ставало те, що батьки часто не могли дозволити віддати дітей у школу, оскільки багато з них вже в дитячому віці допомагали їм по господарству, як-то, наприклад пасли дрібну худобу, зокрема кіз та овець.

Відсутність можливості для курдських дітей піти в курдськомовну школу й необхідність отримати освіту лише турецькою мовою призводила до сильного психологічного дискомфорту дітей, особливо дівчаток. У 2003 р. Міністерство освіти Туреччини почало кампанію під назвою «Дівчата, ідіть у школу!». Вже у 2004 р. цю кампанію було поширено на 33, а в 2005 р. – на 53 провінції. Формально цією кампанією було охоплено більшість провінцій Туреччини. Турецька влада запропонувала сім'ям, які віддають своїх дочок навчатися в школу, щомісячну винагороду.

У даному контексті слід зазначити, що здійсненню вказаної програми надавалося великого значення на всіх рівнях адміністрування. Окрім того, важливою запорукою її успішного здійснення стало різке збільшення видатків державного бюджету Туреччини на забезпечення освіти. Так у 2004 р., вперше за весь час, витрати Туреччини на освіту перевищили військові витрати країни. Частину коштів освітнього бюджету було витрачено на винагороду тим сім'ям, де батьки погодилися відправити своїх дочок у школу. На той час сума становила близько 10 дол. на місяць за початкову школу, і 17 дол. – за середню школу. Варто пояснити, що в силу крайньої бідності населення цього регіону для великої кількості сімей, враховуючи рівень місцевих цін на продовольство та товари першої необхідності, це була не така вже й мала сума. Така політика суттєво збільшила кількість охочих батьків віддати своїх дітей до школи. Курдські ЗМІ зазначали з цього приводу, що проєкт залучення до турецької мови курдських дівчаток фінансує ЮНІСЕФ, ігноруючи в такий спосіб один із основоположних принципів її діяльності, що кожна дитина має право отримувати освіту рідною мовою (Тригуб, Лункіна, 2004: 49-50).

Прихід АКР до влади в 2002 році в Туреччині дав надію на ефективне розв'язання «курдської проблеми», адже на той час було очевидним, що ані політика асиміляції, ані політика стримування більше не працює. Підхід АКР

до «курдського питання» був вперше викладений в програмі партії в 2001 році.

Стосовно «курдського питання», якому було приділено значну увагу в розділі під красномовно виразною назвою «Південь-Схід», АКР наголошувала, що так само, як і інші колишні правлячі партії, сприймає «курдське питання» через призму необхідності боротьби з терором. Тим не менш, АКР також визнала, що «курдське питання» не може бути вирішено політикою минулого, а економічний розвиток регіону сам по собі ще не створює достатньо міцні гарантії для повномасштабного вирішення «курдської проблеми». В програмі було запропоновано визнати культурні права курдів. Крім того, АКР запропонувала визнати громадянство як основу для національної ідентичності, що мало велике значення з огляду на те, що основні партії в минулому і три конституції республіки не пропонували розглядати національну ідентичність крізь призму громадянства (Human Rights Report of Turkey, 1994: 113).

Діючи у визначеному руслі АКР прийшовши до влади негайно розпочала здійснення нею задекларованих нею програмних положень у життя. Так, був скасований двадцятирічний надзвичайний стан на південному сході - саме там, де мешкають курди. АКР також заявила про можливість усунення бар'єрів на ефірне мовлення та викладання курдською мовою. Більш гнучка позиція АКР щодо курдів була спрямована на те, щоб змусити курдів припинити збройну боротьбу на південному сході Туреччини. Шляхом окремих поступок та неповного визнання турецький уряд намагався справляти позитивне враження на курдів, демонструючи те, що АКР дійсно готова до переговорів. Проте варто відзначити, що на першому етапі урядування АКР здійснення реформ мало здебільш поверхневий та декоративний характер. Пропозиція про початок мовлення курдською мовою так і не була втілена. Переконавшись у тому, що уряд не зважиться піти далі гучних заяв, уже в травні 2004 року РПК вирішила відновити збройну боротьбу, що призвело до нових збройних зіткнень між загонами РПК та підрозділами турецької армії.

Проте, усі вищезгадані дії турецького уряду та результати цих реформ не залишилися поза увагою європейської спільноти, тому 3 жовтня 2005 р. ЄС визнав за можливе розпочати переговори з Туреччиною щодо перспектив її вступу до лав співдружності (Sungar, 2005: 20).

Ця подія стала значним досягненням АКР, адже вона довела турецькому народу, що здатна вирішити проблему, яка відкривала перед турецьким суспільством величезні позитивні перспективи. В свою чергу народ усіляко демонстрував підтримку правлячої партії та її курсу на вступ країни до Євросоюзу. Так, у 2004 р. цю ідею схвалювали понад 70% населення. Однак, згодом ця цифра стала неухильно знижуватися, і вже у 2010 р. становила менше 40%. Це було пов'язано, насамперед, із уповільненням процесу внутрішньополітичних реформ, а також із невизначеністю термінових перспектив вступу країни до ЄС на правах повноправного членства (Sungar, 2005: 20).

Потужним позитивним імпульсом, який привів до нового зростання довіри громадян Туреччини стала активізація законодавчої діяльності економічної сфери. В даному контексті 13 січня 2011 р. у Туреччині було ухвалено

парламентом Туреччини новий Торговий кодекс. Цей акт містив положення про недобросовісну конкуренцію (статті 54-63), про нерозкриття інформації (статті 55(b-3 та d)), про фірмові (торгові) найменування (статті 11(3), 42(2), 44, 53) та 55(3)), а також про захист прав на інші об'єкти інтелектуальної власності (статті 4(d), 11(3), 342 та 581). Окрім дотримання європейських стандартів, цей нормативний акт реалізував загальноприйняту фінансову звітність та принципи аудиту (Türk Ticaret Kanunu).

Слід ще раз зазначити, що цей крок правлячої партії отримав значну підтримку широких верств суспільства, оскільки суттєво наближав умови підприємницької діяльності Туреччини до загальноєвропейських стандартів, а тим самим клав край все ще існуючим у країні атавізмам нецивілізованої минувшини.

Та, незважаючи на проведені реформи та зміни, ще однією проблемою, що ускладнювала та уповільнювала процес переговорів, було невідповідність політичної, економічної та судової систем Туреччини вимогам, які пред'являлися ЄС до кандидатів на вступ. Тому для досягнення успіху в переговорах щодо вступу Туреччини необхідно було провести серйозну лібералізацію економіки та політичної сфери, оскільки стабільність та демократія необхідні для продовження інтеграції (Winkler, 2005: 141-150).

Тим не менш, турецька економіка продовжила показувати свій великий потенціал і стабільність. Більш того вона продемонструвала один із найбільш динамічних темпів виходу з світової фінансової кризи. Так, наприклад, жоден із турецьких банків не збанкрутував. Якщо ж говорити про державний лад і, зокрема, політичний режим країни, то Євросоюз очікував, насамперед, інтенсифікацію започаткованих у 2002-2005 роках реформ, головним чином у сфері захисту прав людини, прав ув'язнених, прав етнічних та релігійних меншин, опозиції, свободи слова та розвитку національної культури.

Незважаючи на тривалу перерву у здійсненні реформ (після прориву 2002-2005 рр. АКР не змогла продовжити реформування в заданому темпі, а також складну внутрішньополітичну ситуацію), АКР вдалося ініціювати конституційну реформу, спрямовану на подальшу лібералізацію суспільно-політичного життя в країні. Саме з цією метою у 2010 р., будучи прем'єр-міністром, Реджеп Таїп Ердоган виніс на розгляд парламенту низку поправок до чинної Конституції 1982 р., прийнятої після військового перевороту у 1980 р. Незважаючи на те, що поправки до тексту Конституції вносилися неодноразово, основні положення, які передбачали механізми контролю за внутрішньополітичною ситуацією з боку армії та суддівського корпусу, залишилися без зміни. У зв'язку з цим правляча партія, незважаючи на жорстку критику та звинувачення в ініціюванні поправок, з метою посилення власного впливу та ослаблення світських сил, зуміла винести пакет поправок під егідою своєї інтеграції спочатку на обговорення до парламенту, а потім і на референдум.

У ході референдуму, який відбувся 12 вересня 2010 р., запропоновані урядом поправки було схвалено 58% виборців. Таким чином, вперше в історії Турецької Республіки, щодо військових (при скоєнні ними злочинів проти

безпеки держави та конституційного ладу) встановлено юрисдикцію цивільних судів; запроваджено підсудність вищих воєначальників; скасовано ст. 15 Конституції, що гарантувала юридичний захист та недоторканність організаторам військового перевороту 1980 року. Також було збільшено чисельний склад Конституційного суду та Вищої ради суддів і прокурорів. А відповідно до поправок, було розширено демократичні права та свободи громадян - запроваджено інститут омбудсмена. Тепер фізичні особи мали право подавати скарги до Конституційного суду, а держслужбовці отримали можливість проводити страйки, зокрема з політичними вимогами. З огляду на проведені зміни Євросоюз висловив однозначну підтримку конституційній реформі у Туреччині, а Єврокомісар з політики розширення ЄС Штефан Фюле заявив, що «ця реформа – рух у правильному напрямі».

До питань, що ускладнювали процес переговорів про вступ, належало, звичайно, і «Кіпрське питання». У 2005 р. після початку переговорного процесу ЄС зажадав від Туреччини поширити Анкарську угоду 1963 р. на десять нових держав - членів об'єднаної Європи, у тому числі і на Республіку Кіпр (грецьку частину острова), яку Туреччина не визнавала. Розповсюдження цього договору означало б на практиці відкриття Туреччиною своїх морських портів, аеропортів та повітряного простору для мешканців Кіпру (Vardan, 2009: 53).

У 2005 р., щоб не ускладнювати переговорний процес, уряд Туреччини підписав Додатковий протокол до Анкарської угоди, випустивши, однак, спеціальну декларацію, в якій зазначалося, що підписання цього протоколу не означає офіційне визнання Туреччиною Республіки Кіпр. Більше того, Туреччина ще раз підтвердила, що вона відмовляється відкрити свої морські порти, аеропорти та повітряний простір для грецького Кіпру, тим самим відмовляючись виконувати умови підписаного протоколу. У свою чергу, ЄС продовжував вимагати від Туреччини дотримання положень Додаткового протоколу, наполягаючи на тому, що «договори повинні дотримуватися» («*pacta sunt servanda*»).

З огляду на такий стан речей ЄС призупинив запуск восьми глав Угоди, пов'язаних з правовими досягненнями «*acquis communautaire*», що стосуються Митного союзу, до остаточного вирішення цього питання, а саме вільне пересування товарів (гл. 3); право на встановлення та свобода надання послуг (гл. 9); фінансові послуги (гл. 11); сільське господарство та розвиток села (гл. 13); рибальство (гл. 14); транспорт (гл. 29); Митний союз та зовнішні зв'язки (гл. 30) (Agreement establishing an Association between the European Economic Community and Turkey).

Таким чином, на даний момент Туреччина змогла реалізувати положення лише 13 із 35 розділів, що стосуються імплементації *acquis communautaire*, та успішно закрити лише один – з науки та дослідження.

Незважаючи на складність самого процесу та неясні перспективи з урегулювання «Кіпрського питання», переговори між лідерами грецької та турецької громад острова продовжувалися. Однак, за результатами виборів, що відбулися в квітні 2010 р., у самопроголошеній Турецькій Республіці Північного Кіпру переміг прем'єр-міністр Дервіш Ероглу. Він не заперечував

необхідність продовження переговорів, але наполягав на незалежності турко-кіпрської державної освіти. Така позиція призвела б до фактичної неможливості створення двозональної федерації, як це передбачала резолюція ООН з «Кіпрського питання».

Вище викладене свідчить, що уряду Туреччини не вдалося досягти серйозних успіхів на шляху у вирішенні «кіпрського вузла» проблем, які, як і «курдське питання», стояли на перешкоді вступу Туреччини до ЄС.

Це відбувалося на складному тлі чергового загострення силового протистояння з групами екстремістів з числа членів РПК.

Початок збройної боротьби з РПК змусив АКР переглянути докорінно свою стратегію щодо курдів. Із цього моменту АКР почала приділяти більше уваги вирішенню «курдського питання». В своїй історичній промові, яка була проголошена в місті Діярбакир в 2005 році, Реджеп Таїп Ердоган, який на той час обіймав посаду прем'єр-міністра Туреччини, наголосив, що турецька держава робила помилки в минулому. Прем'єр неодноразово повторив термін «курдське питання» і пообіцяв вирішити його за допомогою демократії, перегляду закону про громадянство, а також економічного процвітання територій населених курдами (Abbas, 2017: 72-95). На фоні ліберальної промови Реджепа Ердогана 2005 року стало зрозумілим, що проблема вирішення «курдського питання» набирає нового виміру. Окрім збройного зіткнення між загонами РПК і підрозділами турецької армії, поглиблювалася також напруженість між цивільними особами та силами безпеки. У березні 2006 року 14 бойовиків РПК були вбиті в перестрілці біля міста Муш. На велелюдних похоронах у місті Діярбакир (невизнаній столиці курдів) відбулися масові зіткнення між народом і поліцією. Вони тривали протягом чотирьох днів і закінчилася загибеллю 9 громадян, двоє з яких були у віці 6 і 10 років. Події в Діярбакирі показали, що зв'язки між РПК і курдами були сильнішими, ніж раніше, і що курдські поселення можуть вийти з-під контролю Анкари. Через активізацію терористичної діяльності з боку РПК та непопулярність серед основної маси населення Туреччини стратегії поступок курдській меншині, привела до того, що практичні дії по реалізації програми уряду програма АКР 2007 року почали мало чим відрізнятися від програм попередніх урядів.

АКР наголошувала на принципах єдності нації, неподільності національної території та єдиної адміністративної структури. Крім того, у програмі було підкреслено, що уряд буде проводити жорстку політику у відповідь на будь-які прояви сепаратизму. В цілому програма АКР 2007 року не передбачала жодних змін в стратегії уряду стосовно курдського питання (Türkaş, 2007: 70).

Однак, вже в 2008 році АКР вирішила відхилитися від заявленого в програмі курсу. На засіданні Ради національної безпеки у 2007 році було вирішено вступити в контакт з РПК і запровадити окремі реформи щодо культурних прав курдів. Такий поворот у політиці АКР був обґрунтований беззаперечним кредитом довіри, який отримала партія на виборах 2007 року. Отримавши майже 50 % від загального числа голосів на виборах 2007 року, АКР відважилася на непопулярні дії, зокрема діалог з РПК (Bilgen, 2020: 47).

Саме з цього моменту Туреччина остаточно стала на шлях пошуку

оптимальної моделі урегулювання «курдського питання», переконавшись у неефективності старих заходів щодо курдів. Нова політика, запроваджена АКР, дала результати вже у 2008 році, коли Ахмет Давутоглу - головний радник Реджепа Ердогана у закордонних справах, і Мурат Озчелік - спецпредставник Туреччини в Іраку, нанесли візит Масуду Барзані - тодішньому президенту Іракського Курдистану. Цей візит зробив можливим встановлення формальних контактів з Іракським Курдистаном, що сприяли поліпшенню відносин між Анкарою і Ербілем, зокрема, в економічному полі. Зустріч між представниками Іракського Курдистану та Туреччини означала завершення багаторічної політики Анкари зі збройного стримування курдів, зокрема на півночі Іраку. Налагодження відносин з Іракським Курдистаном стало каталізатором змін у відносинах з турецькими курдами. З вересня 2008 року Анкара ініціювала зустрічі з представниками РПК в різних містах Європи. Ці переговори сприяли перегляду позицій сторін, які взяли в них участь.

У березні 2009 року президент Туреччини Абдулла Гюль в інтерв'ю заявив, що «курдське питання» є найважливішим в політиці Туреччини, що ще раз продемонструвало готовність турецької держави переглянути свою політику щодо курдів. У відповідь на кроки турецького уряду РПК заявила про припинення збройної боротьби.

У травні 2009 року Мурат Караялан, тодішній глава Союзу громад Курдистану (національно-політична організація курдів, що була заснована Абдулою Оджаланом) наголосив, що РПК готова вступити в діалог з урядом Туреччини та з подальшим роззброєнням.

Події першої половини 2009 року стали прологом нових взаємовідносин між представниками курдської спільноти та офіційними колами Турецької республіки.

У серпні 2009 року міністр внутрішніх справ Туреччини Бешир Аталай організував ряд зустрічей з журналістами, представниками інтелігенції та громадськими організаціями, які сприяли активізації суспільної дискусії щодо шляхів розв'язання «курдського питання». Таким чином, «курдське питання» стало темою номером один в політичному порядку денному Туреччини, а уряд країни розпочав піар-кампанію з інформування громадськості про переваги та дивіденди, які отримає Анкари від налагодження відносин з курдами та мирного діалогу з РПК (Barkey, Fuller, 1998: 23).

По-перше, вирішення «курдського питання» дозволило б уряду Реджепа Ердогана не тільки позбутися своєї головної внутрішньополітичної проблеми, а й отримати дивіденди ззовні, а саме у відносинах з ЄС. Об'єднана Європа неодноразово наголошувала на необхідності налагодження турецько-вірменських відносин, проведення переговорів щодо об'єднання Кіпру, вирішення «курдського питання» як однією з передумов для вступу Туреччини до ЄС.

Мир з курдами був вигідний Анкарі і в економічному плані. Забезпечення безпеки в регіонах з курдським населенням на південному сході Туреччини і Північному Іраку дозволило б реалізувати енергетичні проєкти з транзиту іракського газу через турецьку територію. Але поки на південному сході

Туреччини та в Північному Іраку знаходяться бойовики РПК, трубопроводу загрожує небезпека.

Вирішення «курдського питання» позитивно позначилося б і на бюджеті Туреччини. Згідно з заявами представників АКР, за 25 років на боротьбу з РПК було витрачено 300 млрд доларів США. Всі деталі реформи, що повинна була сприяти стабілізації становища на етнічній території курдів, стали відомі в середині листопада 2009 року на парламентських слуханнях.

Висновки. Все вище сказане дає підстави позитивно оцінити зусилля АКР на чолі з її визнаним лідером Реджепом Таїпом Ердоганом, яка не лише задекларувала нові підходи до розв'язання наболілої «курдської проблеми», але й розпочала доволі енергійну реалізацію цілого ряду важливих кроків на цьому складному шляху.

Так, зокрема, Програма діяльності АКР передбачала зняття обмежень на користування курдською мовою в ЗМІ, надання дозволу на користування курдською мовою під час політичних акцій та в тюрмах, введення факультативів із вивчення курдської мови в школах і вузах, повернення курдських назв перейменованим селам і встановлення вуличних табличок, на яких назва вулиць позначається двома мовами. На початку 2009 року Агентство суспільного мовлення дало згоду на діяльність цілодобового каналу курдською мовою. Передбачалася також амністія членам РПК і репатріація біженців.

Все це доволі ґрунтовні підстави для оптимістичного прогнозу щодо можливості вже в недалекому майбутньому, якщо й не повністю, то принаймні в основному ліквідувати соціально-економічну напруженість в цьому регіоні, забезпечити курдській етнічній спільноті належні, у відповідності до сучасних стандартів європейського демократичного співтовариства, умов життя в усіх сферах суспільно-політичного, соціально-економічного та культурно-освітнього життя.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

- Тригуб, Лункіна, 2015 - Тригуб П. М., Лукіна Т. І. Розвиток курдської проблеми в Туреччині // *Наукові праці Чорноморського державного університету імені Петра Могили*. 2015 Т. 264. С. 49-50
- Sungar, 2005 - Sungar M. EU Negotiations: Prospective Effects on Public Administration and Regional Development // *Turkish Policy Quarterly*. 2005 № 3 P.20
- Winkler, 2005 - Winkler N. Leaving the Rollercoaster: Turkey, Stability and the EU // *Turkish Policy Quarterly*. 2005. № 3. P. 141-150.
- Vardan, 2009 - Vardan Ö. Turkey EU Relations and Democracy in Turkey: Problems and Prospects // *Turkish Policy Quarterly*. 2009. № 1. P. 53
- Abbas, 2017 - Abbas T. Perspectives on the «Kurdish Issue» // *Contemporary Turkey in Conflict: Ethnicity, Islam and Politics*. Edinburgh University Press, P. 72 - 95.
- Türkay, 2007 - Türkay M. Avrupa Birliği ve Türkiye Üzerine Notlar // *Iktisat Dergisi*. Ekim 2007. P. 70.
- Bilgen, 2020 - Bilgen A. Turkey's Southeastern Anatolia Project (GAP): A qualitative review of the literature // *British Journal of Middle Eastern Studies*. 2020. Vol. 47(7). P. 47.
- Barkey, Fuller, 1998 - Barkey H. and Fuller G. Turkey's Kurdish Question. [Електронний ресурс]. Режим доступу: https://www.persee.fr/doc/cemot_0764-9878_1999_num_27_1_1467

REFERENCES

- Tryhub, Lunkina, 2015 - Tryhub P. M., Lunkina T. I. Rozvytok kurds'koi problemy v Turechchyni [Development of the Kurdish problem in Turkey] // *Naukovi pratsi Chornomors'koho derzhavnoho universytetu imeni Petra Mohyly*. 2015 T. 264. S. 49-50 [in Ukrainian].
- Sungar, 2005 - Sungar M. EU Negotiations: Prospective Effects on Public Administration and Regional Development [EU Negotiations: Prospective Effects on Public Administration and Regional Development] // *Turkish Policy Quarterly*. 2005 № 3 P.20 [in English].
- Winkler, 2005 - Winkler N. Leaving the Rollercoaster: Turkey, Stability and the EU [Leaving the Rollercoaster: Turkey, Stability and the EU] // *Turkish Policy Quarterly*. 2005. № 3. P. 141-150 [in English].
- Vardan, 2009 - Vardan Ö. Turkey EU Relations and Democracy in Turkey: Problems and Prospects [Turkey EU Relations and Democracy in Turkey: Problems and Prospects] // *Turkish Policy Quarterly*. 2009. № 1. P. 53 [in English].
- Abbas, 2017 - Abbas T. Perspectives on the «Kurdish Issue» [Perspectives on the «Kurdish Issue»] // *Contemporary Turkey in Conflict: Ethnicity, Islam and Politics*. Edinburgh University Press, P. 72 – 95 [in English].
- Turkay, 2007 - Turkay M. Avrupa Birliği ve Türkiye Üzerine Notlar [Avrupa Birliği ve Türkiye Üzerine Notlar] // *Iktisat Dergisi*. Ekim 2007. P. 70 [in English].
- Bilgen, 2020 - Bilgen A. Turkey's Southeastern Anatolia Project (GAP): A qualitative review of the literature [Turkey's Southeastern Anatolia Project (GAP): A qualitative review of the literature] // *British Journal of Middle Eastern Studies*. 2020. Vol. 47(7). P. 47 [in English].
- Barkey, Fuller, 1998 - Barkey H. and Fuller G. Turkey's Kurdish Question [Turkey's Kurdish Question] [Elektronnyi resurs]. Rezhym dostupu: https://www.persee.fr/doc/cemot_0764-9878_1999_num_27_1_1467 [in English].

РЕГІОНАЛЬНА ІСТОРІЯ

DOI: 10.31499/2519-2035.10.2023.294797

УДК 272-523.42]:[069:7](477.46)(091)(045)

Тетяна КУЗНЕЦЬ,

orcid.org/0000-0002-9282-110X

*доктор історичних наук, професор,
завідувач кафедри історії України
Уманського державного педагогічного
університету імені Павла Тичини
(Україна, Умань)
tetiana.kuznets@gmail.com*

Юлія ПРИСЯЖНЮК,

*магістр історичного факультету
Уманського державного педагогічного
університету імені Павла Тичини
(Україна, Умань)
yuliaprusiazhniuk@gmail.com*

УСПЕНСЬКИЙ КОСТЕЛ – ХУДОЖНІЙ МУЗЕЙ: ВІХИ ІСТОРІЇ, ПОДІЇ, ЛЮДИ

У статті синтезована різнопланова інформація про Успенський костел в Умані, будівля якого використовується як Картинна галерея – Художній музей (відділ Уманського краєзнавчого музею). Звернення до історії Луцько-Житомирської – Житомирської – Києво-Житомирської дієцезії дало можливість виправити наявну у багатьох публікаціях про костел помилку про його освячення. У статті систематизована інформація про ксьондзів, які правили у костелі.

У частині про Уманську картинну галерею використано спогади Лариси Цимбровської про формування фондової колекції, про співробітників, про виставку малюнків Наді Рушевої.

Вперше публікуються записані зі слів директорки галереї Тамари Гайї матеріали про організацію роботи закладу, про поповнення колекції творів мистецтва, про спробу представників католицької громади Умані повернути будівлю костелу. Відображене толерантне ставлення католицького духовенства до проблеми повернення костелу.

Ключові слова: *Успенський костел в Умані, Уманська картинна галерея, Умань, Житомирська дієцезія, конфесійна толерантність, Художній музей.*

Tetiana KUZNETS,

orcid.org/0000-0002-9282-110X

*Doctor of Historical Sciences, Professor,
Head of the History of Ukraine Department
of Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University,
(Ukraine, Uman)
tetiana.kuznets@gmail.com*

Yuliia PRYSIAZHNIUK,

*Master of History Faculty of Ukraine Department
of Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University
(Ukraine, Uman)
yuliaprusiazhniuk@gmail.com*

CHURCH OF THE ASSUMPTION – ART MUSEUM: MILESTONES OF HISTORY, EVENTS, PEOPLE

This article synthesizes multifaceted information about the Church of the Assumption in Uman, whose building is utilized as an Art Gallery – Art Museum (a section of Uman Local Lore Museum). Referring to the history of the Lutsk-Zhytomyr-Zhytomyr-Kyiv Diocese has allowed correcting a prevalent mistake in many publications regarding the church's consecration. The article systematizes information about the priests who served in the church.

In the section about Uman Art Gallery, Larysa Tsymbrovka's recollections about the formation of the collection, details about employees, and the exhibition of Nadia Rusheva's drawings are used.

Materials from the gallery director Tamara Hai are published for the first time, providing insights into the institution's organization, collection enrichment, and attempts by representatives of the Catholic community in Uman to reclaim the church building. The article reflects the tolerant attitude of the Catholic clergy towards the issue of the church's return.

A new addition to the history of the Church of the Assumption in Uman includes clarification of the priest who consecrated it, the systematization of information about the priests, and the illumination of the early stages of the building's return to the Catholics of the city. Regarding the art gallery, valuable oral-historical materials shed light on the creation of the collection, the work of its research staff, including art enthusiasts Larysa Tsymbrovska and Tamara Hai. From the provided biographical data, it is evident that museum activities were the essence of their lives. The people of Uman and the city's visitors associate the art gallery with the vibrant and extraordinary personality of its longtime director, Tamara Ivanivna Hai.

Tamara Hai's first-published memoirs provide insight into the process of returning the Catholic church building to its walls for worship. The city authorities and the leadership of the Zhytomyr Diocese demonstrated mutual understanding, balance, and tolerance in this conflictual matter. Since the church is listed among the buildings not subject to return to their former owners, the city authorities are not empowered to satisfy the requests of Uman's Catholics. However, acknowledging their feelings and the right to meet spiritual needs, the city's leadership allowed services to be held in the church.

The article vividly outlines key milestones in the history of the Church of the Assumption: 1780 – the start of construction, 1826 – completion of construction and consecration, 1934 – closure of the church, 1936 – use of the building as an exhibition hall for Uman Local Lore Museum, 1974 – housing the art gallery after extensive renovation, 1995 – combining two functions: for conducting worship for Roman Catholics and functioning as the Art Museum.

Overall, the article allows for a comprehensive understanding of the functioning of the artistic center of Uman, the formation of its collection, and the recognition of the names of its collaborators. The partial use of the Church of the Assumption for its intended purpose and the tolerance of the leaders of the Roman Catholic community in Uman continue the long-standing traditions of coexistence in the multi-confessional and multicultural city of Uman.

Keywords: Church of the Assumption in Uman, Uman Art Gallery, Uman, Zhytomyr Diocese, confessional tolerance, Art Museum.

Постановка проблеми. Будинки, як і люди, мають власну історію, а надто вже культові чи містоформуючі будівлі. В силу свого сакрального наповнення, архітектурно-мистецької цінності, функціонального використання як центрів духовності і культури, вони вимагають повернення із забуття або нового написання їхньої історії. Однією з таких будівель в місті Умань є костел Успіння Пресвятої Діви Марії (1826 – 1934 рр.), виставковий зал Уманського краєзнавчого музею – Художній музей з 1936 р. до тепер, у якому з 1995 р. проводиться богослужіння римо-католицького обряду. Історія костелу в цілому, який у різні часові відтинки слугував для різних цілей, ще не написана. Для повного її відтворення потрібне вивчення польських, російських, українських архівних та опублікованих джерел, а також інформації, добутої в результаті усноісторичних досліджень. Історія функціонування костелу слугуватиме зразком конфесійної толерантності, ілюструватиме державну політику щодо Церкви, висвітлюватиме мистецьке життя Уманщини.

Аналіз досліджень. Історіографічна база з даної проблеми є обмеженою. Це розділ «Римо-католицька церква в контексті релігійного життя Уманського повіту» в монографії Ольги Скус «Релігійна палітра Уманщини 1793 – 1917 років» (Скус, 2009: 135 – 157), стисла інформація про Успенську парафію (Парафія Успіння, <http://surl.li/oljri>), Костел Успіння

Пресвятої Діви Марії (Портнова, <http://surl.li/oljism>), Художній музей (картинна галерея) (Художній музей, <http://surl.li/oljtp>), про архітектурну спадщину Умані в інтернет ресурсах (Рітус, <http://surl.li/olmng>) та короткі замітки в газеті «Уманська зоря» за 1974 – 2021 рр. про виставки у картинній галереї та про обговорення представниками громадськості питання про подальше використання будівлі костелу. Опрацювання інформації з названих джерел увиразнює основні віхи історії костелу.

Метою даної статті є систематизований виклад історії Успенського костелу в Умані з іменами учасників історичного дійства, із залученням спогадів та усноісторичних матеріалів про картинну галерею – Художній музей. Застосування мікроісторичного підходу дасть можливість уточнити імена, дати, важливі події.

Виклад основного матеріалу. На території польського цвинтаря поза тодішніми межами міста Умань у 1748 р. був збудований дерев'яний костел. У вирі народно-визвольного повстання, що охопило Уманщину у 1768 – 1769 роках він був пошкоджений і у 1780 р. закладений кам'яний фундамент нової будівлі костелу. Однак будівництво затягувалося і було відновлене на початку 1820 р. Зведення величної споруди тривало шість років і 15 липня 1826 р. на вшанування пам'яті Внебовзяття (Успіння) Пресвятої Діви Марії Акт освячення здійснив римо-католицький єпископ з титулом «Луцько-Житомирський» Каспер Боровський.

Дата освячення костелу сумнівів не викликає, а ось щодо здійснення його Каспером Боровським, то це твердження помилкове. Воно переходить з одного джерела до іншого, поширюється в інтернет-ресурсах (Портнова, <http://surl.li/oljism>). Річ у тім, що Каспер Боровський у 1826 р. не був єпископом Луцько-Житомирської дієцезії. Єпископську кафедру в Житомирі він очолив тільки у 1848 році. Але в костелі в Умані він все таки богослужіння здійснював, та це було дещо пізніше і з іншої причини. Тому, послуговуючись принципом хронологічної послідовності, виправимо помилку, яка сталася через те, що у 1826 р. костел освячував єпископ на ім'я Каспер, але не Боровський, а Каспер Цецішовський.

Каспер Цецішовський (повне ім'я – Каспер Казимир Колонна-Цецішовський) жив у 1745 – 1831 роках (Шостак, 2006: 186 – 189). У 1784 – 1798 роках він був єпископом Київським. Після другого поділу Речі Посполитої у 1793 р. Київське єпископство, як і інкорпоровані українські землі, було включене до складу російської імперії і за указом імператора його призначено єпископом Пінським. Однак Папський Престол не визнав це призначення і з листопада 1798 р. він став єпископом Луцько-Житомирським аж до 1897 р., коли 12 березня отримав звання архієпископа Могилівського, митрополита Римсько-Католицької Церкви в російській імперії. За його єпископства в Луцько-Житомирській Єпархії (1798 – 1827 рр.) було відкрито 29 нових парафій, висвячено більше 170 молодих священників, під його пильним поглядом відкрито багато нових костелів і каплиць. І відкритий 1826 р. костел в Умані освячував Каспер Цецішовський.

Становище Католицької церкви на території російської імперії почало змінюватися після Польського повстання 1831 – 1832 років. До того ж російський імператор Ніколай I (1825 – 1855 рр.) не відзначався особливою лояльністю до Папського Престолу. До цього часу єпископ Каспер Цецішовський, який з 23 червня 1828 р. став Митрополитом Могилівським та адміністратором Віленської дієцезії, 28 квітня 1831 р. помер і Луцько-Житомирським єпископом став Михайло Пивницький (Михайло Ян Пивницький, 1771 – 1848 рр.). Після придушення Польського повстання 1831 – 1832 рр. імперська влада заявила, що у його підготовці та моральній підтримці активну участь брало католицьке духовенство, а тому 19 липня 1832 р. вийшло розпорядження Міністра внутрішніх справ імперії, затверджене монаршею волею, про закриття малонаселених монастирів. «Наводився аргумент, що на 2,5 мільйони католиків існує 300 монастирів і це дуже багато в порівнянні з ситуацією в православ'ї (Нарис історії, <http://surl.li/olonr>). Закриті монастирі з костелами та каплицями, з усім майном передавались, зазвичай, у власність російської православної церкви або у власність держави, яка намагалася обмежити вплив католицьких священників. Вийшло декілька указів, якими імперська влада прагнула упокорити католицьке духовенство, обмежити його свободи. Так, 1832 року вийшов указ про примусове прийняття православ'я дітьми від міщанських (православний з католиком) шлюбів, хрещення їх в православної церкві; з 1834 р. під страхом карної відповідальності католицьким священникам заборонено наvertати православних у католицтво; з 1836 р. католицькому духовенству не дозволялося у своїх помешканнях, при костелах чи монастирях тримати прислугу православного віросповідання.

Становище католицької церкви дещо поліпшилось з 1847 р., коли було підписано Конкордат – особливий тип міжнародної угоди, що укладається між Святим Престолом і урядом певної держави стосовно правового становища Католицької Церкви в даній країні. На етапі вироблення Конкордату Рим і Санкт-Петербург погодили питання висвячення єпископа для Луцько-Житомирської дієцезії. У липні 1848 р. єпископом призначено Каспера Боровського (1802 – 1885 рр.), який єпископську сакру прийняв 18 грудня 1848 р., а до керівництва паствою приступив у лютому 1849 р.

Ставши єпископом Луцько-Житомирським, Каспер Боровський почав проявляти активну пастирську і організаційну діяльність: дбав про відновлення і будівництво костелів, виїздив у парафії і зустрічався з паствою. Врівноважений, тактовний і сповнений повагою, єпископ мав добрі відносини з російською владою, однак це не означало поступливість у питанні захисту Католицької Церкви. Він виявляв послідовно протестну протидію намаганням зросійщення католицького богослужіння, за що 1869 р. був вивезений до Пермі. Його заслання тривало 13 років, аж до 1882 року. По тому, повернутись на Житомирську кафедру йому не дозволили і він виїхав до Плоцька, де у 1883 р. став Плоцьким єпископом-ординарієм. Земний шлях його завершився 15 січня 1885 р.

За час єпископства Каспера Боровського проведені зміни в організаційній структурі дієцезії. Так, ліквідовано Новоград-Волинський деканат і утворено Рівненський, Монастирище підпорядковане Уманському деканату, проведено і інші перепідпорядкування. За даними 1857 р. єпархія складалася з 17 деканатів, що об'єднували 172 парафії і 37 філій» (Білоусов, 2000: 85). Єпископ піклувався про посилення складу єпархіального духовенства, запрошуючи на посади випускників Львівської та Віленської семінарій, розширив Житомирську семінарію і контролював процес підготовки кадрів для душпастирської діяльності. В полі його особливої уваги було дотримання вимог канонічного права під час освячення костелів та каплиць. За його участю освячено храми у П'ятигорах (1850 р.), в Білопіллі (1851 р.), в Іллінцях (1856 р.), а також здійснено коронацію ікон в дванадцяти храмах, у тому числі короновано ікону Успіння Пресвятої Діви Марії в Уманському костелі у 1866 році.

Отож, в історії Успенського костелу в Умані потрібно послідовно згадувати двох Луцько-Житомирських єпископів на ім'я Каспер: у 1826 р. костел Успіння Пресвятої Діви Марії освятив Каспер Цецішовський, а коронував ікону Успіння Пресвятої Діви Марії в костелі у 1866 р. Каспер Боровський.

Костел в Умані збудовано за проєктом архітектора Томаша Етлінгера. Це будівля у стилі пізнього класицизму, цегляна, прямокутна в плані, 3-нефна, 8-стовпна, з напівциркульною апсидою. Головний її фасад з 4-колонним портиком тосканського ордера. Всередині зали були скульптури і посмертні дошки заможних поляків-католиків. До сьогодні збереглася лише одна скульптура-надгробок роботи польського скульптора Ципріана Годабського (1835 – 1909 рр.). У 1881 р. на замовлення власника села Рижавка Уманського повіту Августа Іванського він виготовив барельєф-надгробок з надписом польською мовою: «Пам'яті Клементини Косовської-Іванської». Це була дружина А. Іванського, яка померла, залишивши двох малолітніх синів. У фондах Уманського краєзнавчого музею зберігається лист молодшого сина Августа (8-денного на час смерті матері) Іванського, що був надісланий з Варшави у 1967 р. Автор листа пише: «Моя мати Клементина з Косовських Іванська померла в Варшаві 19 січня 1881 року, осиротивши чоловіка і двох синів – 2,5-річного Яна і 8-денного Августа. Мати була похована в склепі свого батька Серафима Косовського на прикостельному кладовищі в місті Умань. Через два роки після її смерті батько увіковічив покійну дружину (мою матір), замовивши у скульптора Ципріана Годабського барельєф, зображуючи ангела з рисами моєї матері, який простягає опікунські крила над синами, з яких одного (8-денного) тримає на колінах, а другий, старший, протягає до неї руки.

Коли Ципріан Годабський був у Варшаві в кінці 1898 р. в зв'язку з відкриттям пам'ятника Адаму Міцкевичу, батько мій одержав дозвіл бути присутнім на відкритті пам'ятника і представив там Годабському свого брата і мене, говорячи, що вирости до юнаків два хлопчики, увіковічені ним у скульптурі, поставленій в костьолі в Умані (Іванський, НДФ-67). Ще в

костелі на першій колоні зліва від входу збереглася дошка з надписом: «Катитулус Северин Кациковський, помер в селі Хижня в березні 1818 р. Посилає ангельське поздоровлення». Інші скульптури не збереглися.

Костел Успіння Пресвятої Діви Марії функціонував з 1826 до 1934 року, 108 років. Назвати імена усіх його ксьондзів поки що не вдається, але про деяких інформацію вдалося відшукати. Одним із них був Людвіг Брінк (1805 – 1874 рр.). Він походив з дворян Віленської губернії, навчався в лицей м. Полоцьк, а потім у Віленському університеті, де здобув ступінь Магістра Богослов'я, 1825 року вступив у духовне звання. У 1830 р. він вікарій при Могилівському костелі і депутат Могилівського повітового суду, з 8 січня 1831 р. – Законвчитель Могилівської гімназії, з 25 серпня 1832 р. – викладач Звенигородської Семінарії. З 14 жовтня 1833 р. Л. Брінк – настоятель Уманського костелу і очільник Богуславсько-Умансько-Таращинського деканату. На цій посаді він перебував до 17 липня 1836 р., коли став Каноніком Могилівської кафедри (ДАКО. Ф. 2. Спр. 21095. Формулярные списки ксендзов. 14 марта 1844 г. 120 арк. Арк. 96 – 97).

У 1841 чи 1849 р. в Уманському костелі служив Фадей Гріневич.

А 1850 р. службу в костелі Успіння Пресвятої Діви Марії розпочав Карл Закусило. Отець Карл Іванович Закусило був з дворян, народився 4 листопада 1822 р., закінчив Житомирську семінарію і 1849 р. став священником при семінарії. Прослуживши один рік, він отримав призначення в Умань і упродовж 50-ти років здійснював Богослужіння в Уманському костелі.

Щоденна літературно-політична і економічна газета «Киевское Слово», що виходила в Києві у 1886 – 1906 рр., 22 березня 1899 р. повідомляла про 50-річний ювілей ксьондза Карла Закусила (От наших корреспондентов, 1899: 3). У газетній замітці йшлося про те, що 19 березня 1899 р. зранку в місцевому костелі при великій кількості вірян з усіх соціальних груп місцевого та навколишнього населення почалася велика Літургія, яку служив шановний ювіляр у сослужінні приїжджих ксьондзів з Житомира, Немирова та ін. Вітвар був декорований розкішними вазонами. По завершенні Літургії, викладач Закону Божого в уманських навчальних закладах, ксьондз о. Ржесецький виголосив вітальну промову і охарактеризував значення таких урочистостей та ювіляра. Наприкінці свого вітання о. Ржесецький зачитав телеграму з Риму такого змісту: «It Pere benit de tout son coeure cure chsres zakusili» і вітального листа від католицького єпископа з Житомира. Окрім того, шанованого ювіляра вітали усі його пошанувачі та парафіяни. Учні-католики Уманського землеробського училища подарували ювілярові два рідкісні вазони. Йому дарували ікони, дорогі килими, вишиті перлами подушки і т. п. За час перебування в Умані о. Карл Закусило заслужив повагу парафіян та й просто мешканців міста.

Імена ксьондзів Уманського костелу перших десятиліть ХХ ст. потрібно встановлювати, хоч у Книзі-календарі на 1911 рік настоятелем костелу названо Витольда Пржесецького, а ксьондзом Андр. Коберського (Гринвальд: 294). Такий самий склад костельного причту названо і в

Календарі-довіднику м. Умані і його околиць на 1915 рік (Гершенгорн, 2016: 30). Це довідкове видання наводить дані адресного стола Умані за серпень 1913 р., за якими напередодні Першої Світової війни в місті мешкало 60 500 осіб, серед яких католиків було 2 400 (Гершенгорн, 2016: 30). Та поразка визвольних змагань за українську державу, польсько-українська війна 1918 – 1919 рр., польсько-радянська війна 1919 – 1920 рр. і встановлення радянської влади – це події, які суттєво вплинули на польсько-католицький світ в Україні. Частина поляків з Умані скористалась можливістю виїхати до Польщі, у результаті чого зменшилась чисельність уманської католицької парафії. Атеїстична радянська влада почала втручатися у релігійно-духовне життя населення, а згодом вдалася до наступу на Християнську Церкву. Прикостельний польський цвинтар з білосніжними надгробками та величними склепами був зруйнований і 1934 року закрито Успенський костел.

Але будівлю костелу спіткала не сама гірка доля: її не зруйнували, а пограбовану і спустошену передали Уманському краєзнавчому музеєві під виставкову залу. У краєзнавчому музеї був художній відділ, який активно поповнювався. «Працівники музею у 1918 – 1920 рр., проводячи експедиції зі збору експонатів по селах Уманщини, брали з собою у підводи сіль, сірники, гас і вимінювали у селян на речі з розграбованих польських маєтків – картини, меблі, скульптуру. Картини часто були у жахливому стані, не вистачало фахівців для їх визначення, – зазначає багаторічний співробітник музею Тамара Іванівна Гай (Гай, 2007: 51).

Ще одне документальне свідчення про художній відділ краєзнавчого музею наводить колишня зберігача його фондів Неля Василівна Нагорна. Це повідомлення журналу «Червоний шлях» у № 4 – 5 за 1924 рік: «В музеї створена картинна галерея, в якій є італійське, фламандське, голландське мистецтво, гравюра, літографія, офорт. В цьому відділі є оригінали Торініеллі, Хосе Рибейри, Жан Фроса, Тома, Лампі, 5 оригінальних офортів Рембрандта, літографія 1509 р. та ін. Відділ польського малярства найбагатший. Тут є оригінали знаменитих малярів Польщі – Кассака, Орловського, Котарбінського, Жмурка, Оксентовича, Матейка та ін.» (Нагорна, 2004: 352).

Т. І. Гай зазначає, що у документах 1936 року міститься така інформація: «... Внаслідок розборів фондів музею виявились оригінали та цінні експонати, серед яких особливе значення мають картини італійського художника XV ст. Строцці «Книжники» і 2 роботи голландського майстра XVII – XVIII ст. Росса» (Гай, 2007: 51). Н. В. Нагорна зазначає, що за свідченням працівника музею Василя Стефановича, цінні речі попали в музей масово в 1918 – 1930 роках з приватних колекцій, поміщицьких маєтків, міських будинків (Нагорна, 2004: 352). Тобто художній відділ краєзнавчого музею мав цінну колекцію і мав що розмістити у будівлі костелу.

У роки Другої світової війни цінні експонати музею були вивезені і подальша доля їх невідома. Будівля костелу після війни використовувалась як складське приміщення. У 1960-х роках громадськість міста при підтримці

відомих діячів культури порушила клопотання про ремонт і реставрацію будівлі для використання її як картинної галереї. Реставраційні роботи проводились з 1967 до березня 1974 року і обійшлися у 170 тис. крб. А 10 березня 1974 р. відбулося урочисте відкриття Уманської картинної галереї. З того часу дотепер в галереї експонувалося сотні виставок творів мистецтва. У міськрайонній газеті «Уманська зоря» з 1974 по травень 2021 р. уміщено 79 публікацій про формування фондової колекції та експозиційну діяльність співробітників картинної галереї. Опублікована інформація є цінним джерелом для укладання історичного нарису про мистецьке середовище Умані. Ще більш цінним джерелом є спогади наукових співробітників Уманської картинної галереї.

Спогадами про картинну галерею ділилась її науковий співробітник у 1974 – 1988 роках Лариса Олександрівна Цимбровська (Цимбровська, 2002). Вона народилася 1 січня 1951 р. в с. Кам'янка Липовецького району Вінницької області. У 1969 р. закінчила Уманську середню школу № 1 та Уманський сільськогосподарський інститут (факультет плодоовочівництва і виноградарства) у 1974 році. Трудову діяльність розпочала в Уманській картинній галереї, так як її приваблювала історія та мистецтво. Продовжувала освіту в Київському художньому інституті і у 1985 р. отримала диплом мистецтвознавця. Упродовж сорока років працювала позаштатним екскурсоводом у дендропарку «Софіївка», а з 1988 р. упродовж 25 років (до самої смерті) працювала завідувачкою музеєм історії Уманського сільськогосподарського інституту (тепер – Університет садівництва). Обдарована, творча, талановита вона розуміла силу впливу мистецтва і популяризувала кращі його зразки.

Штат співробітників картинної галереї складали: завідувачка (з часу відкриття) – Зоя Юхимівна Жиліна, науковці – Ніна Іванівна Лебідь, Матвій Кирилович Сухина, Валентина Василівна Дігтяр. Усі працювали з великим ентузіазмом і зацікавленням: готували виставки, розробляли тексти екскурсій, досліджували історію цікавих експонатів, якими у різний спосіб поповнювали фондову колекцію. Іноді це були втрачені колись шедеври. «Якось до галереї зайшов чоловік з вулиці Лисенка, – згадувала Л. О. Цимбровська, – і повідомив, що у нього в сараї зберігається «гола баба», і щоб працівники прийшли і, якщо вона їм потрібна, забрали з собою» (Цимбровська, 2002). Невдовзі Н. І. Лебідь та М. К. Сухина привезли замотану в полотно статую Венери, яка і нині експонується в картинній галереї. Співробітники з'ясували, що статуя поповнила фонд Уманського краєзнавчого музею ще у 1920-х роках. Але у 1950-х музей був пограбований і разом з іншими експонатами була вкрадена і мармурова статуя Венери. Крадіїв знайти не вдалося і про цю статую нічого не було відомо до 1974 року.

З вдячністю і теплотою Л. О. Цимбровська згадувала кожного співробітника галереї, штат якої поповнили: Людмила Георгіївна Іванова, Ольга Петрівна Панич, Тетяна Миколаївна Попова, Вікторія Василівна Конторіна, Світлана Анатоліївна Падалка, Ірина Михайлівна Фірדман,

Тетяна Володимирівна Ванчурова-Євтушенко, Всеволод Гаврилович Власенко. «Кожен із згаданих колег зробив свій внесок у діяльність музею, намагаючись щоденно донести відвідувачам цікаву інформацію про світ прекрасного, – зазначила Л. О. Цимбровська (Цимбровська, 2002). Була спроба використати акустичні можливості костельної будівлі, енергійна і завзята В. В. Дігтяр вела перемовини про виступ в костелі творчого колективу Уманського педагогічного училища. Була проведена репетиція і незвичайна акустика зали мала кожен музикальний номер концертної програми перетворити на шедевральний. Але напередодні концерту міськком партії заборонив його проведення.

Згадувала Л. О. Цимбровська про виставку малюнків Наді Рушевої у лютому 1975 року. На прохання керівництва музею, експонати для виставки привезли з Москви і експонували в Уманській картинній галереї упродовж двох тижнів. Надя Рушева (Найтан Миколаївна) (1952 – 1969 рр.) прожила коротке, але яскраве життя. Вона народилася в місті Улан-Батор (Монголія) у сім'ї театральних діячів, які були направлені туди для допомоги становленню національного монгольського балету. Її мати – перша тувинська балерина, а батько був театральним художником. У 1952 р. батьки переїхали до Москви, де проходило дитинство талановитої дівчини. Вона багато малювала і до того ж, без ескізів, відразу чистовики. Перша персональна виставка Наді була влаштована коли їй виповнилося п'ять років. Упродовж 1964 – 1969 рр. відбулося 15 персональних виставок у Москві, Варшаві, Ленінграді, «Артеку». Всього ж відбулося 160 виставок, у т. числі – в Японії, Німеччині, США, Індії, Монголії, Польщі. У сімнадцять років вона померла, залишивши у своїй мистецькій спадщині більше 12000 малюнків. Вони ілюстрували міфи Стародавньої Еллади, твори О. Пушкіна, Льва Толстого, Михайла Булгакова, усього 50 творів. Через Дирекцію художніх виставок частину її малюнків привезли до Умані. Успіх виставки в Уманській картинній галереї був шалений. «З десятої ранку до сьомої години вечора двері галереї у прямому значенні не зачинялися, – згадувала Лариса Цимбровська, – а нам доводилося проводити по 10-15 екскурсій щодня. І так два тижня без вихідних...» (Цимбровська, 2002).

Окрім виставкової та екскурсійної роботи, наукові працівники картинної галереї читали лекції з мистецької проблематики, збирали експонати для фондів, створювали життєписи майстрів живопису. Пошуково-дослідницька робота була особливо цікавою для Лариси Цимбровської, «бо вона іноді нагадувала детектив, коли крок за кроком за підписами, написами, датами, фото, якимись спогадами чи записами ти відновлюєш біографію людини» (Цимбровська, 2002). Саме так вона відтворила біографії уманських художників – Федора Бокало та Григорія Турчака.

З 1989 р. завідувачкою Уманської картинної галереї стала Тамара Іванівна Гай, яка народилася 3 лютого 1938 року в місті Умань. Про себе вона розповідає, що спочатку закінчила Уманський сільгоспінститут, факультет учителів виробничого навчання, і отримала призначення в школу. Потім навчалася в Полтавському педагогічному інституті на природничому

факультеті, а по завершенні навчання працювала в середній школі села Сушківка, Уманського району. З народженням дитини повернулася до Умані і 3 серпня 1975 р. влаштувалася на посаду інженера дендропарку «Софіївка». Вивчила історію будівництва парку, грецьку міфологію і упродовж десяти років керувала екскурсивними групами «Софіївки». Коли навесні 1980 р. унаслідок повені була зруйнована нижня частина парку, то Т. І. Гай очолила групу, яка керувала відновлювальними роботами. Завдячуючи її організаторським здібностям та ентузіазму уманців, наслідки стихійного лиха були в короткі терміни ліквідовані. А праця Тамари Гай була відзначена нагородою від уряду України. Працювала вона в «Софіївці» до 1982 р., а потім перейшла на роботу до Уманського краєзнавчого музею.

Тамара Іванівна завжди захоплювалась мистецтвом і, працюючи в школі, прилучала учнів до поцінування мистецьких творів. З Третьяковської галереї (Москва), з Ермітажу (Ленінград/Санкт-Петербург – тепер) вона привозила набори слайдів, художні альбоми, які показувала дітям. Ознайомлювала учнів з творами відомих художників на уроках, підготовкою та обговоренням рефератів. Відвідувала виставки в картинній галереї, на які її запрошувала Л. О. Цимбровська. Про один візит до галереї вона розповіла так: «Пам'ятаю, я якось прийшла, а київська реставраційна майстерня у 1976/1978 р. виконувала внутрішні реставраційні роботи (тоді відреставрували ліпний фасад з рослинним орнаментом і побілили колони). Зайшовши в середину, я побачила будівельні ліса висотою до 18 метрів, на вершечку яких сидів реставратор. Він був німий, але Лариса Цимбровська знала мову жестів. Майстер саме закінчив роботу і просто там сидів. Я боялася що він може впасти, а він показав що все нормально і він впорядку» (Інтерв'ю з Т. Гай від 19.10.2023).

У 1990/1991 р. Черкаське обласне управління культури перейменувало картинну галерею на Художній музей (художній відділ Уманського краєзнавчого музею). Штатними працівниками були, окрім завідувачки Гай Т. І., Тетяна Євтушенко, Світлана Падалко, а згодом прийшли Наталія Білоус, Олена Кравець. А з 2003 р. – Валентина Коробань. Штатних посад було дев'ять: завідувачка, три науковці, три доглядачі фондів (Колмичкова Діана, Якимлюк Ульяна), технічка і двірник. Про організацію роботи («внутрішня кухня») Т. І. Гай розповіла таке: «...ми планували на рік 10 – 12 виставок. До кожної виставки писався тематико-експозиційний план і текст екскурсій. Це все робили наукові співробітники. На науковій раді ми усе це обговорювали: як розмістити виставку, у якій послідовності має бути побудована експозиція – що у першому нефі, що у другому, в третьому. Праву частину займала постійно діюча експозиція «Вітчизняне та зарубіжне мистецтво 17 – 20-го століть». В абсиді, вівтарній частині колишнього костелу, у нас спочатку був виставковий простір, а згодом ми туди перемістили іконопис як постійну виставкову експозицію. Ліва частина приміщення була виставковою. У кожному нефі (частині між зовнішньою стіною і внутрішньою колодою) розміщувались твори однієї тематики. Наприклад, якщо це була персональна виставка робіт Геннадія Клещара, то

ми розміщували їх так: у першому нефі його книжкова графіка, у другому – проста графіка, у третьому – інші його твори. Потім готувався текст екскурсії, який обговорювали і затверджували на засіданні науково-технічної ради. Один співробітник готував екскурсію для школярів, інший – для студентів і дорослих відвідувачів виставки» (Інтерв'ю з Т. Гай від 19.10.2023). Поки наукові співробітники готували текст екскурсії, завідувачка теж готувалась до презентації виставки.

В обов'язки колективу співробітників входила підготовка персональних запрошень, подача рекламного матеріалу в місцеву газету, підготовка оголошень про виставку. Працювали в суботу й неділю, вихідним днем для всіх був понеділок і один день серед тижня окремо для кожного працівника.

Найчастішими відвідувачами картинної галереї були школярі. Учителі приводили цілі класи і часто проводили в галереї уроки з географії чи народознавства, коли експонувались відповідні виставки. Тамара Іванівна Гай, розповідаючи про виставку творів німецького художника Арнольда Буша, зазначає, що у його мистецькій спадщині були картини за результатами його подорожі Південно-Східною Азією (побував на островах Ява, Суматра, Балі). Він відтворював на полотнах тамтешню природу та побут місцевого населення. Тому вчителі використовували його картини як своєрідні ілюстративні матеріали чи наочні посібники і учні найближчих до галереї уманських шкіл (№ 7 і № 2) засвоювали знання з географії на спогляданні творів майстра пензля.

Про формування виставкового фонду Уманської картинної галереї Тамара Гай розповіла так: «Коли відкрилась галерея, то її працівники спочатку розгортали виставки, які прислала Спілка художників України. А вже потім писали листи художникам з проханням подарувати галереї якісь свої роботи і вони робили подарунки» (Інтерв'ю з Т. Гай від 19.10.2023). Свої роботи картинній галереї подарували такі відомі художники, як: Лопухов Олександр Миколайович (1925 – 2009 рр.) – народний художник України, дійсний член Академії мистецтв України; Басанець Петро Олексійович (1926 – 2007 рр.) – український живописець, графік, педагог, член Спілки художників України з 1961 р.; Балановський Юрій Васильович (1914 – 1984 рр.) – живописець і графік, член Спілки художників України з 1943 р.; Тетяна Миколаївна Старосельська (1916 – ?) – київська художниця, член Спілки художників України подарувала галереї 60 своїх робіт та ін. Окрім картин дарували галереї і інші твори мистецтва. Галина Львівна Петрашевич (1903 – 1999 рр.) – українська скульпторка, народна художниця, що народилась в селі Дубова Уманського району, Заслужена діячка мистецтв, яка була серед засновників Спілки художників України, передала в дарунок Уманському краєзнавчому музею 16 своїх скульптур. А уродженець Умані Дмитро Федорович Головка (1905 – 1978 рр.) – український художник кераміки і педагог, член Спілки художників України з 1948 р., дійсний член Міжнародної академії кераміки в Женеві з 1970 р. подарував Уманській галереї величезні керамічні вази.

Твори мистецтва дарували і музеї. Тамара Гай назвала Черкаський музей, Львівську картинну галерею, але найбільше експонатів передав до фондової колекції Уманської картинної галереї Київський музей західного та східного мистецтва (з 1999 р. – «Музей мистецтв імені Богдана та Варвари Ханенків»). «Саме він передав нам колекцію німецького художника Арнольда Буша, а дещо згодом передав колекцію декоративних виробів майстрів з Японії, Індії, Китаю. Це були японські та індійські тканини, індійська лялька, ціла колекція святкового одягу з різних регіонів, японські та індійські віяла, вироби з шовку, дерева, плетіння з соломки та бамбуку, чеканка з металу (специфічна індійська техніка обробки металу – «бідрі» – поєднання матового чорного кольору поверхні з інкрустацією сріблом та золотом. У цій техніці застосовується сплав цинку і міді), вази з китайського та японського фарфору. З цих експонатів ми сформували виставку «Подорож країнами Південно-Східної Азії» (Інтерв'ю з Т. Гай від 19.10.2023).

Щодо виставкової діяльності, то директорка картинної галереї Тамара Гай розповіла про виставки тематичні та персональні. Тематичні виставки розгорталися до річниці визволення Умані від німецько-нацистських окупантів, до Дня Перемоги, до Дня міста чи з нагоди ювілейних та пам'ятних дат. Сформована була постійно діюча виставка творів мистецтва 17 – 19 століть. Була зібрана окрема колекція творів художників школи Корнія Мікіндо. До неї включені роботи А. Вахламової, М. Гершензона, Г. Клещара, Б. Фігурного, Б. Борисова, Ю. Коваленка, Ж. Шевченко, В. Євтушенка, М. Школьника, Б. Яцюка, О. Сироти, Л. Довгань, В. Крижанівського, В. Лісаченка, Ю. Єгорова та ін. Організовувались і персональні виставки «студійців Мікіндо».

Активна діяльність колективу художнього музею значною мірою залежала від стилю керівництва Тамари Іванівни Гай. Міськрайонна газета «Уманська зоря» 1 лютого 2013 р. містила статтю про неї, яка мала подячний характер з нагоди її 75-річчя від дня народження. «За тривалий час своєї широкої публічної і дуже відповідальної діяльності, яка охоплює усі напрями музейної роботи, Тамара Гай виявила талант організатора і керівника, людини, яка захоплена своєю справою. Вона відкрила сотні виставок, виступає в пресі й на телебаченні, презентує творчість художників та майстрів народного мистецтва як Уманщини, так і різних регіонів України, які демонструють свій мистецький талант уманчанам» (Жінка закохана в мистецтво, 2013). Щодо її уподобань і планів, то автор газетної замітки наголошував, що ювілярка «завжди привітна і весела, закохана у життя гарна жінка. Любить творчість М. Реріха, поезію Ф. Тютчева та А. Ахматової. ... Художній музей, за час керівництва Т. І. Гай, став справжнім центром культурного життя міста... Тамара Іванівна – вся в праці, постійній і цілеспрямованій, у невтомному творчому пошуку, немало досягла в житті, однак не зупиняється на досягнутому, має великі плани на майбутнє» (Жінка закохана в мистецтво, 2013).

З 1985 р. ставлення держави до Церкви стало змінюватись. З кінця 1980-х років радянський уряд майже не перешкоджав розвитку релігійних

конфесій. Це спричиняло відновлення різними церквами своєї мережі, у тому числі почали отримувати державну реєстрацію римо-католицькі парафії. З 16 січня 1991 р. були відновлені дієцезії на території України. Священник Ян Ольшанський папою Іоанном Павлом ІІ був призначений єпископом відновленої Кам'нець-Подільської дієцезії, а священник Ян Пурвінський – єпископом відновленої Житомирської дієцезії, яка 25 листопада 1998 р. була перейменована на Києво-Житомирську (Бурега, 2021: 538).

У 1980 – 1990-х рр. з душпастирською послугою до Умані приїжджав о. Ян Крапан. У 1990 р. о. Юзеф Павлюк розпочав старання про повернення будівлі костелу і використання її за призначенням. Він почав відправляти богослужіння на сходах костелу. Тодішня директорка картинної галереї Тамара Гай розповіла про таке: «На свято Успіння Богородиці отець Юзеф Павлюк звернувся до мене, щоб я дозволила вірянам зайти в середину костелу для короткої молитви. Я дозволила, а вони влаштували акцію протесту. Вісім осіб лягли на підлогу: він, його помічник, три жінки, дві черниці з Бердичева і один католик – ветеран війни 1941 – 1945 років. Усі інші продовжували стояти. На мої зауваження вони не зважали і сказали, щоб я зверталась не до них, а до міської громади. До цієї акції вони готувались заздалегідь. Я це зрозуміла з того, що вони внесли до приміщення пледи та боклажки з водою. Це була неділя і керівництва міста на місці не було, однак мені вдалося його повідомити. До картинної галереї приїхала міліція та керівництво міста. Однак це була мирна акція і для арешту її учасників потрібна була санкція прокурора, якого у вихідний день у місті не було. Приїхала Світлана Пимонівна Ліпінська, яка у 1982 – 2000 рр. працювала секретарем виконкому Уманської міської ради, надзвичайно розумна, виважена і толерантна людина, яка тоді курувала усі громадські організації міста. Та її звернення до протестувальників були безуспішними. Дещо пізніше був привезений дозвіл прокурора міста на арешт учасників несанкціонованої протестної акції. Майор міліції В. Юдов затримав протестувальників: черниць і жінок відпустили, а о. Юзефа і ще двох учасників акції забрали до відділення міліції, де утримували три доби. А тим часом С. П. Ліпінська телефоном зв'язалася з єпископатом Житомирської дієцезії. Звідти до Умані приїхав Ян Пурвінський – з 16 січня 1991 р. єпископ відродженої Житомирської дієцезії Римо-Католицької Церкви (з 1998 – єпископ-ординарій Києво-Житомирської дієцезії). Він владнав питання про звільнення затриманих, Юзефа Павлюка за вчинення протиправної акції було відкликано з Умані і переведено до іншого місця служби. Єпископ зібрав усю католицьку громаду – близько 60 – 70 осіб. У галереї тоді експонувалась виставка Юрія Коваленка «Міфи Стародавньої Греції», яку склали живописні полотна з оголеною натурою. Такі картини висіли і в абсиді, вівтарній частині костельної будівлі. Католики почали обурюватись з приводу того, що у святому місці висять такі картини. Єпископ заспокоїв громаду, зазначивши, що у Ватикані і Римі інтер'єри прикрашають картини з міфологічної тематики, адже міфічні персонажі це не голі люди, це образ, символ. Наприкінці свого звернення до членів релігійної

громади єпископ зазначив, що проведенням протестних акцій справу не вирішити, потрібно толерантно домовитися про дозвіл на богослужіння в Художньому музеї – картинній галереї.

Після таких подій католики проводили богослужіння у виділеному місці біля входу, а потім їм було дозволено молитися в абсиді. Картини звідти ми забрали і повісили там православні ікони. Проти цього католики не заперечували. Вони поставили столик, католицький хрест, скульптуру і проводили службу» (Інтерв'ю з Т. Гай від 19.10.2023).

З 1995 р. у стінах будівлі католицького костелу звучить богослужіння. Упродовж тижня Художній музей використовує будівлю костелу для виставкової діяльності, а у недільні та світкові дні поляки-католики збираються на богослужіння. З проголошенням незалежності України та демократизації суспільного життя 10 жовтня 1991 р. Черкаським облвиконкомом була зареєстрована община римо-католиків Умані – релігійна громада (парафія) Успіння Пресвятої Марії Київсько-Житомирської дієцезії Римсько-Католицької церкви. А у 1998 р. єпископом-ординарієм Житомирської дієцезії було призначено постійного священника для уманської парафії о. Анатолія. Окрім Уманського костелу, він правив служби ще в Тальнівській, Монастирищенській і Христинівській парафіях. У газеті «Умань» за 2 грудня 1999 р. опубліковані матеріали бесіди з ним. Його висловлювання характеризують цільну і глибоку особистість. Щодо питання про складні умови священнослужіння в Умані, він зазначив, що долати труднощі і добросовісно працювати – це його обов'язок, який він буде виконувати скрізь, де б не знаходився. Прохання про переведення до іншого місця служби подасть тільки у тому випадку, якщо відчує, що тут страждає його духовність. На його думку, одним з факторів, що заважає виконанню основного призначення, є емоційна прив'язаність. Тільки той, хто поборов своє «єго», відділив «зерна від половини» в процесі пізнання самого себе, може стати служителем церкви (Галерея или костел?, 1999: 2). Кореспондент газети зазначав, що при першому спілкуванні саме прекрасні людські якості ксьондза привертають до нього. Він інтелігентний, уважний, доброзичливий, цікавий як співрозмовник. В католицькій общині Умані його відразу прийняли і визнали своїм духовним отцем. Його лояльність та миролюбна позиція зіграли свою роль і в питанні передачі будівлі костелу вірянам, коли явно виражений конфлікт вдалося згладити.

А суть конфлікту автор газетної публікації описує так: перше прохання про повернення храму надійшло в муніципальні органи ще в 1991 році, відразу після офіційної реєстрації католицької общини. Ентузіастом та ініціатором її створення була Ядвіга Анатоліївна Оляніна. Вже був виданий Указ Президента України про передачу культових будівель їх законним власникам, коли Уманський костел внесли в списки будинків, які не підлягали поверненню. Віряни звертались у різні інстанції, та усе було марним. Деякі члени общини були настільки невдоволені такою ситуацією, що готовими були до радикальних заходів. Але отець Анатолій був проти конфронтації і так само налаштував свою паству. Він твердив, що потрібно

дійти до взаєморозуміння та згоди обох сторін. Після о. Анатолія служили о. Олександр, о. Андрій, в денний час – о. Альберт (Гаспарян Альберт Альбертович).

Російсько-українська війна, активна фаза якої розпочалася 24 лютого 2022 р., шокувала суспільство і спочатку пригальмувала культурне життя, та вона пришвидшила процес формування української політичної нації. Духовність і мистецтво стали надійним опертям свідомої особистості, відіграють важливу роль в утвердженні української національної та громадянської ідентичності. В Успенському костелі католицька громада проводить богослужіння, а Художній музей – виставки майстрів мистецтва.

Уманський художній музей – картинна галерея – відновив свою роботу 1 червня 2022 р. персональною виставкою уманського художника Бориса Яцюка – «Час, що тече крізь нас». Під час відкриття виставки митець зазначив, що в умовах війни мистецтво виступає оберегом світла, мистецтво звертається до духовності, а це первинне. Виставкову експозицію склало 109 робіт – це малярські твори, графіка, інсталяції, плакатне мистецтво. Назву виставці дала однойменна картина, на якій зображена козацька ікона «Покрова», яка «виливає час праворуч на жінок тривогою, а ліворуч на чоловіків – роботою. А на одязі Покрови зображене Дерево Життя – символ вічності Життя і невмирущості роду людського.

Висновки. Звернення до історії Житомирської дієцезії Римо-Католицької церкви, досліджень істориків Уманщини, періодичної преси XIX – початку XXI ст. дало можливість підтвердити хронологію функціонування костелу Успіння Пресвятої Діви Марії в Умані. Віхами його історії є: 1780 р. – початок будівництва, 1826 р. – завершення будівництва і освячення, 1934 р. – закриття костелу, 1936 р. – використання будівлі як виставкової зали Уманського краєзнавчого музею, 1974 р. – розміщення після капітального ремонту будинку картинної галереї в ньому, 1995 р. – поєднання двох функцій: для проведення богослужінь римо-католиків і функціонування Художнього музею. Вдалося з'ясувати, що освячував у 1826 р. костел Луцько-Житомирський єпископ Каспер, але не Боровський, а Цецішовський. Використання спогадів наукового співробітника Лариси Цимбровської та директорки картинної галереї Тамари Гай дало можливість створити цілісне уявлення про функціонування центру мистецького життя Уманщини, формування його фондової колекції, закарбувати імена його співробітників. Часткове використання Успенського костелу за призначенням, толерантність очільників римо-католицької громади Умані є продовженням давніх традицій співжиття у поліконфесійному і полікультурному місті Умань.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

- Білоусов, 2000 – Білоусов. Ю. Київсько-Житомирська римсько-католицька єпархія: Історичний нарис. Житомир, 2000. 314 с.
Бурега, 2021 – Бурега В. В. Історія та богослов'я Католицької церкви: навчальний посібник. К., 2021. 576 с.
Весь Умань – Весь Умань. Настольно-справочная книга-календарь на 1911 год. Издатель Д. Гринвальд. С. 294.

- Гай, 2007 – Гай Т. І. Уманський костел Успіння Богородиці: проблеми збереження і використання пам'яток архітектури поч. XX ст. // *Малі міста на історичній мапі України: проблеми збереження історико-архітектурної спадщини. Збірник наукових праць*. Умань, 2007. С. 49 – 54.
- Галерея или костел?, 1999 – Галерея или костел? *Умань*. 1999, 2 грудня. С. 2.
- ДАКО – Державний архів Київської області.
- Жінка закохана в мистецтво, 2013 – Жінка закохана в мистецтво. // *Уманська зоря*. 2013. 1 лютого.
- Іванський – Іванський А. Листи. Ум. Краєзн. музей. НДФ-67.
- Інтерв'ю, 2023 – Інтерв'ю з Т. І. Гай від 19.10.2023 м. Умань. Інтерв'юер: Ю. Присяжнюк // Особистий архів автора.
- Краткий Календарь-Справочник, 2016 – Краткий Календарь-Справочник г. Умани и его окрестностей на 1914 – 1915 гг. сост. И. Н. Гершенгорн. Репринтне видання. Умань, 2016. 110 с.
- Нагорна, 2004 – Нагорна Н. В. До історії формування фондového зібрання уманського краєзнавчого музею // *Матеріали науково-краєзнавчої конференції «Черкащина в контексті історії України»*. Черкаси, 2004. С. 352.
- Нарис історії – Нарис історії Київсько-Житомирської дієцезії. Електронний ресурс. Режим доступу: <http://surl.li/olonn>
- От наших корреспондентов, 1899 – От наших корреспондентов. Умань. // *Киевское Слово*. 1899. 22 марта. С. 3.
- Парафія Успіння – Парафія Успіння Пресвятої Діви Марії (Умань). Електронний ресурс. Режим доступу: <http://surl.li/oljri>
- Портнова – Портнова Т. Костел Успіння Пресвятої Діви Марії. Електронний ресурс. Режим доступу: <http://surl.li/oljms>
- Рітус – Рітус М. Спадщина. Умань. Церква Внебовзяття Пресвятої Діви Марії. Електронний ресурс. Режим доступу: <http://surl.li/olmng>
- Скус, 2009 – Скус О. В. Релігійна палітра Уманщини 1793 – 1917 років: Монографія. Умань, 2009. 266 с.
- Художній музей – Художній музей (картинна галерея). Електронний ресурс. Режим доступу: <http://surl.li/oljtp>
- Цимбровська, 2002 – Цимбровська Л. Спогади про картинну галерею. // *Уманська зоря*. 2002. 4 грудня.
- Шостак, 2006 – Шостак Інна. Душпастирство єпископа К.-К. Цецишовського – приклад професійної толерантності. // *Науковий вісник Чернівецького університету*: Зб. наук. праць. Вип. 291 – 292. 2006. С. 186 – 189.

REFERENCES

- Bilousov, 2000 – Bilousov. Yu. Kyivsko-Zhytomyrska rymsko-katolytska yeparkhiia: Istorychni narys [Kyiv-Zhytomyr Roman Catholic Diocese: Historical sketch]. Zhytomyr, 2000. 314 s. [in Ukrainian].
- Bureha, 2021 – Bureha V. V. Istorii ta bohoslavia Katolytskoi tserkvy: navchalnyi posibnyk [History and theology of the Catholic Church: a study guide]. K., 2021. 576 s. [in Ukrainian].
- Ves Uman – Ves Uman. Nastolno-spravochnaya kniga-kalendar na 1911 god [All Uman. Desktop reference book-calendar for 1911]. Izdatel D. Grinvald. S. 294 [in Russian].
- Hai, 2007 – Hai T. I. Umanskyi kostel Uspinnia Bohorodytsi: problemy zberezhenia i vykorystannia pamiatok arkhitektury poch. XX st. [Uman Church of the Assumption of the Virgin: problems of preservation and use of architectural monuments of the beginning 20th century] // *Mali mista na istorychnii mapi Ukrainy: problemy zberezhenia istoryko-arkhitekturnoi spadshchyny* [Small towns on the historical map of Ukraine: problems of preserving the historical and architectural heritage]. Zbirnyk naukovykh prats. Uman, 2007. S. 49 – 54 [in Ukrainian].
- Galereya ili kostel?, 1999 – Galereya ili kostel? [Gallery or church?] *Uman*. 1999, 2 hrudnia. S. 2 [in Russian].
- DAKO – Derzhavnyi arkhiv Kyivskoi oblasti [in Russian].
- Zhinka zakokhana v mystetstvo, 2013 – Zhinka zakokhana v mystetstvo [A woman in love with art] // *Umanska zoria*. 2013. 1 liutoho [in Ukrainian].
- Ivanskyi – Ivanskyi A. Lysty. Um. Kraiezn. Muzei [Letters. Uman Museum of Local Lore]. NDF-67 [in Ukrainian].
- Interviu, 2023 – Interviu z T. I. Hai vid 19.10.2023 m. Uman. Interviuier: Yu. Prysiashniuk [Interview with T. I. Gai from October 19, 2023, Uman. Interviewer: Yu. Prysiashniuk] // *Osobystyi arkhiv avtora* [in Ukrainian].
- Kratkii Kalendar-Spravochnik, 2016 – Kratkii Kalendar-Spravochnik g. Umani i yego okresnostei na 1914 – 1915 gg. sost. I. N. Gershengorn [Brief Calendar-Directory of the city of Uman and its environs for 1914 – 1915. comp. I. N. Gershengorn]. Repryntne vydannia. Uman, 2016. 110 s. [in Russian].
- Nahorna, 2004 – Nahorna N. V. Do istorii formuvannia fondovoho zibrannia umanskoho kraieznavchoho muzeiu [To the history of the formation of the fund collection of the Uman local history museum] // *Materialy naukovykh kraieznavchoi konferentsii «Cherkashchyna v konteksti istorii Ukrainy»* [Materials of the scientific and local history conference «Cherkashchyna in the context of the history of Ukraine»]. Cherkasy, 2004. S. 352 [in Ukrainian].
- Narys istorii – Narys istorii Kyivsko-Zhytomyrskoi dietsezii [Essay on the history of the Kyiv-Zhytomyr Diocese]. Elektronnyi resurs. Rezhym dostupu: <http://surl.li/olonn> [in Ukrainian].

Ot nashikh korespondentov, 1899 – Ot nashikh korespondentov. Uman [From our correspondents. Uman]. // *Kievskoe Slovo*. 1899. 22 marta. S. 3 [in Russian].

Parafiia Uspinnia – Parafiia Uspinnia Presviatoi Divy Marii (Uman) [Parish of the Assumption of the Blessed Virgin Mary (Uman)]. Elektronnyi resurs. Rezhym dostupu: <http://surl.li/oljri> [in Ukrainian].

Portnova – Portnova T. Kostel Uspinnia Presviatoi Divy Marii [Church of the Assumption of the Blessed Virgin Mary]. Elektronnyi resurs. Rezhym dostupu: <http://surl.li/oljrm> [in Ukrainian].

Ritus – Ritus M. Spadshchyna. Uman. Tserkva Vnebovziattia Presviatoi Divy Marii [Heritage. Uman. Church of the Assumption of the Blessed Virgin Mary]. Elektronnyi resurs. Rezhym dostupu: <http://surl.li/olmng> [in Ukrainian].

Skus, 2009 – Skus O. V. Relihiina palitra Umanshchyny 1793 – 1917 rokiv: Monohrafiia [The religious palette of Umanshchyna 1793 – 1917: Monograph]. Uman, 2009. 266 s. [in Ukrainian].

Khudozhnii muzei – Khudozhnii muzei (kartynna halereia) [Art museum (picture gallery)]. Elektronnyi resurs. Rezhym dostupu: <http://surl.li/oljtp> [in Ukrainian].

Tymbrovska, 2002 – Tymbrovska L. Spohady pro kartynnu halereiu [Memories of a picture gallery]. // *Umanska zoria*. 2002. 4 hrudnia [in Ukrainian].

Shostak, 2006 – Shostak Inna. Dushpastyrstvo yepyskopa K.-K. Tsetsishovskoho – pryklad profesiinoi tolerantnosti [Pastoral care of Bishop K.-K. Tsetsishovsky is an example of professional tolerance]. // *Naukovyi visnyk Chernivetskoho universytetu: Zb. nauk. prats. Vyp. 291 – 292*. 2006. S. 186 – 189 [in Ukrainian].

DOI: 10.31499/2519-2035.10.2023.294799

УДК 94(477.46)«1941/1942»(045)

Зінаїда СВЯЩЕНКО,
orcid.org/0000-0001-5845-3115
доктор історичних наук, професор кафедри
всесвітньої історії та методик навчання
Уманського державного педагогічного
університету імені Павла Тичини
(Україна, Умань)
szv09@meta.ua

УМАНСЬКА ОБОРОННА ОПЕРАЦІЯ В ІСТОРІЇ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

У статті розглянуто передумови, перебіг та наслідки Уманської оборонної операції 1941 р., зроблено спробу з'ясувати її місце в подіях Другої світової війни.

Зроблено висновок, що важкі оборонні бої, які вели 6-а і 12-а армії спочатку в оперативному, а потім і в тактичному оточенні з кінця липня й до середини серпня 1941 р. були внеском у зрив гітлерівського плану «блискавичної війни», згідно з якими Україна мала бути завойована до початку липня 1941 р. Війська 6-ї і 12-ї армій на півмісяця затримали просування 22 дивізій вермахту та майже всіх військ сателітів. Без них німецьке командування не мало можливості успішно розвивати бойові дії в Україні. Стійкість та героїзм бійців та командирів 6-ї і 12-ї армій, по-перше, дали можливість організувати планомірну евакуацію з півдня України населення й промисловості, запасів продуктів харчування, скарбів музеїв, здійснити мобілізацію військовозобов'язаних на Правобережжі й організувати оборону Києва; по-друге, щит, що утворився з оточених у районі Умані військ, на певний час полегшив становище Південного та Південно-Західного фронтів, дав змогу іншим арміям закріпитися на нових рубежах.

Ключові слова: Друга світова війна, Уманська оборонна операція, 6-а і 12-а армії, оточення.

Zinaida SVYASCENKO,
orcid.org/0000-0001-5845-3115
Doctor of Historical Sciences,
Associate Professor of the Department of World History
and Teaching Methods
Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University
(Ukraine, Uman)
szv09@meta.ua

UMAN DEFENSIVE OPERATION IN THE HISTORY OF WORLD WAR II

The period from July to September 1941 was incredibly difficult for the Red Army, which in unequal and bloody battles made desperate attempts to delay the advance of German troops in Ukraine. Many of its units were surrounded, lost contact with the higher command, neighboring units, not all of them managed to fight their way out of the encirclement. A lot of soldiers died or were captured by the enemy. Stavka's efforts to control the situation did not have the proper effect. Sometimes the higher orders only indicated a misunderstanding of the real situation. An example of such a situation can be the events of July-September 1941, which took place in the area of the city of Uman.

The purpose of the research is to find out the place of Uman defensive operation of 1941 in the events of the Second World War.

The extremely difficult situation on the Soviet-German front, which developed in the second half of July, was analyzed. It is noted that the main blow was inflicted by the German troops at the junction of the 5th and 6th armies. On July 12 they managed to get to the Kyiv Fortified District, take control of Berdychiv and approach Bila Tserkva. This created a threat of deep encirclement of the troops of the 6th and 12th armies. In the current situation, it would be more expedient to withdraw the specified armies from an extremely disadvantageous operational position.

It is emphasized that while continuing defensive battles in unfavorable operational conditions, the 6th and 12th armies showed unparalleled heroism and courage. The combination of these two armies with persistent resistance and skillful defensive actions delayed the advance of more than eighteen enemy divisions for another two days, inflicting huge losses.

An attempt was made to characterize the defensive battles that the completely surrounded troops of Ponedelin's group conducted. The surrounded soldiers steadfastly resisted the enemy, despite a significant advantage in the enemy's manpower. But fighting in a complete encirclement was exhausting. The lack of ammunition, fuel and medicines did their job. Due to the lack of shells, the Soviet artillery was forced to fire individual guns only.

It was concluded that the heavy defensive battles waged by the 6th and 12th armies, first in an operational and then in a tactical encirclement from the end of July to the middle of August 1941, contributed to the failure of Hitler's "blitzkrieg war" plan, according to which Ukraine was to be conquered by the beginning of July 1941. The troops of the 6th and 12th armies delayed the advance of 22 divisions of the Wehrmacht and almost all satellite troops for half a month. Without them, the German command had no opportunity to successfully develop combat operations in Ukraine.

The resilience and heroism of the soldiers and commanders of the 6th and 12th armies, firstly, made it possible to organize the planned evacuation of the population and industry, food supplies, museum treasures from the south of Ukraine, to mobilize reservists on the Right Bank Ukraine and organize the defense of Kyiv; secondly, the shield formed from the troops surrounded near Uman eased the position of the Southern and South-Western fronts for a certain time, and enabled other armies to gain a foothold on new frontiers. This is the tragic, but significant contribution of the soldiers and commanders of the 6th and 12th armies to the then still distant Victory.

Keywords: World War II, Uman defensive operation, 6th and 12th armies, encirclement.

Постановка проблеми. У пам'яті кількох поколінь Друга світова війна закарбувалась як подія, що розколола їх життя на довоєнний, воєнний і повоєнний періоди, кожен з яких сприймається як окрема епоха. Та особливим поєднанням трагізму і героїзму вирізняється саме воєнна доба. Вперше в історії людства збройний конфлікт набув тотального характеру, захопивши у свій вир кожную сферу господарського й суспільного життя, кожную родину і кожную людину, незважаючи на її вік, стать і соціальне становище. Та особливо жорстокою ця війна виявилася для народу України. Україна стала одним з вирішальних театрів бойових дій на суші, в небі й на морі, її територією двічі прокотилися смертоносні фронтові вали.

22 червня 1941 року, з нападом Німеччини на Радянський Союз, вся Україна була втягнута у Другу світову війну і стала однією з перших жертв гітлерівського плану «блискавичної війни».

Неймовірно важким для Червоної армії, яка в нерівних кровопролитних боях робила відчайдушні спроби затримати просування німецьких військ в Україні, був період з липня по вересень 1941 р. Багато її підрозділів і частин потрапляли в оточення, втрачали зв'язки з вищим командуванням, сусідніми частинами, далеко не всім вдавалося з боями вирватися з оточення.

Більшість гинула або потрапляла у ворожий полон. Намагання Ставки опанувати обстановку на місцях не давало належного ефекту. Інколи накази «зверху» лише свідчили про нерозуміння справжнього становища, у якому опинилася діюча армія. Прикладом такого становища можуть бути події липня-вересня 1941 р., що відбувалися в районі м. Умані.

Аналіз досліджень. Уманська оборонна операція згадується практично в усіх дослідженнях присвячених подіям Другої світової війни на радянсько-німецькому фронті, але лише в контексті подій, що стосувалися оборони Києва та трагедії Південно-Західного фронту. Історіографія проблеми практично не має розробок конкретно історичних, регіональних. Виняток становлять дослідження місцевих краєзнавців (Гарбузова, 2005).

Мета статті. Автор ставить за мету з'ясувати місце Уманської оборонної операції 1941 р. в подіях Другої світової війни.

Виклад основного матеріалу. Вирішальні бої на території України розгорнулися на житомирсько-київському, уманському та одеському напрямках. Німецьке командування планувало швидко розгромити дислоковані тут великі угруповання Червоної армії, захопити територію України, а потім здійснити прорив на Кавказ і у Закавказзя.

Вирішальною для ходу воєнних операцій першого періоду війни була Уманська оборонна операція, яку здійснювали війська 6-ї (командуючий генерал-лейтенант І.М. Музиченко) та 12-ї (командуючий генерал-майор П.Т. Понеделін).

В другій половині липня склалася надзвичайно складна обстановка на радянсько-німецькому фронті. Війська Південно-Західного фронту вели тяжкі оборонні бої в районі Києва. На фронті від Бердичева до Дніпра війська лівого крила Південно-Західного і Південного фронтів вели запеклі бої з 17-ю німецькою армією (командуючий Рунштедт), що наступала на Вінницю та Умань та з 1-ю танковою групою Клейста (Україна в полум'ї війни, 2005: 30).

Головного ж удару німецькі війська завдали на стику 5-ї і 6-ї армій. 12 липня їм вдалося вийти до Київського укріпленого району, оволодіти Бердичевом і наблизитися до Білої Церкви. Це створило загрозу глибокого оточення військ 6-ї і 12-ї армій. Здавалося, що в обстановці, що склалася, доцільніше було б вивести вказані армії з украї не вигідного оперативного положення. Проте з 9 по 15 липня накази командувача фронтом вимагали «продовжувати виконувати раніше поставлене завдання», тобто міцно обороняти рубіж старого державного кордону. І війська 6-ї і 12-ї армій, відірвані від решти сил фронту, маючи відкритий правий фланг, протягом семи діб тут героїчно оборонялися. Основна мета оборони полягала в тому, щоб скути головні сили 1-ї танкової групи і 17-ї польової армії, нанести їм

максимальну утрату і виграти час для зосередження резервів Ставки на Дніпрі на південь від Києва (Арушанян).

16 липня поступила директива фронту про відведення військ на рубіж Ширмовка, Калинівка, Літін, Вінниковці.

В день відступу нацистам вдалося прорватися і розвинути удар на Жмеринку. Цим наступом, як з'ясувалося пізніше, вони ставили собі за мету концентричним ударом 1-ї танкової групи з району Біла Церква та Умань і силами 17-ї армії з району Бар, Могилів-Подільський також в загальному напрямі на Умань оточити наші дві армії. Проте це їм не вдалося. Своєчасно розпочатий контрудар фронтових резервів по танковій групі зірвав задум ворога. Наступ 17-ї армії також було припинено зусиллями військ 12-ї армії. Важливу роль в цих боях зіграв контрудар 18-ї армії з півдня. В результаті радянські війська дістали можливість організовано відійти і зайняти оборону на вказаному рубежі, відновивши зв'язок із з'єднаннями 18-ї армії Південного фронту (Литвин, 2005: 621).

11-та німецька армія, обходячи Умань з півдня, наступала на Балту і Первомайськ. 16 липня 1941 року два моторизованих корпуси 1-ї танкової групи Клейста прорвали фронт південніше Білої Церкви і створили загрозу виходу в тил відступаючим на південний схід військам 6-ї та 12-ї армій. Щоб відвести цю загрозу, командуючий Південно-Західного фронту генерал-полковник М. П. Кирпонос наніс флангові удари по угрупованню ворога силами 26-ї армії під командуванням Ф. Я. Костенка. Їй вдалося в ході важких боїв на декілька днів зупинити наступ німців, що дало можливість відвести відступаючі війська в південно-західному напрямку (Гарбузова, 2005: 12).

18 липня о 8 годині, після сильної артилерійської і авіаційної підготовки, в наступ перейшов 2-й механізований корпус танкової групи Клейста і знову склалась загроза оточення військ 6-ї та 12-ї армій (История Второй мировой войны, 1975: 82). В своїх мемуарах М.С. Хрущов, який був членом Військової ради Південно-Західного напрямку, зазначив, що на рівні командування фронтом було прийняте рішення про негайне відведення військ 6-ї та 12-ї армій на нові позиції, але Сталін наказав повернути їх назад (Хрущов, 1990: 92-93).

Перша і подальші дві атаки були успішно відбиті з великими для противника втратами.

Продовжуючи оборонні бої в невідгідних оперативних умовах, особовий склад 6-ї і 12-ї армій проявляв неперевершений героїзм і відвагу. З'єднання цих двох армій наполегливим опором і умілими оборонними діями затримали просування більше вісімнадцяти ворожих дивізій ще на дві доби, нанісши їм величезні втрати. Проте положення на правому фланзі наших військ продовжувало погіршуватися (Арушанян).

Організовано здійснивши вночі відхід на проміжний рубіж, війська 12-ї армії в тісній взаємодії з 6-ю і 18-ю арміями вели запеклі бої із з'єднаннями 17-ї німецької армії. Користуючись своєю рухливістю, противник зробив обхідний маневр і захопив на флангах основний рубіж, призначений для нашої оборони. Щоб знищити угруповання, що прорвалося, було вирішено завдати удару силами обох армій. Наступ призначили на 22 липня. Одночасно з метою

полегшення становища 6-ї і 12-ї армій 26-а армія нового формування з району Бородянки завдала удару у фланг німецького угруповання в напрямі Біла Церква, Гостра Могила.

Наступ ударної групи приніс значні результати. У районі Животова частини 16-ї мотодивізії ворога, зокрема мотоциклетний батальйон, були розгромлені і відкинуті на північ. Особливо великого успіху досягла 72-а гірськострілецька дивізія генерала П. І. Абрамідзе, що захопила багато трофеїв і полонених. Контрудар 26-ї армії скув головні сили ворога і затримав його просування на південний схід. Велику роль тут зіграв також 2-й механізований корпус генерала Ю. В. Новосельського, який 21 липня був висунутий командуванням фронту на рубіж Лукашівка, Краснопілка і створив рухома оборону (Арушанян). З оперативної точки зору це було цілком доцільним, оскільки наші війська билися пліч-о-пліч з військами цього фронту і знаходилися далеко від головних сил Південно-Західного фронту.

23 липня наказом командуючого Південно-Західного фронту війська 6-ї та 12-ї армій були зведені в одну групу під командуванням генерал-майора П. Г. Понеделіна (Арушанян, УКМ: 12).

Увечері того ж дня була одержана директива командувача військами Південного фронту про відхід 6-ї і 12-ї армій на рубіж Звенигородка, Христинівка, Теплик. З 26 по 30 липня війська цих армій, охоплені з трьох сторін, вели важкі оборонні бої з переважаючими силами ворога і відійшли на рубіж Ново-Архангельськ, Краснопілка, Перегонівка, маючи в центрі своєї оперативної побудови місто Умань. Наші нечисленні, але міцні духом з'єднання і частини в ці дні не тільки сковували значні сили супротивника, але і нанесли їм великих втрат. Бої носили лютий і запеклий характер. Багато пунктів переходили з рук в руки по декілька разів. Особливо слід відзначити службу тилу і ВПО, які з 28 по 30 липня встигли вивезти з 6-ї і 12-ї армій близько 4000 поранених воїнів (Арушанян).

16-та танкова дивізія, здійснивши 150-ти кілометровий марш, зосередилась біля Умані. З 21 по 24 липня 1941 року в районі Христинівки і Маньківки йшли важкі оборонні бої. Хоча бійцям 2-го мехкорпусу і не вдалося розгромити групу Клейста, але її наступ було призупинено (Гарбузова, 2005: 123).

25 липня за наказом командування Південно-Західного фронту група Понеделіна була перепідпорядкована командуючому військами Південного фронту, генералу армії І. В. Тюленеву, оскільки війська угруповання були далеко відкинуті від сил і штабу Південно-Західного фронту. Ввечері того ж дня директивою командуючого Південного фронту війська угруповання відведені на рубіж Звенигородка, Христинівка, Теплик.

28 липня фронт кругової оборони групи військ Понеделіна проходив на рубежі Краснопілка, Монастирище – Івангород – Комарівка.

У останні дні липня обстановка на фронті знову загострилась. 1-а танкова група Клейста знову перейшла в наступ на Звенигородку – Шполу – Первомайськ, одночасно в район Первомайська вийшла 17-а німецька армія, таким чином, кільце навколо групи Понеделіна зімкнулось (Литвин, 2005: 144).

На ранок 30 липня війська групи Понеделіна після запеклих боїв дещо скоротили фронт і зайняли кругову оборону на рубежі Новоархангельськ – Краснопілка – Перегонівка. На вечір 31 липня лінія фронту підійшла до м. Умані. 31 липня німецьким військам вдалося замкнути кільце оточення.

У ніч на 1 серпня за наказом командувача фронтом війська групи Понеделіна залишили Умань і відійшли на рубіж річки Синюха. Вранці 1 серпня по радіо поступило бойове розпорядження – міцно утримувати цей рубіж. Одержавши наказ про перехід до жорсткої кругової оборони, війська групи глибоко заривалися в землю, укріплювали і маскували свої позиції, ставили протитанкові загороди, словом, готувалися дати ворогу гідну відсіч (Арушанян).

За рішенням Військових рад 6-ї і 12-ї армій війська перейшли до кругової оборони між річками Ятрань – Велика Виска і Синюха. Штаб групи Понеделіна розмістився в селі Підвисокому (Гарбузова, 2005: 124).

З 2 серпня війська групи Понеделіна вели оборонні бої в повному оточенні (Безсмертя, 2000: 97). Німецькі війська здійснювали масовані атаки, намагаючись розчленувати кругову оборону радянських військ. Оточені воїни стійко протистояли ворогу, незважаючи на значну перевагу в живій силі противника. Але бої в повному оточенні виснажували сили. Нестача боєприпасів, пального, медикаментів робили свою справу. Через відсутність снарядів радянська артилерія вимушена була вести вогонь окремими гарматами лише прямим наведенням. В зведенні штабу тилу Південного фронту № 035 говориться: «Забезпеченість по боєприпасам і пальному близька до нуля, гірських і корпусних артвистрелів немає зовсім, інших артвистрелів 5 – 10 штук на гармату» (Арушанян, УКМ: 17).

З 3 і 4 серпня продовжувались активні атаки німецьких підрозділів. Бійці оточеної групи чинили стійкий опір. Населенні пункти Кам'яне, Новоархангельськ, Тернівка декілька разів переходили з рук в руки (Арушанян, УКМ: 18).

Але становище оточених погіршувалось з кожним днем. Не маючи поповнення на протязі півтора місячних напружених боїв, склад групи Понеделіна значно зменшився кількісно, що збільшувало нерівність сил воюючих сторін. 4 серпня поступило шифроване бойове розпорядження № 0047 за підписом командуючого військами Південного фронту В.І. Тюленева, адресоване Понеделіну: «Своїми силами організувати вихід з оточення в східному напрямку» (Арушанян, УКМ: 19). Для прориву на схід необхідно було форсувати р. Синюху, для чого сил вже не було. Тому було вирішено організувати і здійснити прорив в південному напрямку.

В ніч на 5 серпня не був організований прорив нічною атакою артилерійської підготовки, через відсутність боєприпасів. В результаті прориву з оточення вийшла невелика група військ.

День 5 серпня був найважчим. Німці, за підтримкою сильного артилерійського вогню, який прострілював наскрізь всі розташування радянських військ, посилив атаки на всьому фронті. Утримуючи позиції протягом дня, виснажені і знекровлені війська втрачали останні сили.

Подальше продовження боротьби в умовах оточення стало неможливим. Три дні військам не видавали продовольства, снарядів і пального, закінчувались патрони. Було прийняте рішення знову зробити спробу організувати прорив і вихід з оточення в північному напрямку. Одночасно штаб давав вказівку військам в разі невдачі прориву, знищити матеріальну частину і автомашини, розбитись на дрібні групи, просочитись через лінію фронту і пробитись до своїх військ (Гарбузова, 2005: 125).

В бойовому донесенні від 5 серпня 1941 року Військовій раді Південного фронту генерал-майор П. Г. Понеделін доповідав, що «... о 12.00 противник розпочав небувалу артилерійську підготовку – простріл усього плацдарму; бій триває, чим закінчиться – сказати важко. Зібрано 1200 багнетів – останній резерв. Надія на прорив у ході нічної атаки» (Безсмертя, 2000: 99).

Ніч на 6 серпня була місячною, тому групу прориву противник виявив передчасно. Без артилерійської підготовки, позбавлена раптовості, атака успіху не мала. З 6 по 13 серпня бійці і командири, розбившись на дрібні групи, пробивались через лінію фронту. Останнім рубежем знесилених і знекровлених воїнів стало урочище Зелена Брама. Тут і розігрались останні трагічні сторінки Уманської оборонної операції (Долматовский, 1989: 137).

П. Понеделін передав у Ставку Верховного головнокомандування останню радіограму такого змісту: «Боротьба йде в радіусі трьох кілометрів. У бою всі. П'ятачок прострілюється з усіх боків, противник безперервно бомбить. Б'ють артилерія і міномети. Чекаємо атаки танків. Протримаємося до вечора. Уночі йдемо на останній штурм. Війська поводяться героїчно» (Литвин, 2005: 621).

Результатом цієї трагічної операції була загибель тисяч бійців і командирів. За німецькими даними під Уманню було взято у полон 103 тис. радянських солдатів і офіцерів, 217 танків і 858 гармат (Переслегин, 2006: 120). Війська Південного фронту лишилися двох армій, їх командувачі генерали П.Г. Понеделін та І.М. Музиченко опинилися у полоні. Про число вбитих можна лише здогадуватися, бо очевидці розповідали, що вода у річці Синюсі в ті дні стала рудою від крові (Долматовский, 1989: 74).

Південно-західний напрям втратив вагому силу, якою були 6-а і 12-а армії.

Висновки. Важкі оборонні бої, які вели ці армії спочатку в оперативному, а потім і в тактичному оточенні з кінця липня й до середини серпня 1941 р. були внеском у зрив гітлерівського плану «блискавичної війни», згідно з якими Україна мала бути завойована до початку липня 1941 р. Але ворожий «графік» було зірвано уже на початку війни. Війська 6-ї і 12-ї армій на півмісяця затримали просування 22 дивізій вермахту та майже всіх військ сателітів. Без них німецьке командування не мало можливості успішно розвивати бойові дії в Україні. Стійкість та героїзм бійців та командирів 6-ї і 12-ї армій, по-перше, дали можливість організувати планомірну евакуацію з півдня України населення й промисловості, запасів продуктів харчування, скарбів музеїв, здійснити мобілізацію військовозобов'язаних на Правобережжі й організувати оборону Києва; по-друге, щит, що утворився з оточених у районі Умані військ, на певний час полегшив становище Південного та Південно-Західного фронтів, дав змогу іншим арміям закріпитися на нових рубежах. У цьому й полягає

трагічний, але вагомий внесок бійців і командирів 6-ї і 12-ї армій в тоді ще далеку Перемогу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

- Арушанян – Арушанян Б. Боевые действия 6-й и 12-й армий с 9 июля по 16 августа 1941 года. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://rkka.ru/oper/12A/main.htm>
- Арушанян, УКМ – Арушанян Б.И. 12-я армия в начальный период Великой Отечественной войны // Уманський краєзнавчий музей. НДФ. 274 с.
- Безсмертя, 2000 – Безсмертя. Книга Пам'яті України 1941 – 1945. К.: Пошуково-видавниче агентство «Книга Пам'яті України», 2000. 944 с.
- Гарбузова, 2005 – Гарбузова Л. Д. Уманська оборонна операція // *Черкащина в контексті історії України. Матеріали другої науково-краєзнавчої конференції Черкащини, присвяченої 60-річчю Перемоги у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 рр.* Черкаси: «Ваш Дім», видавець ПП Дикий О. О., 2005. С. 122–126.
- Долматовский, 1989 – Долматовский Е. Зеленая брама: Докум легенда об одном из первых сражений Великой Отеч. войны. 3-е изд. М.: Политиздат, 1989. 319 с.
- История Второй мировой войны, 1975 – История Второй мировой войны: В 12-т. Т. 4. М.: Воениздат, 1975. 534 с.
- Литвин, 2005 – Литвин В. М. Історія України (у3-х томах). Т. III. Новітній час (1914 – 2004). Книга перша. К.: Видавничий дім «Альтернативи», 2005. 832 с.
- Переслегин, 2006 – Переслегин С. Вторая мировая: война между реальностями. М.: Яуза, Эксмо, 2006. 544 с.
- Україна в полум'ї війни, 2005 – Україна в полум'ї війни. 1941 – 1945 / П. П. Панченко, О. І. Уткін, В. І. Горелов та ін. К.: Україна, 2005. 560 с.
- Хрущов, 1990 – Хрущов Н. С. Воспоминания // *Вопросы истории.* 1990. № 9. С. 82–98.

REFERENCES

- Arushanyan – Arushanyan B. Bolevyie deystviya 6-y i 12-y armiy s 9 iyulya po 16 avgusta 1941 goda [Combat operations of the 6th and 12th armies from July 9 to August 16, 1941.]. [Elektronnyi resurs]. Rezhym dostupu: <http://rkka.ru/oper/12A/main.htm> [in Russian].
- Arushanyan, UKM – Arushanyan B.I. 12-ya armiya v nachalnyiy period Velikoy Otechestvennoy voyni [12th Army in the initial period of the Great Patriotic War] // Umanskiy kraEznavchiy muzey. NDF. 274 s. [in Russian].
- Bezsmertia, 2000 – Bezsmertia. Knyha Pamiati Ukrainy 1941 – 1945 [Immortality. Book of Memory of Ukraine 1941–1945.]. K.: Poshukovo-vydavnyche ahentstvo «Knyha Pamiati Ukrainy», 2000. 944 s. [in Ukrainian].
- Harbuzova, 2005 – Harbuzova L. D. Umanska oboronna operatsiia [Uman defense operation] // *Cherkashchyna v konteksti istorii Ukrainy. Materialy druhoi naukovo-kraieznavchoi konferentsii Cherkashchyny, prysviachenoї 60-richchiu Peremohy u Velykii Vichyznianiі viini 1941–1945 rr.* Cherkasy: «Vash Dim», vydavets PP Dykyi O.O., 2005. S. 122–126 [in Ukrainian].
- Dolmatovskiy, 1989 – Dolmatovskiy E. Zelenaya brama: Dokum. legenda ob odnom iz pervyih srazheniy Velikoy Otech. Voyni [Green Gate: Document. legend about one of the first battles of the Great Fatherland. war.]. 3-e izd. M.: Politizdat, 1989. 319 s. [in Russian].
- Istoriya Vtoroy mirovoy voyni, 1975 – Istoriya Vtoroy mirovoy voyni [History of World War II]: V 12-t. T. 4. M.: Voenizdat, 1975. 534 s. [in Russian].
- Lytvyn, 2005 – Lytvyn V. M. Istoriia Ukrainy (u3-kh tomakh) [History of Ukraine (in 3 volumes)]. T. III. Novitnii chas (1914 – 2004). Knyha persha. K.: Vydavnychi dim «Altnrnatyvy», 2005. 832 s. [in Ukrainian].
- Ukraina v polumi viiny, 2005 – Ukraina v polumi viiny. 1941 – 1945 [Ukraine is in the flames of war. 1941 – 1945] / P. P. Panchenko, O. I. Utkin, V. I. Horielov ta in. K.: Ukraina, 2005. 560 s. [in Ukrainian].
- Hruschov, 1990 – Hruschov N. S. Vospominaniya [Memories] // *Voprosyi istorii.* 1990. № 9. S. 82–98 [in Russian].

ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО ТА СПЕЦІАЛЬНІ ІСТОРИЧНІ ДИСЦИПЛІНИ

DOI: 10.31499/2519-2035.10.2023.294801

УДК 902.2(477.53)(045)

Світлана БЛЯЄВА,
orcid.org/0000-0003-3113-7619
доктор історичних наук,
старший науковий співробітник
Інституту археології НАН України,
професор кафедри всесвітньої історії
та методик навчання Уманського державного
педагогічного університету імені Павла Тичини
(Україна, Умань)
svitbil@ukr.net

Сергій КУЦЕНКО,
orcid.org/0000-0002-8020-2141
кандидат історичних наук,
доцент кафедри всесвітньої історії
та методик навчання Уманського державного
педагогічного університету імені Павла Тичини,
(Україна, Умань)
kutsenka7@gmail.com

З ІСТОРИЇ ДОСЛІДЖЕНЬ ТА МУЗЕЄФІКАЦІЇ КОМПЛЕКСІВ АРХЕОЛОГІЧНИХ ПАМ'ЯТОК (ЗА МАТЕРІАЛАМИ БІЛЬСЬКА ТА ОЧАКОВА)

У статті на матеріалах різних за географічним розташуванням, природними регіонами та культурно-історичними складовими археологічних комплексів (пам'яток Більська та Очакова) представлено стислий огляд історії відкриття, основних етапів археологічних досліджень, особливостей музеєфікації та сучасного стану комплексів, що увійшли до переліку об'єктів національного значення. Визначено спільні риси в історії їх вивчення, підкреслено вагомий внесок Інституту археології НАН України, міжнародних проектів та роботу експедицій за участі провідних фахівців світового рівня, залучення науковців та студентів багатьох вузів (практикантів та волонтерів), співробітників музеїв та пам'яток охоронних організацій. Засвідчений приклад різних підходів до можливостей захисту, збереження та популяризації історико-культурної спадщини, позитивні та негативні факти у діяльності заповідників, до яких увійшли пам'ятки Більська та Очакова. Позначена роль місцевих громад та владних структур у підтримці охорони пам'яток історії та культури, розвитку туризму. Окреслено сучасне становище, у якому опинилися видатні комплекси історико-культурної спадщини, та наслідки російсько-української війни після повномасштабного вторгнення.

Ключові слова: Більський комплекс пам'яток, історичне місто Очаків, археологічні дослідження, музеєфікація, популяризація, історико-культурна спадщина.

Svitlana BILIAIEVA,
orcid.org/0000-0003-3113-7619
Doctor of Historical Sciences,
senior researcher of the Institute of Archeology of the
National Academy of Science of Ukraine, Professor of the
Department of World History and Teaching Methods
of Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University

Serhii KUTSENKO,
Candidate of historical sciences, assistant professor
of the Department of World History
and Teaching Methods of Pavlo Tychyna
Uman State Pedagogical University,
(Ukraine, Uman)
kutsenka7@gmail.com

FROM THE HISTORY OF RESEARCH AND MUSEUMIFICATION OF ARCHAEOLOGICAL MONUMENTS COMPLEXES (ON THE MATERIALS OF BILSK AND OCHAKIV)

The article provides a brief history of the discovery, the main stages of archaeological research, features of museification, and the current state of the complexes, which are included in the list of objects of national importance. Common features in the history of their study identified and the significant contribution of the Institute of Archeology of the National Academy of Sciences of Ukraine stressed. The influence of international projects and the work of expeditions with the participation of world-class leading experts, the involvement of scientists and students of many universities (interns and volunteers), employees of museums and monument protection organizations are emphasized. A proven example of different approaches to the possibilities of protection, preservation and popularization of historical and cultural heritage, positive and negative facts in the activity of reserves, which included the sights of Bilsk and Ochakiv. The role of local communities and government structures in supporting the protection of historical and cultural monuments and the development of tourism is noted. The current situation, in which outstanding complexes of historical and cultural heritage found, the consequences of the Russian-Ukrainian war after a full-scale invasion outlined. According to its planning, Bilsk horodyshche was a typical settlement with a cape fortification and was a single complex of the Scythian period (end of VIII – beginning of III centuries BC), which consisted of three fortified settlements (Kuzemenske, Zahidne (Western) Bilsk and Skhidne (Eastern) Bilsk fortifications), united by one fortress wall (Velyke (Great) Bilsk horodyshche). Bilsk horodyshche was located in the center of the East European Forest-Steppe on the highlands at the confluence of the Vorskla and Sukha Hrunia rivers in the territory of Bilsk village of Kotelva district of Poltava region. Horodyshche was the largest fortification of the Scythian period in Eastern Europe. The population of Bilsk horodyshche existed due to farming, horticulture, cattle breeding, hunting, various crafts and home industries, and trade. Trade relations of the local population were quite intensive and large-scale. On the way of its historical development, according to a number of researchers, Bilsk horodyshche turned from the center of the tribes union into an urban center, which was identified with the city of Gelon mentioned by Herodotus. The basis of its development was crafts and trade, but in III century BC, important political and economic changes took place in the south of Eastern Europe, caused by the influence of climatic factors, which disrupted economic and cultural relations of the population of Bilsk horodyshche and led to the decline of local crafts and trade. The yield of agricultural land decreased significantly. Life in horodyshche gradually faded away and it ended its existence as a significant center.

Materials of archaeological and historical research by O. Shafonskyi, archbishop Filaret (Dmytro Humilevskyi in ordinary life), O. Bobrynskyi, V. Horodtsov, B. Shramko, D. Hrechko and others were summarized. A significant contribution to archaeological research of this site by archaeologists of Bilsk archaeological expedition of the Institute of Archeology of the National Academy of Sciences of Ukraine, co-employees of the Historical and Cultural Reserve «Bilsk», students and scientists of V.N. Karazin Kharkiv National University was emphasized.

Active archaeological protection and research work of the «Center for Protection and Research of Archaeological Monuments» of Poltava Regional Council was described in detail.

Active archaeological protection and research work of the «Center for Protection and Research of Archaeological Monuments» of Poltava Regional Council was described in detail.

In the article, the contribution of individual archaeologists to the research and popularization of the antiquities of the region of the Scythian period and the expansion of the cognitive potential of local history was clarified on the basis of excavation materials.

Keywords: *complex of monuments of Bilsk, historical city of Ochakiv, archaeological research, museification, popularization, historical and cultural heritage.*

Постановка проблеми. Інтеграція України до світового співтовариства супроводжується складним і багатоаспектним процесом відродження

національної свідомості та історичної пам'яті народу. Основним завданням у відродженні національної свідомості є звернення до історичних джерел, відновлення традицій і духовних цінностей нації. Саме державним заповідникам, музеям, пам'яткам архітектури та мистецтва, як скарбницям духовної спадщини належить провідна роль у цьому процесі. У реєстрі пам'яток національного значення є декілька категорій організації історико-культурної спадщини, до яких входять археологічні, архітектурні, монументальні пам'ятки, або їх сполучення, що надає можливість створення та використання гнучких форм у побудові та функціонуванні певного заповідника, максимальної реалізації потенціалу його складових. Не дивлячись на військові дії, неможливо втрачати перспективу відновлення країни, інтересу до її історико-культурної спадщини її ролі у вихованні майбутніх поколінь, формуванні ментальності української нації. Тому, аналіз попереднього розвитку, позитивних і негативних факторів в організації та використання історико-культурної спадщини для популяризації української культури, формування позитивного іміджу України у світі є актуальним завданням наукових досліджень.

Аналіз досліджень. Вагомим внеском у дослідженнях Більського городища є напрацювання Б. Шрамком (Шрамко, 1987). Серед колег Б. Шрамко отримав «титул» «батько більської археології». Важливим науковим здобутком Б. Шрамка є матеріали, які були знайдені протягом 40-річних розкопок території Більського городища. Проблемі Більського городища за весь період дослідження пам'ятки присвячено трохи більше ніж 2000 наукових праць (Волошина, 2017). Одним із перших вітчизняних досліджень було науково-популярне видання авторства В'ячеслава Мурзіна, Олександра Супруненка та Ренати Ролле «Більське городище» (Мурзін, Ролле, Супруненко, 1999). Археолог Петро Гавриш, уродженець Більська, написав серію книг про стародавню і сучасну історію свого села та своє бачення результатів археологічних розкопок пам'ятки (Гавриш, 2010, 2016).

В українській історіографії вивчення історії будівництва та функціонування фортеці Очаків залишається малодослідженою темою. Напрацювання українських істориків ХХ – першої половини ХХІ ст. в основі своїй представлено лише дослідженням окремих краєзнавців та дослідників, які цікавилися археологією краю. Історичному просторі України в основному панувало засилля ідеологічно заангажованих праць російських істориків.

Мета статті: висвітлити особливості розташування археологічних комплексів в межах заповідників, рекреаційні можливості, питання захисту та збереження унікальних пам'яток.

Виклад основного матеріалу. Комплекс археологічних пам'яток території та округи Більського городища, розташований у міжріччі р. Ворскли і її правої притоки р. Сухої Груні у Котелевському районі Полтавської області, північна частина знаходиться в Охтирському районі Сумської області. В цілому він займає площу у понад 5 тис. га. До нього входять різночасові пам'ятки доби бронзи, ранньозалізного віку, скіфської культури, розвинутого та пізнього середньовіччя. Проте, головною частиною пам'ятки є найбільше в Європі

городище раннього залізного віку, яке належить скіфам. «За плануванням – це типове мисове городище. Воно являє собою оборонний комплекс, що складається зі Східного, Західного та Куземинського укріплень, об'єднаних валом Великого Більського городища» (Гаврилюк, 1996: 26). За природною локацією воно відноситься до території Лівобережного лісостепу.

Вперше пам'ятка нанесена на мапу французьким інженером та військовим картографом Гійомом Левассером де Бопланом у 1651 р. в «Опису України», яка за його визначенням розташована в межах від кордонів Московії до Трансильванії. Він точно вказав на мапі локацію давнього городища біля с. Більськ (Гавриш, 2010: 180).

Що стосується назви городища, вона походить від давнього козацького села, що знаходився на межі сучасної Полтавщини і Сумщини.

Перший докладний опис «знаменитих урочища» – двох земляних фортець під Більським селищем був представлений О. Шафонським у праці «Чернігівського намісництва топографічний опис», виданій в 1851 р. (Шафонський, 1851: 653 – 656). Саме О. Шафонський вперше зробив заміри укріплень, знайшов на території Західного укріплення наконечники стріл та списів.

Пізніше, у 1857 р. Архієпископ Філарет (Д. Г. Гумілевський) у одній із своїх праць, теж наводить деякі дані про Більське городище та укріплення, проте він не розглядав їх як один історичний комплекс (Гумілевський, 1857: 10).

Досить докладну характеристику городищу надав О. Бобринський (Бобринський, 1897: 125). Він уклав опис зовнішнього вигляду Західного укріплення, згадував про вали Великого городища. О. Бобринський був першим, хто висунув гіпотезу існування скіфського культурного шару на Більському городищі (Бобринський, 1897: 19).

Перші археологічні розкопки на городище відбулися у 1906 р. під проводом В.А. Городцова (Городцов, 1911: 95). Крім того, тут проводив роботи В.В. Хвойко, а згодом І.О. Зарецький.

У 1924 р. до пам'ятки був відряджений співробітник Центрального пролетарського музею Полтавщини (Полтавський краєзнавчий музей) – В. Грінченко. Проте, суттєвих досліджень він не проводив. Відвідав городище у 1927 р. і О. Тахтай, співробітник Харківського краєзнавчого музею. Місцеві мешканці передали йому знайдений ними залізний меч скіфського періоду (Гавриш, 2010: 159).

У квітні 1939 р., під час наукової конференції Інституту археології Академії наук УРСР, що відбувалася у Києві, було визначено завдання щодо проведення невідкладних розкопок декількох городищ на території України, в тому числі і на Більському городищі, але цьому завадила Друга світова війна.

З 1954 р. археологічні експедиції Більського городища стають систематичними. Впродовж 40 років їх очолює професор Харківського університету – Б. Шрамко, якого називають «батьком Більського городища». Під його керівництвом фактично повністю було розкопано Східне укріплення городища, проведені безпрецедентні роботи на Західному, вивчено ряд ділянок фортифікаційної системи, досліджено велику кількість курганів та могильників

в урочищі Скоробор, Перещепино та ін. З 1987 р. експедицію Харківського університету очолює дочка Б. Шрамка – Ірина Шрамко (Гавриш, 2016: 24).

На думку Б. Шрамко, Більське городище це місто Гелон, згадуване Геродотом. Проте, інша відома дослідниця скіфської культури – В.А. Іллінська не погоджувалася із його думкою (Іллінська, Тереножкін, 1983: 345-346).

У 1968 р. на Західному укріпленні Більського городища працювала експедиція Донецького університету під керівництвом А. Моруженко (Гавриш, 2016: 25).

З 1992 р. паралельно із експедицією Харківського університету були розпочаті дослідження спільною українсько-німецькою експедицією, яку очолював до 2002 р. – В. Мурзін, у 2003 – 2004 рр. – Є. Черненко, а у 2005 – 2006 рр. – професор Гамбургського університету Р. Ролле (Мурзін, Ролле, Супруненко, 1999: 32).

З 1993 р. Більський археологічний комплекс став досліджуватися «Центром охорони та дослідження пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації» (далі Центр). Основним завданням Центру на той час було створення передумов для фундації історико-культурного заповідника у Більську. З 1997 р. у центрі почав діяти науково-дослідний сектор «Більське городище». Так як основна мета Центру була підготовка до відкриття Заповідника, то співробітники, яких на той час було лише п'ять зокрема О.Б. Супруненко та І. М. Кулатова, активно співпрацювали з різними археологічними експедиціями. Так, ще влітку 1993 р. вони зустрілися під час польових робіт з професором Б. Шрамком та обговорили напрямки науково-пошукової та організаційної роботи. Робота розпочалася із складання списку археологічних об'єктів Більського комплексу, який підготував професор Б. Шрамко. На ньому ґрунтувався план проведення подальших розкопок. Наступні розкопки розпочалися влітку 1994–1995 рр. Активну участь у експедиції брали: І. Кулатова, С. Степанович, І. Гавриленко, М. М. Дараган, О. М. Ткаченко.

Також були встановлені наукові зв'язки із керівниками українсько-німецької експедиції. Ці перші зустрічі заклали підвалини для плідної та дієвої співпраці на початковому етапі становлення Центру.

Центр організував та провів науково-рятивні дослідження курганів Більського курганного некрополю «Б». Керівниками були: О. Супруненко, С. А. Скорий та Є. Черненко. Складений перший реєстр наявних археологічних об'єктів на території Великого укріплення, здійснено їх перший детальний опис, картографування, визначена культурна приналежність (Гавриш, 2016: 24–25).

Крім того, було опубліковано багато наукових праць. Це випуски щорічників за дослідженням українсько-німецької археологічної експедиції 1997 – 2006 рр. та спільна праця І. Кулатовой та О. Супруненка щодо вивчення більських курганних некрополів. Також Історико-культурним заповідником «Більськ» з назвою «Більське городище у працях Б. А. Шрамка» була перевидана монографія Б. Шрамка (Харків, 2016).

До справи дослідження і збереження Більського археологічного комплексу, в різні роки докладали чимало зусиль організовані експедиції з різних культурно-просвітницьких установ України. Зокрема, щорічно Харківський національний університет ім. В.Н. Каразіна організовував археологічну практику на території пам'ятки для студентів історичного факультету. Неодноразово брали участь у експедиціях: Інститут археології НАН України, Полтавський краєзнавчий музей, Центр охорони та досліджень пам'яток археології, Управління культури Полтавської облдержадміністрації (Волошина, 2017).

Впродовж 1995–1996 рр. наукові фонди Центру почали активно поповнюватись новими артефактами, знайденими експедиціями Харківського державного університету та навіть знахідками від приватних осіб (Волошина, 2017).

У 1996 р. була запланована представницька Міжнародна наукова конференція у Більську. Ініціаторами були Центр та Інститут археології НАН України. На жаль, конференція не була проведена через брак фінансування. Проте, була видана збірка доповідей під назвою «Більське городище у контексті вивчення пам'яток раннього залізного віку Європи». Економічні складнощі 1996 р. все ж не змусили археологів та науковців припинити археологічні розкопки. Кошти були знайдені завдяки підтримці одного із підприємств нафтовидобувного комплексу. Восени центром були знайдені рештки поселення пізньозарубинецького періоду в урочищі Озеро. Тоді ж проводились і науково-рятивні роботи з прокладанням траншеї газоконденсатних комунікацій, через масив валу і рову Великого укріплення Більського городища в урочищі Лісовий Кут. Результати цих робіт дозволили визначити три етапи зведення та реконструкції елементів його фортифікації (Гавриш, 2016: 51).

Протягом 1996–1998 рр., через економічні труднощі, масштабних експедицій та польових робіт на городищі фактично не було, працювали лише окремі невеликі дослідницькі групи (Гавриш, 2016: 52).

Із 2015 р. Інститут археології НАН України, «Історико–культурний спільно із заповідником »Більськ» та ВГО »Спілка археологів України» засновують Міжнародну літню польову археологічну школу. Для учасників Археологічної школи відкриваються унікальні можливості для ознайомлення із сучасними методами польових археологічних досліджень, набуття ними навичок роботи в археологічних експедиціях, а також передбачає обмін досвідом серед фахівців археологічної справи (Комунальна установа, 2023). У 2016 р. після тривалої перерви дослідження унікального археологічного комплексу продовжилося. Проведення розвідок й розкопок на території Більського городища і його округи стали проходити на постійній основі щороку під егідою Інституту археології НАН України. У 2016 р. створена окрема Більська археологічна експедиція ІА НАНУ. Основні роботи експедиції зосереджені на дослідженні поселенських та поховальних пам'яток Більського археологічного комплексу, розташованого на території Котелевського та Зінківського районів Полтавської області. У 2016 р. проводились дослідження курганів в ур. Розрита Могила та розкопки захисних споруд Великого Більського городища в ур. Царина Могила. Роботи проводяться

у тісній співпраці з Історико-культурним заповідником «Більськ». Керівником експедиції став с.н.с. відділу археології раннього залізного віку ІА НАНУ, д.і.н. Д. С. Гречко (Гречко, Каравайко, 2017: 24).

Створення заповіднику та його діяльність. У 2005 р. було створено історико-культурний заповідник «Більськ» Полтавської обласної Ради, розташований в с. Котильова Полтавської області, до складу якого входить частина території Більського городища (інша частина розташована у Сумській області). Заповідник взяв на себе функцію проведення невеликих за обсягами науково-рятивних досліджень і розвідок в окрузі. Надзвичайно важливим етапом розвитку заповідника постало будівництво музею, яке було розпочато у 2021р. Для нього було заплановано використати вже існуюче приміщення дитячого садка. Але, під час будівництва вартість додаткових робіт зросла, а строки будівництва були відсунуті на червень 2022 р. Після початку повномасштабної агресії Росії заповідник не припинив роботу. Влітку 2023р. тут були здійснені археологічні дослідження Котелевського городища під керівництвом ст. н.с. Музею археології Харківського національного університету ім. В. Н Каразіна, й водночас співробітника заповідника К. Пеляшенка. Вивчено оборонні споруди та розкопано велику ділянку житлового майданчика пам'ятки сарматського часу. Археологічні дослідження на території Більського городища та його округи в 2023 р. проводилися за підтримки Німецького археологічного Інституту. Завдяки співпраці Міністерства культури та інформаційної політики Німеччини, Міністерства закордонних справ Німеччини, Німецько-українського товариства економіки та науки, групи Центру допомоги мистецтву України та Віденського Інституту Археологічних Наук Історико-культурний заповідник «Більськ» отримав гуманітарну допомогу – лідар-сканер та інше обладнання для здійснення археологічних досліджень (Комунальна установа Історико-культурний заповідник «Більськ» Полтавської обласної ради. Офіційний сайт, 2023).

ОЧАКІВ. Розташований у південній частині Миколаївської області у 69 км на південний Захід від обласного центру, в гирлі Дніпра (Томілович, 2020: 109).

Античне минуле. Ще у XIX ст. в Дніпро-Бузькому лимані були знайдені залишки мурованої стіни на відстані близько 200м від берега. Саме залишки античного городища на південному мису були знайдені на початку 90-х рр., під час роботи Археологічної експедиції ІА НАН України. Першопочатки поселенської структури Очакова, як і багатьох міст циркумпонтійської зони (означає «кругло-морська» або «навкруги-морська», включає території на усьому узбережжі Чорного моря), відносяться до античного часу. За археологічними джерелами забудова VI ст. до н.е. простежується в районі Морського порту, де були здійснені охоронні дослідження будівель (С.Д. Крижицький, В.В. Крапівина), зроблена унікальна знахідка протоми із зображенням Кори-Персефони, можливо родоського виробництва, середини-другої половини VI ст., яка знаходиться в експозиції Археологічного музею Інституту археології НАН України. Античні матеріали, зокрема кераміка та монети, були зафіксовані майже на всіх розкопах узбережжя міста. Зокрема, був знайдений бронзовий Ольвійський Ас V ст. з зображенням Медузи Горгони на

аверсі та гербу Ольвії (орел, що терзає дельфіна) на реверсі. Деякі дослідники, переважно краєзнавці, вважають попередником Очакова сарматське місто Алектор, але його локалізацію не встановлено.

Джерела. Найбільш ранні згадки про місто, підтверджені писемними джерелами та археологічними знахідками, стосуються литовської доби і відоме воно під назвою Дашів. «Останнє позначено у списках польських замків, наданих кримському хану, як фортеця під назвою Дашов (Середа, 2015: 16). У російських джерелах місто з самого початку носить назву Очаків, яке згадується також у праці Мартина Бельського XVI ст., і надалі відомий лише під назвою Очаків.

Османська фортеця в Очакові описана турецьким мандрівником Евлія Челебі, який побував тут у 1657 р. Крім того, Очаків описаний та відмічений на карті і Гійом Левассер де Боплан в «Опису України» також в середині XVII ст.

Системні археологічні розкопки Очакова розпочаті у 1989 р. експедицією Інституту археології НАН України (керівник С. О. Біляєва). У 1997 р. в Очаківська експедиція отримала статус міжнародної, і працювала за проектом Турецького історичного товариства у 1997-98рр. З турецького боку її очолював професор Б. Ерсой.

Від історико-культурного заповідника до історичного міста. Розуміння про цінність історико-культурної спадщини Очакова було і у міської влади, тому рішенням Міської Ради від 25.03.1999 № 9 більша частина історичного центру міста була проголошена історико-культурним заповідником. Не дивлячись на те, що, згідно законодавства, яке діяло на той час і діє і на сьогодні, навіть його певне оновлення, право на створення заповідників належить Кабінету Міністрів, таке рішення міської Ради послугувало благородній меті захисту історико-культурної спадщини Очакова. Правильність такого рішення підтвердили і результати археологічних досліджень міста наступних років, і у подальшому рішенням Кабінету міністрів України за № 878 від 26 липня 2001 р. м. Очаків був визнаний історичним містом XV ст. (Пам'яткознавство, 2009: 125).

Очаківські відкриття. Роботи в Очакові тривали з деякими перервами до жовтня 2021 р. включно. Була досліджена територія колишньої османської фортеці Озі, яка складалася з трьох частин (Старої, Серединної та Нової фортеці). Саме на території Старої фортеці були визначені залишки литовського часу та Кримського ханства, що передували османському періоду. Великі роботи проведені на території міста XVI–XVIII ст. та з його межами. Це розкопки турецької оборонної конструкції, яка йшла паралельно узбережжю Чорного моря та району юртової забудови, яка відмічена за планом 1770 р. Попередніми дослідженнями, зокрема спелеоархеологічними роботами під керівництвом Т. Бобровського (1993 та 1996 рр.), встановлено, що в центральній частині міста збереглися щонайменше три групи підземних споруд, які мають історико-культурну цінність. Був підготовлений і перспективний план подальших досліджень Очакова, виконанню якого завадили воєнні дії 2022 р.

Знахідки, отримані в результаті археологічних розкопок Очакова значно доповнили Очаківський воєнно-історичний музей, який ще до початку

повномасштабної війни носив ім'я російського воєнного діяча О.В. Суворова. Частково, вони були представлені і в Археологічному музеї ІА НАН України, з метою наочно презентувати синкретичну культуру південних міст-фортець, яку залишило багатоетнічне населення: татари, валахи, турки, українці та інші народи Північного Причорномор'я. Слід підкреслити, що українська культура доволі широко представлена у матеріалах XVII-XVIII ст., що свідчить про заселення регіону українським населенням.

На жаль, потрібно відзначити, що єдина пам'ятка національного значення – будівля Миколаївської церкви, центральний кубічний об'єм якої було зведено як мечеть, можливо у XV–XVI ст., і яка діяла як мечеть до 1788р. нещодавно була перебудовано під класичні форми російської православної церкви Московського патріархату.

Історія Очакова знайшла своє відображення у історіографії, переважно XIX – початку XXI ст.

Повномасштабне вторгнення Росії та тимчасова окупація ворогом Кінбурнської коси, поставила Очаків і його історико-культурну спадщину під загрозу російської артилерії. Обстріли міста приносять руйнацію його міської інфраструктури і на жаль, на відміну від Більська, не дозволяють продовжити археологічні розкопки міста.

Висновки. Отже, історія дослідження комплексів пам'яток різного хронологічного періоду, у різних природних зонах, дозволяє визначити спільні риси, які були притаманні археологічним дослідженням у цих частинах нашої держави, відмітити внесок дослідників у початок створення археологічних товариств, музеїв та загалом формування археологічної науки в Україні. Відзначено зростання міжнародної кооперації та співробітництва за роки незалежності, здійснення крупних міжнародних проектів з вивчення історико-культурної спадщини України, а також допомогу дослідницьких центрів з закордону навіть в умовах війни. Досвід Більська, у якому продовжуються польові археологічні роботи та створення музею плекає надії на успішне майбутнє та відновлення української археологічної науки.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

- Більське городище - Більське городище, Більськ. UA.IGotoWorld.com – найбільший туристичний портал про подорожі Україною. [Електронний ресурс]. Режим доступу: https://ua.igotoworld.com/ua/poi_object/67725_belskoe-gorodische.htm#/google_vignette
- Бобринский, 1897 – Бобринский А. А., Сведения о различных курганах и земляных сооружениях, находящихся в Зеньковском у. Полтавской губ. в окрестностях села Глиница и на границе Полтавской и Харьковской губернии. Отчёт археологической комиссии за 1895 г. СПб., 1897. С. 125.
- Болград. Очаків. Рахів, 2020 - Болград. Очаків. Рахів. Всеукраїнська Рада з охорони культурної спадщини України, Інститут культурної спадщини; ред. Л. В. Томілович. Кам'янець-Подільський : Друкарня Рута, 2020. 276 с.
- Волошина, 2017 - Волошина Л. «Перспектив досліджувати більське городище вистачить для всіх учених України ще на тисячу років», – Олександр Супруненко. Інтернет-видання Полтавщина. 27.11.2017. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://poltava.to/project/3136/>
- Гаврилюк, 1996 – Гаврилюк Н. Більське городище. Словник-довідник археології. Київ, 1996. 421с.
- Гавриш, 2010 – Гавриш П., Копил В. Загадка стародавнього Гелона. Полтава: Дивосвіт, 2010. 212 с.
- Гавриш, 2016 – Гавриш П. Більське городище (місто Гелон): реалії і міфи): історико-археологічне дослідження. Полтава : АСМІ, 2016. 239 с.

- Городцов, 1911 – Городцов В. А. Дневник археологических исследований в Зеньковском уезде Полтавской губернии в 1906 году. Труды XIV Археологического съезда, 1911. 3. С. 95–102.
- Гречко, Каравайко, 2017 – Гречко Д. С., Каравайко Д. В. Дослідження курганів Більського археологічного комплексу в 2016 році. Археологічні дослідження Більського городища – 2016: зб. наук. пр. ЦП НАНУ і УТОПІК; ІКЗ «Більськ». Київ; Котельва: ЦП НАНУ і УТОПІК, 2017. С. 24–33.
- Гумилевский, 1857 – Гумилевский Г. Д. Историко-статистическое описание Харьковской епархии. М., 1857. Отд. 3. 604 с.
- Ильинская, Тереножкин, 1983 – Ильинская В. А., Тереножкин А. И. Скифия VII-IV вв. до н.э. Киев: Наукова Думка, 1983. 380 с.
- Комунальна установа, 2023 - Комунальна установа Історико-культурний заповідник «Більськ» Полтавської обласної ради. Офіційний сайт. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://bilsk.com.ua/>
- Кулатова, Супруненко, 2010 – Кулатова І. М., Супруненко О. Б. Кургани скіфського часу західної округи Більського городища. К.: видання Центру охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації, 2010. 200 с.
- Ляскоронский, 1907 – Ляскоронский В. Г., Городища, курганы и длинные (змиевые) валы по течению рек Псла и Ворсклы. Труды XIII Археологического съезда. 1907. Т. 1. С.158 – 198.
- Мурзін, Ролле, Супруненко, 1999 – Мурзін В. Ю., Ролле Р., Супруненко О. Б. Більське городище. Київ – Гамбург – Полтава, 1999. 104 с.
- Пам'яткознавство, 2009 - Пам'яткознавство: правова охорона культурних надбань: зб. документів. упоряд.: Л. В. Прибега, М. М. Яковина, С. В. Оляніна, О. М. Міщенко. К.: Інститут культурології, Академія мистецтв України, 2009. 416 с.
- Середа, 2015 – Середа О. Османо-Українське степове Порубіжжя в османсько-турецьких джерелах XVIII ст. Одеса. 2015. 312 с.
- Шафонський, 1851 – Шафонський А. Черниговского наместничества топографическое описание. Киев, 1851. 698с.
- Шрамко, 1987 – Шрамко Б.А. Бельское городище скифской эпохи (город Гелон). Киев: «Наукова думка». 1987. 184 с.

REFERENCES

- Bilsk horodyshche - Bilsk horodyshche, Bilsk [Bilsk horodyshche, Bilsk]. UA.IGotoWorld.com – naibilshyi turystychnyi portal pro podorozhi Ukrainoiu. [Elektronnyi resurs]. Rezhym dostupu: https://ua.igotoworld.com/ua/poi_object/67725_belskoe-gorodische.htm#/google_vignette [in Ukrainian].
- Bobrynskyi, 1897 – Bobrynskyi A. A., Svedeniya o razlychnykh kurhanakh y zemlianykh sooruzheniyakh, nakhodiashchysia v Zenkovskom u. Poltavskoi hub. v okrestnostiakh sela Hlynyshecha y na hranytse Poltavskoi y Kharkovskoi hubernyy [Information on various mounds and land structures located in Zinkiv uyezd (county) of Poltava hubernia (governorate) in the suburb of Hlynysheche village and on the border of Poltava and Kharkiv hubernia (governorate)]. Otchet arkheolohicheskoi komyssey za 1895 h. SPb., 1897. S. 125 [in Russian].
- Bolhrad. Ochakiv. Rakhiv, 2020 - Bolhrad. Ochakiv. Rakhiv [Bolgrad. Ochakiv. Rahiv]. Vseukrainska Rada z okhorony kulturnoi spadshchyny Ukrainy, Instytut kulturnoi spadshchyny; red. L. V. Tomilovych. Kam'ianets-Podilskyi : Drukarnia Ruta, 2020. 276 c. [in Ukrainian].
- Voloshyna - Voloshyna L. «Perspektyv doslidzhuvaty bilsk horodyshche vystachyt dlia vsikh uchenykh ukrainy shche na tysiachu rokiv», – Oleksandr Suprunenko [The prospect of exploring the Bilsko settlement will be enough for all scientists of Ukraine for another thousand years», - Oleksandr Suprunenko]. [Elektronnyi resurs]. Rezhym dostupu: <https://poltava.to/project/3136/> [in Ukrainian].
- Havryliuk, 1996 – Havryliuk N. Bilsk horodyshche. Slovnyk-dovidnyk arkheolohii [Bilsk horodyshche]. Kyiv, 1996. 421 s. [in Ukrainian]
- Havrysh, 2016 – Havrysh P. Bilsk horodyshche (misto Helon): realii i mify): istoryko-arkheolohichne doslidzhennia [Bilsk horodyshche (Gelon city): realities and myths): historical and archaeological research]. Poltava : ASMI, 2016. 239 s. [in Ukrainian].
- Havrysh, 2010 – Havrysh P., Kopyl V. Zahadka starodavnoho Helona [The riddle of ancient Gelon]. Poltava: Dyvosvit, 2010. 212 s. [in Ukrainian].
- Horodtsov, 1911 – Horodtsov, V. A. Dnevnyk arkheolohicheskyykh yssledovanyi v Zenkovskom uезде Poltavskoi hubernyy v 1906 hodu [Diary of archeological researches in Zinkiv uyezd (county) of Poltava hubernia (governorate) in 1906]. Tруды XIV Arkheolohicheskogo s'yezda, 1911. 3, S. 95-102 [in Russian].
- Hrechko, Karavaiko, 2017 – Hrechko D. S., Karavaiko D. V. Doslidzhennia kurhaniv Bilskoho arkheolohichnoho kompleksu v 2016 rotsi [Study of the mounds of Bilsk archaeological complex in 2016]. Arkheolohichni doslidzhennia Bilskoho horodyshcha – 2016: zb. nauk. pr. TsP NANU i UTOPIK; IKZ «Bilsk». Kyiv; Kotelva: TsP NANU i UTOPIK, 2017. S. 24-33 [in Ukrainian].
- Humylevskiy, 1857 – Humylevskiy H. D. Ystoryko-statystycheskoe opysanye Kharkovskoi eparkhyi [Historical and statistical description of Kharkiv eparchy]. M., 1857. Otd. 3. 604 s. [in Russian].

- Ylynskaia, Terenozhkyn, 1983 – Ylynskaia V.A., Terenozhkyn A.Y. Skyfya VII-IV vv. do n.e [Scythia (7th-4th centuries BC)]. Kyev: Naukova Dumka, 1983. 380 s. [in Russian].
- Komunalna ustanova, 2023 - Komunalna ustanova Istoryko-kulturnyi zapovidnyk «Bilsk» Poltavskoi oblasnoi rady. Ofitsiynyi sait. [Elektronnyi resurs]. Rezhym dostupu: <https://bilsk.com.ua/> [in Ukrainian].
- Kulatova, Suprunenko, 2010 – Kulatova I. M., Suprunenko O. B. Kurhany skifskoho chasu zakhidnoi okruhy Bilskoho horodyshcha [Mounds of the Scythian period of the western district of Bilsk horodyshche]. K.: vydannia Tsentru okhorony ta doslidzhen pam'iatok arkhelohii upravlinnia kultury Poltavskoi oblderzhadministratsii, 2010. 200 s. [in Ukrainian].
- Liaskoronskyi, 1907 – Liaskoronskyi V. H., Horodyshcha, kurhany y dlynnie (zmyevie) valy po techeniu rek Psla y Vorskli [Horodyshche, mounds and long (serpentine) embankments along the course of the Psel and Vorskla rivers]. Trudy XIII Arkheolohycheskoho siezda. 1907. T. 1. S.158-198 [in Russian].
- Murzin, Rolle, Suprunenko, 1999 – Murzin V. Yu., Rolle R., Suprunenko O. B. Bilsk horodyshche [Bilsk horodyshche]. Kyiv – Hamburh – Poltava, 1999. 104 s. [in Ukrainian].
- Pam'iatkoznavstvo - Pam'iatkoznavstvo: pravova okhorona kulturnykh nadban [Monumentology: legal protection of cultural heritage]: zb. Dokumentiv. uporiad.: L. V. Prybieha, M. M. Yakovyna, S. V. Olianina, O. M. Mishchenko. K.: Instytut kulturolohii, Akademiia mystetstv Ukrainy, 2009. 416 s. [in Ukrainian].
- Sereda, 2015 – Sereda O. Osmano-Ukrainske stepove Porubizhzhia v osmansko-turetskykh dzherelakh XVIII st. [The Ottoman-Ukrainian Steppe Frontier in Ottoman-Turkish Sources of the eighteenth century]. Odesa. 2015. 312 s. [in Ukrainian].
- Shafonskyi, 1851- Shafonskyi A. Chernyhovskoho namestnychestva topograficheskoe opysanye [Chernigov governorship topographical description]. Kyev, 1851.698 s. [in Russian].
- Shramko, 1987 – Shramko B.A. Belskoe horodyshche skyfskoi epokhy (horod Helon). [Bilsk horodyshche of the Scythian period (Helon city)]. Kyev: «Naukova dumka». 1987. 184 s. [in Russian].

DOI: 10.31499/2519-2035.10.2023.294805

УДК 94 «1883»(470-44:477.74)

Ірина МІРОНОВА,
orcid.org/0000-0002-3039-742X
доктор історичних наук,
професор кафедри історії
Чорноморського національного
університету імені Петра Могили
(Україна, Миколаїв)
ya.irina761@gmail.com

«СТРЕЛЬНИКІВСЬКИЙ ПРОЦЕС» 1881–1883 РОКІВ В ОДЕСІ ЗА СПОГАДАМИ УЧАСНИКІВ ПОДІЙ

Стаття присвячена судово-політичному процесу над революціонерами організації «Народна воля» в Одесі, ініційованого військовим прокурором київського військово-окружного суду генералом Василем Степановичем Стрельниковим у 1881 році, який завершився в 1883 році вже після його смерті. В основу дослідження лягли спогади сучасників та учасників подій – Віри Фігнер, Івана Желвакова, Михайла Дрея, Павла Торгашева-Надіна. Висвітлено план, підготовку, здійснення терористичного акту Степаном Халтуріним і Миколою Желваковим, арешт і їхню страту. Встановлено хід слідства і судового процесу над арештованими народовольцями у березні 1883 року. Доведено, що головною формою боротьби проти самодержавства у діяльності «Народної волі» був тероризм. Одеська група народовольців представляла течію російського народницького руху. Вбивство В. Стрельникова посилює реакцію і репресії уряду проти революціонерів. Судово-політичний процес відбувався без гласного розгляду справ і без присутності захисту сторін. Суди були покірними виконавцями волі уряду.

Ключові слова: Одеса, «Народна воля», революціонери, терор, Василь Стрельников, судово-політичний процес, спогади учасників.

Ірина МІРОНОВА,
orcid.org/0000-0002-3039-742X
doctor of historical sciences,
Professor of the Department of History

«STREL`NIKOV PROCESS» OF 1881–1883 IN ODESSA: ACCORDING TO THE MEMOIRS OF PARTICIPANTS IN THE EVENTS

The article is dedicated to the judicial and political process against the revolutionaries of the «People's Will» organization in Odessa. This process was initiated by the military prosecutor of the Kyiv Military District Court, General Vasily Stepanovich Strel'nikov, in 1881 and concluded in 1883, even after his death. The research is based on the memoirs of contemporaries and participants in the events, including Vira Figner, Ivan Zhelvakov, Mikhail Drey, and Pavel Torgashev-Nadin. The article aims to investigate the activities of the «People's Will» group in Odessa, specifically the organization and execution of the assassination attempt on Vasily Strel'nikov, revealing the details of the court case against the members of the People's Will, identifying the participants in the group and their involvement in the terrorist act. The main idea of the article is the reactionary and radical direction of the activities of the Odessa branch of the People's Will, directed against the imperial regime. Alongside their agitational and propaganda work among the city's workers, the members of the organization carried out terrorist acts against government officials.

The Odessa People's Will group was organized in 1880 by M. Trigon, later it was headed by V. Figner. In order to combat the revolutionary movement, General V. Strel'nikov was appointed as the military prosecutor of the Kyiv Military District Court. The scope of his jurisdiction extended to the Kyiv, Podil, and Volyn regions, as well as the territory under the temporary rule of the Odessa Governor-General. To carry out this task, V. Strel'nikov initiated a process (later named «Strel'nikov Process» after his death) in which around 100 individuals, whom he believed to be associated with the «People's Will», were arrested in 1881.

Acts of cynicism, cruelty towards the revolutionaries, mockery of the detainees, moral pressure on their relatives, and complaints from their side led to the decision by the Executive Committee of the «People's Will» to sentence General Strel'nikov to death.

Stepon Khalturin and Mykola Zhelvakov were involved in the case of the assassination of General V. Strel'nikov. The article covers the plan, preparation, execution of the terrorist act, arrest, and their execution. It is noted that the verdict of the military court was carried out without following proper legal procedures, solely at the command of the emperor. In response, the Executive Committee of the «People's Will» proclaimed its involvement in the terrorist act and accused General V. Strel'nikov of everything.

After the assassination of V. Strel'nikov, the government expedited the judicial process against the members of the People's Will, initiated by the general, which took place in March 1883. Based on the memoirs of M. Drey and P. Torgashev-Nadin, the course of the investigation and the court process against the detainees was established. It is noted that many cases were fabricated by judicial investigators; the majority of the accused were not acquainted with each other and had no connection to the «People's Will». In total, 23 members of the organization were brought to trial, sentenced to death, later commuted to various terms of penal servitude.

The results of the research have led to the following conclusions.

The primary form of resistance against autocracy in the activities of the «People's Will» was terrorism, indicating the reactionary and radical direction of its endeavors. The Odessa branch of the People's Will represented a faction of the Russian populist movement. Agitational and propaganda work in Odessa targeted all layers of the population, particularly the workers, but did not yield significant results.

Secondly, General V. Strel'nikov, in his efforts to combat the revolutionary movement in Odessa, organized a large-scale judicial process. As a result (after his death), 23 members of the «People's Will» were accused of state crimes. The assassination of V. Strel'nikov intensified the government's reaction and repression against revolutionaries. The judicial and political process took place in sessions of the military district court, without public hearings and without the presence of defense. The courts were obedient executors of the government's will.

***Key words:** Odessa, «People's Will», revolutionaries, terror, Vasily Strel'nikov, judicial-political process, memoirs of participants.*

Постановка проблеми. Виникнення в останній третині XIX – на початку XX ст. в Російській імперії терористичного напрямку в середовищі народницького революційного руху значно підвищило роль боротьби з правлячим режимом. Ідеологами цього методу боротьби були молоді освічені люди, переважно вихідці із заможних дворянських родин. Своїм головним завданням вони ставили зміну існуючого ладу в країні шляхом знищення

імператора, а також певних урядових посадовців. Не в змозі довести в суспільстві свою позицію, вони бралися до зброї, а для досягнення своїх цілей не зупинялися ні перед чим.

Дослідження народницького руху є одним із складників вивчення історії політичних партій і організацій в Україні. Однією з відомих була одеська організація «Народна воля», члени якої здійснили вбивство військового прокурора київського військово-окружного суду генерала Василя Степановича Стрельникова. Тому актуальним також у цьому контексті є регіональний підхід, застосування якого дає можливість простежити окремі прояви революційного народницького руху на місцевому рівні, у взаємозв'язку із соціальним і повсякденним життям суспільства.

Аналіз досліджень. Історія народницького руху в Україні є предметом дослідження сучасних українських вчених С. Світленка (Світленко, 1999), С. Щура (Щур, 2015; Щур, 2016), Ю. Бургаза (Бургаза, 2015), В. Павленка (Павленко, 2003). У своїх працях автори розкривають витoki зародження народницького руху та поширення його ідей в Україні, аналізують склад його учасників, з'ясовують зміст терористичної діяльності народовольців в українських губерніях, висвітлюють участь студентства у революційній боротьбі народництва, аналізують ставлення української громадськості до терористичної діяльності революційних народників, дають сучасну оцінку історичного минулого – роль боротьби народництва з правлячим режимом, у той же час побіжно торкаються діяльності одеської групи народовольців. Окремо слід виділити колективну працю «Політичний терор і тероризм в Україні ХІХ–ХХ ст. Історичні нариси», видану під редакцією В. Смоля (Смолій, 2002). Видання присвячене проблемі терору і тероризму в Україні та їх сучасного осмислення, в окремому розділі розкрито питання революційного тероризму у ХІХ ст., в тому числі висвітлено діяльність одеської групи народовольців і вбивство ними генерала В. Стрельникова, але сам «стрельниківський процес» не знайшов у праці належного висвітлення. Отже, актуальність теми діяльності одеської групи «Народна воля», в тому числі питання судово-політичного процесу В. Стрельникова обумовлюється недостатнім рівнем її розробленості в українській історіографії, що зумовило вибір теми дослідження.

Джерельна база. Подробиці справи «стрельниківського процесу», вбивства генерала, суду над народовольцями, страту Степана Халтуріна і Миколи Желвакова передавалися з вуст у вуста. Офіційні газети, які інформували населення про хід цього процесу, справу перекручували. Водночас, очевидці подій, які писали зі слів учасників, прагнули максимально дійти до істини відповідно до власних переконань (Із Одессы, 1883: 54).

Цінними джерелами для дослідження проблеми є спогади сучасників і учасників подій. За інформативною змістовністю спогадів можна виділити дві групи. До першої групи увійшли спогади про організацію вбивства генерала Василя Стрельникова та його головних виконавців – С. Халтуріна та М. Желвакова. Ця група джерел представлена спогадами керівниці одеської

групи «Народна воля» і співорганізаторки вбивства В. Стрельникова Віри Фігнер (Фигнер, 1964) та брата Миколи Желвакова Івана (Желваков, 1929).

Друга група джерел представлена спогадами членів народовольської групи Михайла Дрея (Дрей, 1924а) та Павла Торгашева-Надіна (Надин, 1906) і дає важливу інформацію про «Стрельниківський процес» («Процес 23-х»), організацію гуртка та склад його учасників, агітаційно-пропагандистську роботу серед робітників міста, хід судово-політичної справи і вироки військового суду народовольцям. Серед цієї групи виділимо ще одне джерело – звіт про справу В. Стрельникова невідомого кореспондента, опублікований в емігрантському революційному журналі «На родине», в якому він не тільки описав події справи зі слів очевидців, а й сам провів власне розслідування. Цим автором додані важливі деталі, які жандарми вважали недоречними вказувати в офіційних звітах (Из Одессы, 1883).

Звертаючись до спогадів, зауважимо, що ці джерела носять суб'єктивний характер, оскільки, по-перше, написані людьми з одного політичного середовища, тому розкривають події односторонньо, «героїзуючи» народовольців, практично не розкривають деталей перебування заарештованих під слідством, у тюрмах тощо. І, по-друге, спогади були написані і опубліковані через великий проміжок часу після «стрельниківського процесу» (зокрема, спогади П. Торгашева-Надіна опубліковані ним у 1906 р., М. Дрея – у 1924 р., І. Желвакова – у 1929 р., а В. Фігнер аж у 1964 р.), тому можуть містити неточну хронологічну або змістовну інформацію. Наприклад, Іван Желваков, згадуючи про брата, не міг точно вказати дату його народження (вказував 1859 рік, названий їхнім братом Семеном, але не виключав 1860 або навіть 1861 рік) (Желваков, 1929: 243–244). Значно доповнюють спогади, зокрема про Миколу Желвакова, дослідження онуки Івана Ірини Желвакової, яка, крім запису спогадів свого діда, вивчала цю тему на основі архівних документів (Желвакова, 2012).

Метою статті є дослідження діяльності групи «Народна воля» в Одесі, зокрема, організації та здійснення замаху на вбивство Василя Стрельникова, розкриття деталей судової справи над народовольцями, встановлення складу учасників групи і їхньої причетності до терористичного акту.

Виклад основного матеріалу. «Народна воля» була створена як централістична організація, яка намагалася охопити боротьбою проти самодержавства всю Російську імперію. Для організації, зв'язку й контролю над мережею таємних товариств – народовольчих груп, із яких одні займалися революційною діяльністю у певному районі, інші – виконували завдання з революційної роботи, – було організовано загальний центр – Виконавчий комітет. Цьому центру підпорядковувалися місцеві групи, які на його вимогу проводили революційні виступи та віддавали у його розпорядження свої кошти (Фигнер, 1964: 326–327).

«Народну волю» за її діяльність називають терористичною організацією. Хоча Віра Фігнер писала, що «терор ніколи сам по собі не був метою партії. Він був засобом оборони, самозахисту, вважався могутнім знаряддям агітації... Царевбивство входило в цей відділ як частка...». Основні вимоги Статуту

виконавчого комітету полягали: «1) в обіцянні віддати всі духовні сили свої на справу революції, забути заради неї всі родинні пута та особисті симпатії, любов та дружбу; 2) якщо це потрібно, віддати і своє життя, не зважаючи ні на що і не шкодуючи нікого і нічого; 3) не мати приватної власності, нічого свого, що не було б водночас і власністю організації, в якій є членом; 4) віддаючи всього себе таємному товариству, відмовитися від індивідуальної волі, підпорядковуючи її волі більшості, вираженої у постановах цього товариства; 5) зберігати повну таємницю щодо всіх справ, складу та планів організації». Як підсумувала В. Фігнер: «Ці вимоги були великі, але вони були легкі для того, хто був одухотворений революційним почуттям, яке не знає перешкод і йде прямо, не оглядаючись ані назад, ані праворуч, ані ліворуч...» (Фігнер, 1964: 327–328).

Одним із головних завдань членів виконкому була агітаційно-пропагандистська робота серед робітників та інтелігенції. Так, А. Желябов вів її у Харкові, М. Колодкевич та В. Фігнер – в Одесі, О. Михайлов – у Москві, О. Квятковський, А. Корба та інші – у Санкт-Петербурзі (Фігнер, 1964: 326–327).

Після замаху на імператора Олександра II 2 квітня 1879 р., зробленого народником О. Соловйовим, заходом уряду у відповідь стало розширення прав генерал-губернаторів у Москві, Києві і Варшаві та запровадження нових тимчасових генерал-губернаторств у Санкт-Петербурзі, Харкові та Одесі. Згідно з указом від 5 квітня 1879 р. генерал-губернатори розпоряджалися у підвідомчих їм губерніях на підставі законів воєнного часу. Вони могли заарештовувати «незважаючи на осіб», передавати їх військовому суду, висилати адміністративним шляхом, забороняти періодичні видання тощо. Влаштування генерал-губернаторств означало прагнення уряду придушити революційний рух шляхом посилення репресій.

Генерал-губернаторське правління ознаменувалося розгулом адміністративного свавілля. Особливо виділялися у цьому відношенні генерал-губернатор Одеси Е. Тотлебен та його помічник С. Панютін. За перші чотири місяці перебування на своїх посадах вони вислали в адміністративному порядку 104 особи та віддали до військово-окружного суду 31. Упродовж восьми місяців 1879 р. в Одесі та Миколаєві було страчено вісім осіб. Репресії торкнулися не лише «державних злочинців», від них страждало все населення. Зокрема, домовласники отримали припис не допускати «зборищ» у своїх квартирантів, так що приймати гостей можна було лише з дозволу поліції (Кони, 1968: 453–454).

Посилення репресій уряду ще більше посилювало революційну боротьбу проти існуючого режиму. У 1879 р. відбулася найбільша за десятиліття кількість селянських виступів і страйків на заводах. Восени цього року «Народна воля» готувала замах на Олександра II одразу у трьох місцях – на можливих шляхах повернення його з Криму до Санкт-Петербурга. 19 листопада пролунав вибух на залізниці під Москвою, але зазнав катастрофи лише потяг із царською свитою. 5 лютого 1880 р. С. Халтурін підірвав динамітом царську їдальню в Зимовому палаці. «Заряд був розрахований правильно, але цар

запізнився цього разу на обід на півгодини, і вибух застав його на шляху до їдальні», – пояснювалося в народовольчій листівці (Кони, 1968: 454).

Замах на імператора 5 лютого змусив уряд піти на деякі поступки для того, аби залучити на свій бік ліберальну опозицію. Указом 12 лютого 1880 р. було утворено «Верховну розпорядчу комісію з охорони державного порядку та громадського спокою», яку очолив викликаний з Харкова М. Лоріс-Меліков. Будучи генерал-губернатором, він проявив себе прихильником гнучкого курсу: не відмовляючись від репресивних заходів проти революціонерів, він водночас намагався не дратувати населення огульними обмежувальними заходами, меншою мірою вдавався до адміністративних та судових переслідувань.

Функції Верховної розпорядчої комісії були формально обмежені завданням боротьби з різними проявами «крамоли». Однак М. Лоріс-Меліков розумів свою роль набагато ширше. Незабаром він почав втручатися у всі галузі державного правління, ставши «диктатором», діючим від імені імператора. У серпні 1880 р. Верховну розпорядчу комісію за його пропозицією було ліквідовано, але влада М. Лоріс-Мелікова не зменшилася: він посів посаду міністра внутрішніх справ і водночас став шефом жандармів. Для жорсткішої боротьби з революційним рухом він підпорядкував Міністерству внутрішніх справ усі жандармські та поліцейські органи, скасувавши при цьому III відділення. Зберігши адміністративне заслання, він рекомендував вдаватися до нього з більшою обачністю, прагнучи не створювати в суспільстві обстановки нервозності та невдоволення (Кони, 1968: 455–456).

У революціонерів-народників двоїстий урядовий лоріс-меліківський курс викликав різку негативну оцінку. М. Михайловський у «Листку Народної волі» охарактеризував його діяльність як «політику вовчої пащі» (стосовно революціонерів) і «лисиного хвоста» (для обдурювання лібералів). За М. Лоріс-Мелікова тривали страти «державних злочинців», погіршилося становище політичних ув'язнених. Враховуючи все це, «Народна воля», як і раніше, активно готувалася до нового замаху на імператора. 1 березня 1881 р. бомбою, кинutoю народовольцем І. Гриневицьким, Олександра II було вбито (Кони, 1968: 456).

Відразу після вбивства імператора, в маніфесті 29 квітня 1881 р. Олександр III оголосив про непорушність самодержавства, що означало кінець політики коливань і загравання з лібералами, кінець політики поступок, що проводилася М. Лоріс-Меліковим. 30 квітня М. Лоріс-Меліков подав прохання про відставку, яка була прийнята (Кони, 1968: 456; Шпицер, 1925: 124).

Одеса, як одне з найбільших міст, в якому існував Новоросійський університет, де навчалася багато молодих людей, не залишилося осторонь діяльності «Народної волі». Одеська народовольча група була організована влітку 1880 р. М. Трігоні (Дрей, 1924а: 46). Початково до групи входили письменник-белетрист, колишній військовий 35-ти років Іван Сведенцев (літературний псевдонім Іванович), Ольга Пуріц (дочка багатих батьків), студент Михайло Дрей (син єврейського лікаря) та викладач П. Мартіно з Криму. Після від'їзду М. Трігоні до групи приєднався Володимир Жебуньов (Фигнер, 1964: 290). Таким чином, початково група складалася із п'яти осіб.

Група відразу ж розпочала роботу. І. Сведенцев вів пропаганду серед військових, В. Жебуньов та М. Дрей – серед робітників, П. Мартіно – був господарем конспіративної квартири (Дрей, 1924а: 47). За спогадами М. Дрея, до групи, організованої М. Трігоні, увійшли також робітники з гуртків Заславського, Ліона, Фомічова та ін. У ній були старі робітники революціонери: Мойсей Попов, Петро Клименко, Галактіон Батагов, Петро Валуєв, Орест Костюрин, Карл Іванайн. Усі вони були люди різних професій та працювали у різних місцях. Так, М. Попов працював у столярній майстерні Мерклінга різьбярком по дереву; Г. Батагов – столяр; П. Валуєв – маляр; О. Костюрин – молотобоець; П. Клименко – маляр; К. Іванайн – механік. Кожен із цих робітників вів пропаганду на своєму заводі. У 1881 р. всі вони, за наклепом робітника В. Меркулова, були заарештовані. Усього, за свідченнями М. Дрея, було заарештовано 200–250 робітників. Із арештованих у 1881 р. генералом В. Стрельниковим робітників-народовольців – четверо було заслано на каторгу, а двоє – на поселення (Дрей, 1924b: 74–75, 77).

До початку 1881 р. робота групи йшла добре. Але у лютому в Санкт-Петербурзі було заарештовано М. Трігоні, після чого на початку літа приїхала В. Фігнер і очолила її (Дрей, 1924а: 47).

Для боротьби з революційним рухом 31 серпня 1881 р. міністром внутрішніх справ М. Ігнат'євим і директором департаменту поліції В. К. фон-Плеве було підписано указ про призначення військовим прокурором київського військово-окружного суду генерала Василя Степановича Стрельникова «до провадження в межах, підвідомчих київському, подільському та волинському, а також тимчасовому одеському генерал-губернатору місцевостей, дізнань про державні злочини, вчинені особами, що належать до складу соціалістичних товариств». Граф М. Ігнат'єв додав при цьому, що, затвердивши призначення генерала В. Стрельникова, цар надав йому право «поширювати район дій і на інші території імперії» (Седой, 1924: 58).

У надісланій до Одеси інструкції директора Департаменту В. К. фон-Плеве, розробленої спеціально для В. Стрельникова, йому було надано особливі вказівки «на виконання покладеного на нього доручення»: губернські жандармські управління, жандармські поліцейські управління залізниць та загальної поліції з розслідування злочинів повинні надавати генерал-майору В. Стрельникову повне сприяння; В. Стрельников повинен робити дізнання особисто або за допомогою чинів губернського жандармського управління; генерал-майор повинен вживати заходів не лише до злочинних дій, а й до діяльності таємних товариств (Седой, 1924: 58–60).

Відразу після отримання нової посади генерал В. Стрельников активно взявся за справу і розпочав показові арешти у Києві та Одесі. За описом, даним І. Желваковою: «Відколи сам імператор довірив йому [В. Стрельникову] робити дізнання із особливо важливих державних злочинів, тут ніби чорний смерч пройшов... Одна німецька газета помістила лаконічну, але багатозначну телеграму: «До Одеси *прибув* Стрельников, *вибуло* 100 чоловік». Один із сучасників назвав його «Торквемадою деспотизму» у боротьбі з революційною кривою (Желвакова, 2012). А В. Прокоф'єв дав опис його зовнішності та

характеру: «У Стрельникова зовнішність цілком відповідала його характеру. Одного погляду на цю жирну потилицю, маленькі злі очі і відвислу нижню губу було достатньо, щоб повірити в його неймовірну, просто фантастичну жорстокість. Розповідали, що коли в Харкові вішали Осинського, Брандтнера [революціонерів-землевольців – *I. М.*] та інших, В. Стрельников викликав оркестр і змусив його грати «Камаринську»... Його боялися навіть жандарми, суд дивився на все, що робив прокурор, його очима. В. Стрельников і не приховував цього, нахабно заявляючи своїм жертвам: «Достатньо одного мого переконання у вашій провині, і вас звинуватять на суді, докази не обов'язкові» (Прокоф'єв, 1958). У хід пускалося все: жорстокість, ув'язнені позбавлялися побачень, вибивалися хибні свідчення. Звичайний прийом слідства – крик, лайка, погрози. Улюблена приказка генерала, яка повідомлялася родичам ув'язнених, що їхнього сина, доньку «чекає мотузка» (Кулябко-Корецький, 1923: 64–65).

В. Стрельников вважав, що краще повісити десять невинних, ніж помилувати одного підозрілого. Київські та одеські в'язниці були переповнені. Особливо ненависними були прокурору студенти та робітники (Прокоф'єв, 1958). За спогадами В. Фігнер, також обурливим було ставлення В. Стрельникова до євреїв. Він не церемонився говорити батькам про заарештованих: «Євреї блудливі, як кішки і боягузливі, як зайці» (Фигнер, 1964: 321).

В. Стрельников цілими днями, а іноді й ночами, просиджував у казармі № 5. Її переобладнали, середній поверх триповерхового будинку було перетворено на спеціальні камери з особливим режимом, у яких прокурор тримав заарештованих до того часу, поки вони йому потрібні були для допитів та тортур, потім їх переводили до міської в'язниці. Ніколи спроби самогубства не були такими частими у заарештованих, як при його дізнаннях. Розрахунок генерала був простий: чим більше арештів, страт, заслань, тим більше страху нажене він на тих, хто допомагає революціонерам (Прокоф'єв, 1958).

Один із засуджених, член одеської народовольчої групи М. Дрей, згадував, що військовий прокурор не вмів зовсім «розплутувати клубок слідчого матеріалу». «Стрельников був добрим інквізитором, але поганим слідчим. Він умів добре залякувати ув'язнених і, таким чином, вичавлювати з них свідчення, але зіставляти факти і робити з них висновки, які самі собою напрошувалися, не вмів... Він користувався виключно показаннями шпиків та зрадників, і його увага часто завдяки цьому відволікалася від суттєвого до маловажного. Нас, тодішніх революціонерів, він вважав збожеволілими честолюбцями, на кшталт нових Геростратів. Революційної літератури він не знав і, мабуть, вважав нижче за свою гідність знайомитися з нею. Будь він знайомий із програмою та організацією партії «Народна воля», йому не важко було здогадатися, що в Одесі була не одна лише робоча підгрупа» (Дрей, 1924а: 47).

І справді, в цей час в Одесі, яка припинила після урядового розгрому початку 1880 р., вже існувала складна організація (з конспіративною квартирою, паспортним столом, запасом динаміту), що відроджувалась на

уламках старої – з Центральною групою – партії «Народна воля» на чолі і новою робочою підгрупою (Желвакова, 2012).

До відомості поліції дійшло, що в Одесі функціонувало два соціалістичні гуртки. Одним із них, розділених на чотири частини, керували Микола Дзвонкевич та Василь Голіков, заарештовані у квітні 1880 р. До кінця того ж місяця було відкрито інший гурток, що складався з євреїв. Гурток був організований Горнштейном, керував ним міщанин Веніамін Греч. Навесні 1881 р. він з'єднався з гуртком робітників і утворив одну асоціацію, яка організувала слюсарну майстерню, касу взаємодопомоги, виробила статут та редагувала прокламації, які мали бути поширені містом. Слідство генерала В. Стрельникова охоплювало 92 членів цієї асоціації, серед яких було 20 євреїв і 64 робітники. Так розповідає про робітничий рух 1880–1881 рр. в Одесі офіційний звіт.

Але, за спогадами М. Дрея, до його арешту 1 жовтня 1881 р. він жодного разу ні від кого не чув про робочий гурток, який очолювали М. Дзвонкевич і В. Голіков, про чотири секції, про поєднання гуртка робітників з єврейським гуртком і про інші речі, про які говорив офіційний звіт. Згодом, як вказував М. Дрей, у 1883 р. М. Дзвонкевич і В. Голіков були засуджені за «стрельниківським процесом», але не за організацію робочих гуртків в Одесі, а за іншими справами, та й жили вони обидва та заарештовані в Криму. Між тим у цей час в Одесі справді існувала народовольча організація, яка вела пропаганду серед одеських робітників (Дрей, 1924b: 73–74).

Результат слідства зовсім не відповідав тій місії, з якою восени 1881 р. В. Стрельников прибув до Одеси. Щоб створити щось значне, він спорудив процес, який вже після його смерті отримав назву «стрельниківського». У справі «Про таємні гуртки на півдні Росії» обвинуваченими проходило безліч осіб, які нічого спільного з революцією не мали (Желвакова, 2012). «Злочини на них, – свідчив очевидець, – зводилися найнеможливіші. Так, наприклад, одного звинувачували в тому, що у 1877 р. він разом із С. Перовською та А. Желябовим кидав каміння в річку з метою простежити, як далеко можуть літати бомби; інший залучався до суду за підкоп, який він ніби-то рив в одній із південно-західних губерній тощо» (Из Одессы, 1883: 53). Поряд із справжніми революціонерами, такими, як П. Торгашев, М. Дрей, М. Попов, М. Матвієвич, до процесу залучали і карних злочинців, яких В. Стрельников видавав за народовольців. Свідчення «діяльності» цих людей прокурор спритно підтасовував (Прокофьев, 1958).

На початку 1880 р. до комітету «Народної волі» почали надходити скарги на генерала В. Стрельникова, як з боку арештованих, так і з боку їхніх родичів. Скарги надходили з Києва та Одеси. Прояви цинізму, знуцання сильного над слабким створили В. Стрельникову репутацію бездушної та жорстокої людини, яка добровільно брала на себе роль ката (Парамонов).

Виконавчий комітет виніс смертний вирок В. Стрельникову. До Одеси, де він бував у справах служби, для вивчення умов його життя направили Віру Фігнер. План було розроблено до деталей. Місцем дії обрано Миколаївський бульвар, де о 5 год. вечора під час пообідньої прогулянки генерала мав

пролунати постріл. Ось, як В. Фігнер писала про це у своїх спогадах: «Я повернулася до Одеси на початку грудня і за два тижні повідомила на північ, що всі дані про Стрельникова знаходяться в моїх руках. Комітет вислав двох осіб, але приїхав лише один – С. Халтурін. Це було 31 грудня 1881 року. Я передала йому для перевірки все, що знала про В. Стрельникова: його місце проживання (готель «Кримський», біля Сабанєєвого мосту, № 23), години та умови прийому відвідувачів, час та місце обіду (у французькому ресторані «Рояль» на Ланжеронівській); години прогулянки та відвідування сумнозвісної казарми № 5, куди на Ямську вулицю він щодня їздив для допитів; деякі вулиці, якими він ходив; будинки, в яких він бував» (Фигнер, 1964: 321–323).

Віра Миколаївна була задоволена тим, що виконком надіслав до Одеси саме С. Халтуріна³. Але, за її словами, «на Степана було важко дивитися». В. Фігнер розуміла, що він вмирає і врятувати його вже не можна. За повідомленнями В. Прокоф'єва, «при підготовці замаху на Олександра II у Зимовому палаці, куди С. Халтурін влаштувався столяром, йому довелося спати на подушці, наповненій саморобним динамітом і вдихати отруйні випари вибухівки. Це підірвало його здоров'я. Сухота, яку не лікували, украй виточила організм С. Халтуріна, і він чудово розумів, що його дні злічені. Йому було лише двадцять п'ять років, хоча виглядав він сорокарічним» (Прокоф'єв, 1958).

С. Халтурін розшукав робітників, з якими він познайомився у 1880 р. – Голікова, Саричева, Надєєва. Степан дуже швидко вловив їхній настрій. У цей період своєї діяльності він відмовився від свого початкового наміру захопити робітників терором. Більше того, він став оберігати їх від участі в терористичних актах, намагався об'єднати гуртки, з яких могла б згодом вирости організація, подібна до Південного або Північного робочого союзу. На думку В. Прокоф'єва, для себе самого С. Халтурін вважав терористичну діяльність обов'язковою. «Але робітник на терор не піде, цей спосіб боротьби йому чужий». Цими висловлюваннями він сильно засмутив В. Фігнер, яка, як справжня народоволка, приймала тільки Халтуріна-терориста, Халтурін же робітник-організатор, пропагандист був їй чужий (Прокоф'єв, 1958).

Коли В. Фігнер та члени народовольчої групи дізналися, що товариш С. Халтуріна не може приїхати, то викликали іншого агента, оскільки було вирішено місцевих людей до справи не залучати. Ним був Михайло Філімонович Клименко⁴, революціонер, який утік у 1881 р. із сибірського

³ Халтурін Степан Миколайович (1857–1882) – виходець із селян Вятської губернії, столяр. У 1878 р. заснував «Північний союз російських робітників». З 1876 р. – член народницьких гуртків, вів пропаганду серед робітників Санкт-Петербурга. З 1879 р. – член «Народної волі», з 1881 р. – член Виконавчого комітету. 5 лютого 1880 р. здійснив вибух бомби в Зимовому палаці у спробі вбити Олександра II. 1882 р. намагався відновити в Одесі «Південно-російський робочий союз». 18 березня 1882 р. допомагав М. Желвакову здійснити вбивство прокурора В. Стрельникова. 22 березня 1882 р. страчений. (Див.: Прокоф'єв, 1958).

⁴ Клименко Михайло Філімонович (1856 або 1857 – 1884) – революціонер-народоволець. Виходець із бессарабських дворян, навчався у Новоросійському, а потім у Київському університеті. У 1880 р. був заарештований за звинуваченням у «приналежності до таємної злочинної організації». Засуджений того ж року на 15 років каторги, яку йому замінили засланням до Сибіру. У травні 1881 р. утік із заслання, приєднався до «Народної

заслання. Але не встиг він приїхати, як В. Стрельников зник з Одеси (Фигнер, 1964: 323). М. Клименко прибув до Одеси для «організаційних робіт» за підробленими документами козака Івана Петрова. Від С. Халтуріна він отримав завдання стежити за В. Стрельниковим, як тільки той приїде до Одеси (Желвакова, 2012).

У лютому В. Стрельников повернувся до Одеси і провів нову чистку, заарештувавши спочатку 12–16 осіб, а потім продовжував арешти аж до своєї смерті. Після цієї чистки, виконкомом було остаточно узгоджено план замаху на нього та розроблено деталі: було вирішено вчинити вбивство під час пообідньої прогулянки В. Стрельникова Приморським бульваром, близько 5 год. вечора, для чого приготувати коня і купити кабріолет для втечі, а з побоювання, що В. Стрельников носить кольчугу, цілити йому в голову і стріляти по можливості в упор.

Далі присутність В. Фігнер в Одесі була небажаною, оскільки поліція розшукувала її всюди. До Москви вона повернулася 15 березня. У своїх мемуарах вона писала: перед її від'їздом було отримано звістку, «що для справи зі Стрельниковим їде до нас агент Комітету Желваков, але я з ним роз'їхалася» (Фигнер, 1964: 324).

Микола Олексійович Желваков прибув до Одеси 11 березня для виконання вироку В. Стрельникову. Після того, як він підтвердив своє рішення брати участь у терористичному акті, його познайомили із С. Халтуріним. Вони разом взяли на себе виконання вбивства. М. Желваков оселився у Кримському готелі, де зазвичай зупинявся В. Стрельников під час своїх приїздів до Одеси. Живучи по сусідству з прокурором, Микола міг вільно спостерігати за ним, з'ясувати години уходу та приходу, маршрут руху вулицями, звички генерала (Прокофьев, 1958).

18 березня 1882 р. після обіду В. Стрельников вийшов на прогулянку на Миколаївський (зараз – Приморський) бульвар і сів перепочити на лавку навпроти готелю «Лондонського». До нього підійшов М. Желваков, який стежив за ним, і вистрілив з револьвера йому в потилицю. Генерал помер на місці (Парамонов). Очевидець свідчив: «Голова Стрельникова миттєво схилилася на правий бік і сперлася на спину лавки. Публіка так і завмерла на місці» (Из Одессы, 1883: 54).

Після пострілу М. Желваков, тримаючи револьвер у руці і відстрілюючись від натовпу, що переслідував його, кинувся бігти по схилу до Приморської вулиці, в район Польського узвозу, де його в прольотці чекав С. Халтурін. Залучена пострілами товпа перехожих зібралася внизу на Приморській вулиці. Вони зрозуміли, куди біжить озброєна людина, і скупчилися біля прольотки. С. Халтурін, зрозумівши, що М. Желвакову без його допомоги не пробитися, вихопив револьвер і хотів поспішити на допомогу, але, спіткнувшись об ногу,

волі». Брав участь у замаху на генерала В. Стрельникова. Заарештований 5 червня 1882 р. На «процесі 17-ти» засуджений до страти, заміненої довічною каторгою. Відбував у Шліссельбурзькій фортеці, де наклав на себе руки (повісився) на знак протесту проти умов утримання (Див.: Прокофьев, 1958).

підставлену кимось із натовпу, впав. Карантинні робітники кинулися його затримувати. Люди, що його переслідували, навздогнали і М. Желвакова. С. Халтуріна та М. Желвакова пов'язали та відвезли в поліцію. Цієї хвилини з'явився зі свого будинку генерал-губернатор Й. Гурко і з вигуком «Який безлад!» наказав віднести труп прокурора до сусіднього готелю (Парамонов).

Допит заарештованих тривав цілу ніч. За столом, змінюючи один одного, сиділи губернатор, поліцмейстер, градоначальник, викликалися свідки, учасники упіймання вбивць. На столі перед суддями лежали три револьвери, 24 патрони до них, три кинджали, банка з отрутою, три паспорти, чернетка листівки, ще якийсь рукопис, 100 рублів. Кілька годин слідчі билися над тим, щоб встановити справжні імена заарештованих. За паспортом, відібраним у С. Халтуріна, він значився міщанином Олексієм Добровидовим, але коли його запитали, він назвався Костянтином Івановичем Степановим, що підтверджувалося іншим паспортом, також виявленим у Степана. М. Желваков мав паспорт на ім'я дворянина Миколи Сергійовича Косогорського.

Почали випитувати, хто, навіщо, чому направив їх до Одеси вбивати В. Стрельникова, звідки у них зброя, з ким пов'язані. С. Халтурін всю провину взяв на себе. Хоча вбивство В. Стрельникова було задумане виконкомом «Народної волі», С. Халтурін приховав це і сказав, що він приїхав до Одеси для того, щоб вести роботу серед місцевих пролетарів. В. Стрельников заважав цій роботі, і він вирішив його вбити. Чернетка прокламації, зверненої до робітників Одеси із закликом відродити «Південноросійський союз робітників», а також статут Одеської робочої групи, відібрані у С. Халтуріна під час арешту, підтверджували правоту його слів.

Попереднє слідство закінчилося глибокої ночі. С. Халтуріна та М. Желвакова під посиленням конвоєм перевезли до одеської в'язниці, розмістивши в різних камерах підвалу. Наступного дня вранці вся в'язниця вже знала про вбивство В. Стрельникова. Губернатор Й. Гурко, який віддав розпорядження показати терористів ув'язненим, сподівався за їх допомогою дізнатися справжні прізвища цих людей. Але він помилився, серед ув'язнених багато хто знав С. Халтуріна, адже він і раніше бував в Одесі. Але арештанти мовчали (Прокоф'єв, 1958).

Ще вночі губернатор повідомив у Санкт-Петербург про вбивство, вранці 19 березня від міністра внутрішніх справ М. Ігнат'єва прийшла телеграма: «За доведенням про вбивство генерал-майора Стрельникова до Височайшого відома, *государ імператор наказав, щоб убивці були негайно судимі військовим судом і підвишені без жодних застережень*» (Приложение, 1924).

20 березня 1882 р. відбувся військовий суд, на якому С. Халтурін та М. Желваков під вигаданими прізвищами були засуджені до страти. Нехтуючи процедурою судочинства⁵, Й. Гурко подбав, щоб про місце засідання суду ніхто

⁵ Після страти «першомартівців», спеціальним указом від 26 травня 1881 р. громадські страти замінювалися передсвітаними стратами, прихованими від сторонніх очей, що таємно вчинялися в огорожах тюрем. Також після замаху Віри Засулич на генерала Трепова було видано розпорядження – не допускати присяжних засідателів на політичні процеси. (Див.: Желвакова, 2012).

не знав, не було жодного захисту, жодних свідків, тільки губернатор, поліцмейстер, градоначальник, суддя та прокурор.

На суді обвинувачені мовчали, відмовляючись відповідати на запитання. С. Халтурін заявив протест і не визнав пред'явленого звинувачення, сказавши лише, що в усьому винен В. Стрельников, який заважав справі об'єднання одеських робітників. М. Желваков, мовчки вислухавши вирок, в останньому слові гордо і переконано заявив: «Мене повісять, але знайдуться інші, всіх вам не перевішати. Від кінця, що вас чекає, ніщо не врятує вас» (Прокофьев, 1958).

Страта С. Халтуріна і М. Желвакова не обійшлася без складних обставин. За день до замаху тюремний кат поїхав до села до родичів, і за екстреністю справи не дозволили турбувати штатного «ката його величності», душогуба-»віртуоза» Івана Фролова, якого запрошували зі столиці для страт особливо відповідальних. Тому коменданту в'язниці було наказано знайти серед карних злочинців того, хто виконає роботу ката, але вони відмовлялися. Нарешті, комендантові пощастило, він знайшов конокрада-рецидивіста, який погодився стати катом, якщо йому зменшать термін каторги. Але виявилось, що конокрад не вміє вішати. Комендант заспокоїв його, запевнивши, що тюремний лікар Розен підучить. Після цього конокрад для хоробрості і з дозволу коменданта напився (Желвакова, 2012).

20 березня 1882 р. губернатор Й. Гурко отримав від міністра внутрішніх справ графа М. Ігнат'єва телеграму такого змісту: «При виконанні вироку військово-польового суду над убивцями, прізвища яких вкрай бажано виявити, прошу Ваше Високопревосходительство мати на увазі закон, який забороняє публічну страту і призначає її у стінах в'язниці чи іншої будівлі та у присутності відомих осіб» (Приложение, 1924). У зв'язку з цим, Й. Гурко викликав до себе міського голову Г. Маразлі і наказав йому підібрати двох-трьох благонадійних гласних міської думи, зібрати їх до себе о 5 год. ранку і доставити до в'язниці, від преси запросити редактора «Новоросійського телеграфу» Озмідова (Прокофьев, 1958). Наступного дня Й. Гурко отримав від міністра внутрішніх справ ще одну телеграму, в якій було сказано: «Бажано не відкладати страти до вівторка, через пристрасний тиждень» (Приложение, 1924).

О 5 год. ранку 22 березня 1882 р. у дворі тюремного замку вже височів ешафот, оточений кордоном солдатів. Біля його підніжжя стояли Й. Гурко, поліцмейстер, священник. Вивели засуджених. М. Желваков, окинувши поглядом шибеницю, швидко зійшов сходами ешафота і перерахував їх: «14, о, як високо!». Сам надів петлю на шию і повис (Прокофьев, 1958).

С. Халтурін і М. Желваков були повішені у дворі одеської в'язниці: С. Халтурін (26 років) під прізвищем Степанов, а М. Желваков (22 роки) – Косогорський. Це сталося за рік після вбивства Олександра II. Поліція та суди лютували (Парамонов).

У випущеній прокламації виконком «Народної волі» так пояснив причини вбивства В. Стрельникова: «Ні для кого не може бути таємницею, що страта Стрельникова відбулася за ухвалою Виконавчого комітету... На посаді прокурора К. в.-о. с., як обвинувач із політичних процесів, Стрельников

морально відповідальний за всі київські страти... Він запровадив систему повальних арештів у Київському та Одеському судових округах. Завдяки його прагненню, яке не знало меж між правим і винним, всі в'язниці є переповненими політичними в'язнями...» (Приложение, 1924).

Тільки через два місяці жандарми дізналися, хто був у їхніх руках і кого вони так поспішно стратили. Зізнання ув'язненого робітника М. Биткіна, що «страчений Степанов є той самий столяр, який під ім'ям Баташкова проживав у Зимовому палаці і брав безпосередню участь у підготовці вибуху 5 лютого 1880 р.», буквально приголомшило владу. 19 травня 1882 р. остаточно підтвердилася ідентичність особистості Желвакова-Косогорського, а через три дні вятський губернатор повідомляв у Департамент поліції: «За пред'явленням вятським поліцмейстером 19 травня надісланої Департаментом державної поліції фотографічної картки Желвакова його батькові Олексію Івановичу Желвакову та дружині останнього Євдокії Желваковой вони зображену на картці особу визнали цілком подібною до сина їх...» (Желвакова, 2012).

Після страти С. Халтуріна і М. Желвакова країною прокотилася хвиля арештів народовольців. У 1882 р. була заарештована В. Фігнер, яка була засуджена до страти, заміненої згодом на вічну каторгу, яку вона відбувала в Шліссельбурзькій фортеці (Парамонов).

Після вбивства В. Стрельникова уряд вирішив прискорити судовий процес проти народовольців, розпочатий генералом ще на початку його роботи в Одесі восени 1881 р. Спогади про хід цієї судової справи опублікував Михайло Дрей, який був заарештований 1 жовтня 1881 р. На той час, за його свідченнями, робота серед робітників зовсім припинилася, робоча організація майже вся була зруйнована і більша частина робітників або сиділа у в'язниці, або перейшла на нелегальне становище.

Після обшуку у квартирі в ніч із 30 вересня на 1 жовтня, М. Дрея відвезли до «казарми № 5». Після допиту, на якому М. Дрей мовчав, В. Стрельников вирішив організувати йому очну ставку із заарештованими робітниками, серед яких був відомий народоволець Петро Клименко, до якого М. Дрей ставився з повагою. На приголомшення М. Дрея, П. Клименко перший сказав: «це Степан», інші підтвердили. Становище Михайла одразу погіршилося. Степан – було його революційне прізвисько, під цим ім'ям його знали робітники на Молдованці, Пересипу та інших околицях Одеси.

Михайло просидів до суду півтора року у попередньому ув'язненні – з 1 жовтня 1881 до 26 березня 1883 р. Перші п'ять місяців – у казармі № 5, а потім у в'язниці (Дрей, 1924а: 49–50). В. Стрельников перетворив на одиночні камери один із поверхів Одеської казарми і тримав тут заарештованих (Гернет, 1961с: 112). На наступних допитах В. Стрельников розпитував М. Дрея про народовольця Батагова, про «Євгенія Івановича» (Володимира Жебуньова), зв'язок якого з Одесою В. Стрельникову так встановити і не вдалося. Зазвичай розмови зі В. Стрельниковим закінчувалися тим, що він говорив М. Дрею, що його свідчення йому зовсім не потрібні, що він уже все знає і йому нічого не вдасться приховати. Якось В. Стрельников прочитав Михайлу неправдиві свідчення тесляра Павла Федулова, який нічого не мав спільного з

народовольцями і швидше за все був заляканий прокурором, в яких той стверджував, що у Михайла вдома в якомусь таємному місці зберігається склад зброї. Після чого, не повіривши М. Дрею, В. Стрельников наказав провести розкопки у дворі його будинку, де, звісно, нічого не знайшли.

Крім розказаних випадків, В. Стрельников ще багато разів викликав М. Дрея на допит. Але зазвичай це було з приводу абсолютно несуттєвих, часто вигаданих свідчень. Як вважав М. Дрей, «часто ці свідчення були підказані самим В. Стрельниковим. Але він їм вірив, або вдавав, що вірить, тримався їх і потрапляв, завдяки цьому, на хибний шлях» (Дрей, 1924а: 50–51, 53).

Народовольці, за словами М. Дрея, були на той час єдиною революційною організацією в Одесі. Майже всіх членів одеської групи було заарештовано. У в'язницях сиділи Сведенцев, Мартіно, Критська і Жебуньов, а В. Стрельников не зміг збагнути, що це одна організація. З усієї групи М. Дрей був один тоді притягнутий до суду. Та й його він зрозумів залучити лише тому, що мав свідчення П. Клименка.

У лютому 1882 р. М. Дрея перевезли з казарми № 5 у в'язницю. Очевидно, В. Стрельников вирішив, що він уже все з'ясував і залишив його у спокої. У в'язниці він просидів ще цілий рік до суду (Дрей, 1924а: 54). В Одеській в'язниці ув'язнені сиділи місяцями у переповнених камерах без прогулянок, без лазні, у брудній білизні, серед сморіду від ретирад (Гернет, 1961b: 376).

18 березня 1882 р. було вбито В. Стрельникова. М. Дрей відбував тоді ув'язнення в тюремній одиночній ізольованій камері і про вбивство дізнався тільки із записки, отриманої ним з «нової будівлі», від одного з товаришів, які там сиділи (Дрей, 1924а: 54).

На березень 1883 р. було заплановано суд над народовольцями по «стрельниківському процесу». Більшість заарештованих між собою не були знайомі і вперше побачили один одного на суді. Обвинувальний акт і не намагався поєднати всіх в одну спільноту. Серед притягнутих до суду були народовольці, народники та люди, які не зараховували себе до жодної партії. М. Дрей особисто був знайомий до суду і пов'язаний у справі лише з шістьма з підсудними: Г. Батаговим, К. Іванайном, О. Філюковим, П. Валуєвим, М. Поповим та П. Клименком (Дрей, 1924а: 46).

У березні 1883 р. М. Дрея перевезли знову до казарми № 5, де мав відбутися суд, і вручили обвинувальний акт. До суду було залучено 23 особи: Микола Дзвонкевич, Самуїл Майєр, Мойсей Попов, Василь Голіков, Карл Іванайн, Галактіон Батагов, Михайло Дрей, Петро Валуєв, Петро Клименко, Павло Торгашев, Петро Фурсенко, Карп Надеєв, Павло Надеєв, Євгенія Степанова, Фанні Морейніс, Йосип Райх, Гордій Саричев, Нікандр Матвієвич, Павло Рівненський, Йосип Немирівський, Антон Філюков, Олексій Попельницький, Костянтин Куртеєв (Дрей, 1924а: 55).

Суд розпочався 26 березня 1883 р. Залученим у справі було висунуто звинувачення у приналежності до соціально-революційної партії, у пропаганді, у підготовці до терористичних актів та ін. (Гернет, 1961с: 112–113). Читання обвинувального акту тривало два дні. На третій повели до зали суду не всіх одразу, як у перші дні, а по одному – по черзі. Голова (Кирилов або Кирилін) –

«старик, що зовсім вижив з розуму» – звернувся до М. Дрея з питанням про ім'я, вік, а потім – про звинувачення. Він відповів, що ще на попередньому слідстві визнав, що вів серед робітників революційну пропаганду, не заперечував цього й тепер.

Голова поставив йому нове запитання: «А навіщо ви вели пропаганду серед робітників?». Такого питання Михайло не очікував, і відповів незграбною фразою: «Для того, щоб допомогти відродженню соціалізму». Але голова все ще не був задоволений і поставив нове запитання: «А навіщо вам потрібний був соціалізм?». Але тепер відповідь Михайла одразу задовольнила голову суду. Тільки-но він встиг вимовити слова: «Я вважаю це єдиною справедливою формою гуртожитку...», як голова замахав руками: «Сідайте, підсудний, сідайте». Надалі суд йшов так само: зупиняли, обривали, не давали говорити, валили все в одну купу.

Проходила ціла низка свідків, які давали свідчення несуттєві та наполовину вигадані. Потім читалися свідчення свідків, що не з'явилися. Нарешті, суд скінчився. Вирок прочитали 3 квітня. О. Попельницького було виправдано. Інші 22 особи були визнані винними та засуджені до смертної кари, але суд ухвалив клопотати про пом'якшення вироку у наступному вигляді: М. Дзвонкевич, М. Попов, С. Майєр – 20 років каторги. Н. Матвієвич, К. Іванайн, Г. Батагов, М. Дрей – 15 років каторги. Інші – менше 15 років (Дрей, 1924а: 55–56).

Детальний опис судового засідання також опублікував П. Торгашев-Надін, зокрема він докладно описав поведінку державного обвинувача Прохорова. Він писав, що «у розмові з обвинуваченими під час перерви засідання цей прокурор обурювався беззаконням Стрельникова, а у своїй обвинувальній промові вихваляв його, вимагаючи страти для всіх обвинувачених. Незважаючи на явну несумлінність усього попереднього слідства, військовий суд виніс найсуворіший вирок, який залишився суворим навіть після пом'якшення його по конфірмації. Смертний вирок у цій справі не був виконаний, але каторжні роботи на довгі терміни були призначені багатьом із засуджених» (Надин, 1906: 98).

Павла Торгашева засудили до каторжних робіт, заміненіх засланням, яке він відбував у Кяхті. Михайло Дрей – до 15 років каторги, заміненої на шестирічну, каторгу відбував на Карі. Мойсея Попова засуджено до безстрокових каторжних робіт, вирок відбував на Карі. У 1891 р. термін каторги було скорочено до 10 років, заслання відбував у Забайкальській області. Нікандр Матвієвич – до 15 років каторги, незважаючи на психічний розлад, що розвинувся у нього в одиночному ув'язненні до суду. Каторгу відбував на Карі (Прокофьев, 1958).

Загалом, за підрахунками В. Волковинського, за правління імператора Олександра III (від 1 березня 1881 до 20 жовтня 1894 рр.), який розгромив «Народну волю», був притягнутий до суду 5851 революціонер. З них 27 були страчені, 342 – засуджені на каторгу, 5482 дістали інші покарання (Волковинський, 2010).

М. Гернет вказує дані про станове походження засуджених народовольців. На першому місці за цей період за чисельністю опинилися дворяни (38,3%), на другому – міщани. Робітники та селяни були серед засуджених у дуже незначній кількості. За професіями до робітників належало 16,9% засуджених. Перше місце належало студентам (38,3%) (Гернет, 1961а: 129–130).

Після арештів, що послідували за вбивством імператора, «Народна воля» вже не змогла відродитися. Численні спроби в середині 1880-х рр. відродити «Народну волю» не мали успіху. Найгучнішим терактом стало вбивство 16 грудня 1883 р. колишнього ад'ютанта Київського головного жандармського управління Г. Судейкіна, який обіймав посаду інспектора столичного охоронного відділення та заарештував 120 членів «Народної волі». Невеликі групи народовольців існували і в 1890-х рр., останній гурток був ліквідований поліцією в Санкт-Петербурзі 24 червня 1896 р. Послідовниками народовольців на початку ХХ ст. стали соціалісти-революціонери (Волковинський, 2010).

Висновки. Отже, головною формою боротьби проти самодержавства у діяльності «Народної волі» був тероризм, що доводить реакційний і радикальний напрям її діяльності. Одеська група народовольців представляла течію російського народницького руху. Агітаційно-пропагандистська робота в Одесі велася серед усіх верств населення, більшою мірою серед робітників, але не давала значних результатів.

Генерал В. Стрельников для боротьби з революційним рухом в Одесі організував великий судовий процес, в результаті якого (вже після його смерті) у державних злочинах були звинувачені 23 члени «Народної волі». Вбивство В. Стрельникова посилило реакцію і репресії уряду проти революціонерів. Судово-політичний процес відбувався на засіданнях військово-окружного суду, без гласного розгляду справ і без присутності захисту сторін. Суди були покірними виконавцями волі уряду.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

- Бургаз, 2015 – Бургаз Ю. В. Участь студентів у революційному терорі в Російській імперії (кінець ХІХ – початок ХХ ст.) // *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2015. Вип. 44. Т. 2. С. 50–53.
- Волковинський, 2010 – Волковинський В. М. Народна воля // *Енциклопедія історії України*: Т. 7: Мі–О / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. К., 2010. 728 с. [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://www.history.org.ua/?termin=Narodna_volia
- Гернет, 1961а – Гернет М. Н. Итоги процессов о террористах 1880–1890 годов / В кн.: Гернет М. Н. История царской тюрьмы. В пяти томах. Том третий. 1870–1900. М., 1961. С. 128–130.
- Гернет, 1961б – Гернет М. Н. Состояние тюрем в России в 1880–1890 годах / В кн.: Гернет М. Н. История царской тюрьмы. В пяти томах. Том третий. 1870–1900. М., 1961. С. 371–382.
- Гернет, 1961с – Гернет М. Н. Стрельниковский процесс 23-х в Одессе в 1883 году / В кн.: Гернет М. Н. История царской тюрьмы. В пяти томах. Том третий. 1870–1900. М., 1961. С. 112–113.
- Дрей, 1924а – Дрей М. И. «Стрельниковский процесс» в Одессе в 1883 году. (По личным воспоминаниям) // *Каторга и ссылка. Историко-революционный вестник*. 1924. № 2 (9). С. 46–57.
- Дрей, 1924б – Дрей М. И. Заметка о рабочем движении в Одессе в 1880–1881 гг. // *Каторга и ссылка. Историко-революционный вестник*. 1924. № 5. С. 73–77.
- Желваков, 1929 – Желваков И. К биографии Н. А. Желвакова // *Каторга и ссылка*. 1929. № 8–9 (57–58). С. 243–244.
- Желвакова, 2012 – Желвакова Ирина. Он успел стать только героем. 2012. [Електронний ресурс]. Режим доступу: https://scepis.net/library/id_3220.html#a9
- Из Одессы, 1883 – Из Одессы // *На родине. Женева*. 1883. № 3. С. 53–59.

- Кони, 1968 – Кони А. Ф. Граф М. Т. Лорис-Меликов // *В кн.: А. Ф. Кони. Собрание сочинений в восьми томах. Т. 5 / Под ред. В. Г. Базанова, Л. Н. Смирнова, К. И. Чуковского. М., 1968. С. 453–458.*
- Кулябко-Корецкий, 1923 – Кулябко-Корецкий Н. Подполковник Судейкин и генерал Стрельников // *Каторга и ссылка. Историко-революционный вестник. 1923. № 6. С. 64–68.*
- Надин, 1906 – Надин П. Стрельниковский процесс 1883 года в Одессе (отрывки из воспоминаний государственного преступника) // *Былое. 1906. № 4. С. 84–103.*
- Павленко, 2003 – Павленко В. Я. Революційний період народницького руху в Херсонській губернії та його специфіка // *Південний архів. Історичні науки. 2003. Вип. 11. С. 40–45.*
- Парамонов – Парамонов Ю. Народники в Одессе (Деятельность партии «Народная воля» в Одессе). [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://obodesse.at.ua/publ/1-1-0-4>
- Приложение, 1924 – Приложение. Из статьи «Убийство ген. Стрельникова и казнь Халтурина и Желвакова» // *Летопись революции (Харьков). 1924. № 2. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://saint-juste.narod.ru/Strelnikov.html>*
- Прокофьев, 1958 – Прокофьев В. А. Степан Халтурин. М., 1958. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://saint-juste.narod.ru/Strelnikov.html>
- Світленко, 1999 – Світленко С. І. Народництво в Україні 60–80-х років XIX століття: теоретичні проблеми джерелознавства та історії. Дн., 1999. 240 с.
- Седой, 1924 – Седой. Из архивных раскопок. Миссия Стрельникова [Сообщил Седой] // *Каторга и ссылка. Историко-революционный вестник. 1924. № 2 (9). С. 58–60.*
- Смолій, 2022 – Смолій В. А. Політичний терор і тероризм в Україні XIX – XX ст. Історичні нариси / Д. В. Архіерейський, О. Г. Бажан, Т. В. Бикова та ін. Відповід. ред. В. А. Смолій. К., 2002. 922 с.
- Фигнер, 1964 – Фигнер В. Н. Запечатленный труд. Воспоминания: В 2-х т. Т. 1. М., 1964. [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://az.lib.ru/f/figner_w_n/text_0080.shtml
- Шпицер, 1925 – Шпицер С. Исповедь графа Лорис-Меликова // *Каторга и ссылка. Историко-революционный вестник. 1925. № 2 (15). С. 118–125.*
- Щур, 2016 – Щур С. А. Проблема насилля в суспільно-політичній думці та політичних практиках Наддніпрянської України в 1870-х рр. – на початку XX ст. Дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Кам'янець-Подільський, 2016. 283 с.
- Щур, 2015 – Щур С. А. Тероризм і суспільно-політична думка Наддніпрянської України наприкінці 70-х рр. XIX ст. // *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. 2015. Т. 1. № 43. С. 155–161.*

REFERENCES

- Burhaz, 2015 – Burhaz Yu. V. Uchast studentiv u revoliutsijnomu terori v Rosijskij imperii (kinets XIX –pochatok XX st.) [Ukraine: Participation of students in revolutionary terror in the Russian Empire (end of the 19th – beginning of the 20th century)] // *Naukovi pratsi istorichnoho fakultetu Zaporizkoho natsionalnoho universytetu, 44 (2), 50–53 [in Ukrainian].*
- Volkovynskij, 2010 – Volkovynskij V. M. Narodna volia [Ukraine: People's will]. In V. A. Smolii (Ed.) In *Entsyklopedija istorii Ukrainy (Vol. 7). Kyiv: NAN Ukrainy. Instytut istorii Ukrainy, 2010. 728 s. [Elektronnyi resurs]. Rezhym dostupu: http://www.history.org.ua/?termin=Narodna_volia [in Ukrainian].*
- Hernet, 1961a – Hernet M. N. Ytohy protsessov o terroristakh 1880–1890 hodov [Russia: Results of the trials of terrorists of 1880–1890]. In M. N. Hernet In *Ystoryia tsarskoi tiurny (Vol. 3, pp. 128–130). Moskva: Hosudarstvennoe yzdatelstvo yurydycheskoj lyteratury [in Russian].*
- Hernet, 1961b – Hernet M. N. Sostoianye tiurem v Rossii v 1880–1890 hodakh [Russia: The state of prisons in Russia in 1880–1890]. In M. N. Hernet In *Ystoryia tsarskoj tiurny (Vol. 3, pp. 371–382). Moskva: Hosudarstvennoe yzdatelstvo yurydycheskoj lyteratury [in Russian].*
- Hernet, 1961c – Hernet M. N. Strelnykovskiy protsess 23-kh v Odesse v 1883 hodu [Russia: Strelnikovsky trial of the 23 in Odessa in 1883]. In M. N. Hernet In *Ystoryia tsarskoj tiurny (Vol. 3, pp. 112–113). Moskva: Hosudarstvennoe yzdatelstvo yurydycheskoj lyteratury [in Russian].*
- Drei, 1924a – Drei M. I. «Strelnykovskiy protsess» v Odesse v 1883 hodu. (Po lychnym vospomynaniyam) [Russia: «Strelnikovsky trial» in Odessa in 1883. (According to personal memories)] // *Katorha i ssylka. Ystoryko-revoliutsyonnij vestnyk. 2 (9). 46–57 [in Russian].*
- Drei, 1924b – Drei M. I. Zametka o rabochem dvizhenii v Odesse v 1880–1881 hh. [Russia: Note on the labor movement in Odessa in 1880–1881] // *Katorha i ssylka. Ystoryko-revoliutsyonnij vestnyk. 5. 73–77 [in Russian].*
- Zhelvakov, 1929 – Zhelvakov I. K byohrafii N. A. Zhelvakova [Russia: On the biography of N. A. Zhelvakov] // *Katorha i ssylka. 8–9 (57–58). 243–244 [in Russian].*
- Zhelvakova, 2012 – Zhelvakova I. On uspel stat tolko heroem [Russia: He only managed to become a hero]. [Elektronnyi resurs]. Rezhym dostupu: https://scepis.net/library/id_3220.html#a9 [in Russian].
- Yz Odessy, 1883 – Yz Odessy [Switzerland: From Odessa] // *Na rodyne. Zheneva. 3. 53–59 [in Russian].*
- Kony, 1968 – Kony A. F. Hraf M. T. Lorys-Melykov [Russia: Count M. T. Loris-Melikov]. In A. F. Kony // *Sobranie sochynenyi v vosmy tomakh (Vol. 5, pp. 453–458). Moskva: Yzdatelstvo «Iurydycheskaia lyteratura» [in Russian].*

- Kuliabko-Koretskyi, 1923 – Kuliabko-Koretskyi N. Podpolkovnyk Sudeikyn y heneral Strelnikov [Russia: Lieutenant Colonel Sudeikin and General Strelnikov] // *Katorha y ssylka. Ystoryko-revoliutsyonnyi vestnyk*. 6. 64–68. [in Russian].
- Nadyn, 1906 – Nadyn P. Strelnikovskiy protsess 1883 hoda v Odesse (otryvky yz vospomynanyii hosudarstvennoho prestupnyka) [Russia: Strelnikovskiy trial of 1883 in Odessa (excerpts from the memoirs of a state criminal)] // *Byloe*. 4. 84–103 [in Russian].
- Pavlenko, 2003 – Pavlenko V. Ya. Revoliutsiinyj period narodnytskoho rukhu v Khersonskij hubernii ta yoho spetsyfika [Ukraine: The revolutionary period of the populist movement in the Kherson province and its specifics] // *Pivdennyj arkhiv. Istorychni nauky*. 11. 40–45 [in Ukrainian].
- Paramonov – Paramonov Yu. Narodnyky v Odesse (Deiatelnost partiy «Narodnaia volia» v Odesse) [Ukraine: Narodniki in Odessa (Activity of the «Narodnaya Volya» party in Odessa)]. [Elektronnyi resurs]. Rezhym dostupu: <http://obodesse.at.ua/publ/1-1-0-4> [in Russian].
- Prylozhenye, 1924 – Prylozhenye. Yz staty «Ubyistvo hen. Strelnikova y kazn Khalturyna y Zhelvakova» [Ukraine: Appendix. From the article «Murder of Gen. Strelnikov and the execution of Khalturin and Zhelvakov»] // *Letopys revoliutsiy (Kharkov)*. 1924. № 2. [Elektronnyi resurs]. Rezhym dostupu: <http://saint-juste.narod.ru/Strelnikov.html> [in Russian].
- Prokofev, 1958 – Prokofev V. A. Stepan Khalturyn [Stepan Khalturin]. M., 1958. [Elektronnyi resurs]. Rezhym dostupu: <http://saint-juste.narod.ru/Strelnikov.html> [in Russian].
- Svitlenko, 1999 – Svitlenko S. I. Narodnytstvo v Ukraini 60–80-kh rokiv XIX stolittia: teoretychni problemy dzhereloznavstva ta istorii [Ukraine: Nationalism in Ukraine in the 60s–80s of the 19th century: theoretical problems of source studies and history]. Dn., 1999. 240 s. [in Ukrainian].
- Sedoi, 1924 – Sedoi. Yz arkhivnykh raskopok. Myssyia Strelnikova [Soobshchyl Sedoi] [Russia: From archival excavations. Strelnikov's mission] // *Katorha y ssylka. Ystoryko-revoliutsyonnyi vestnyk*. 2 (9). 58–60 [in Russian].
- Smolij, 2022 – Smolij V. A. Politychni teror i teroryzm v Ukraini XIX – XX st. Istorychni narysy [Ukraine: Political terror and terrorism in Ukraine in the 19th and 20th centuries. Historical essays]. K., 2002. 922 s. [in Ukrainian].
- Fyhner, 1964 – Fyhner V. N. Zapechatlenni trud. Vospomynaniya [Russia: Captured work. Memories]. (Vol. 1). M., 1964. [Elektronnyi resurs]. Rezhym dostupu: http://az.lib.ru/f/figner_w_n/text_0080.shtml [in Russian].
- Shpytser, 1925 – Shpytser S. Yspoved hrafa Lorys-Melykova [Russia: Confession of Count Loris-Melikov] // *Katorha y ssylka. Ystoryko-revoliutsyonnyi vestnyk*. 2 (15). 118–125 [in Russian].
- Shchur, 2016 – Shchur S. A. Problema nasyllia v suspilno-politychnij dumtsi ta politychnykh praktykakh Naddnyprianskoi Ukrainy v 1870-kh rr. – na pochatku XX st. [Ukraine: The problem of violence in the socio-political thought and political practices of Dnipro Ukraine in the 1870s – at the beginning of the 20th century] (Candidates thesis). Kamianets-Podilskyj, 2016. 283 s. [in Ukrainian].
- Shchur, 2015 – Shchur S. A. Teroryzm i suspilno-politychna dumka Naddnyprianskoi Ukrainy naprykintsy 70-kh rr. XIX st. [Ukraine: Terrorism and socio-political opinion of Transdnipier Ukraine at the end of the 70s of the 19th century] // *Naukovi pratsi istorychnoho fakulteti Zaporizkoho natsionalnoho universytetu*. 43 (1). 155–161 [in Ukrainian].

МЕТОДИКА НАВЧАННЯ ІСТОРІЇ

DOI: 10.31499/2519-2035.10.2023.294807

УДК 37.016:908(045)

Петро ГОРОХІВСЬКИЙ,
orcid.org/0000-0003-1943-8240
кандидат педагогічних наук, доцент
кафедри всесвітньої історії
та методик навчання
Уманського державного педагогічного
університету імені Павла Тичини
(Україна, Умань)
gopeiv@gmail.com

ФАКУЛЬТАТИВИ З ІСТОРІЇ РІДНОГО КРАЮ У СИСТЕМІ ДОПРОФІЛЬНОЇ ПІДГОТОВКИ УЧНІВ

У статті розкрито роль і місце факультативів з історії рідного краю у системі допрофільної підготовки. Зазначено, що місцевий матеріал відіграє важливу роль у вивченні історії України, оскільки пов'язує дослідження життя і побуту окремого населеного пункту з історією країни. Головна ідея статті полягає у з'ясуванні значення краєзнавчого матеріалу у навчанні історії, розробці факультативного курсу з історії краю і практичній реалізації завдання залучення учнів до участі у навчальному процесі, розвитку їх пізнавальних можливостей, сприяють вибору історичного профілю навчання.

Визначено основні завдання, які мають бути реалізовані у допрофільній підготовці учнів. Зазначено, що допрофільна підготовка здійснюється через факультативи та інші форми занять. Організація і проведення факультативних занять з історії рідного краю становить значний інтерес для дослідників і вчителів.

Запропоновано програму з факультативного курсу «Історія Христинівщини з найдавніших часів і до XIX ст.» і на прикладі окремої теми розкрито методику реалізації завдань допрофільної підготовки учнів.

Зроблено висновок, що у сучасних умовах переходу школи на систему профільного навчання важливу роль відіграє допрофільна підготовка учнів 8–9 класів, серед основних напрямків якої велику роль відіграє організація і проведення факультативних занять з історії рідного краю.

Ключові слова: навчання історії, історія рідного краю, профільна школа, факультативні курси, методика навчання історії.

Petro HOROKHIVSKYI,
orcid.org/0000-0003-1943-8240
candidate of Pedagogical Sciences,
Associate Professor of the Department of
World History and Teaching Methods
Uman State Pedagogical University
named Paul Tychyn
(Ukraine, Uman)
gopeiv@gmail.com

ELECTIVES ON THE HISTORY OF THE NATIVE LAND IN THE SYSTEM OF PRE-PROFESSIONAL TRAINING OF STUDENTS

The article reveals the role and place of electives on the history of the native land in the system of pre-professional training. It is stated that local material plays an important role in the study of the History of Ukraine, as it connects the study of life and everyday life of a particular locality with the history of the country. Through knowledge and understanding of the events of local history, students should come to realize the past, its connection with the present, and understand general historical processes in general. The main idea of the article is to clarify the

importance of local history material in teaching history, to develop an optional course on the history of the region, and to implement in practice the task of involving students in the educational process, developing their cognitive abilities, and promoting the choice of a historical profile of study.

It is noted that specialized training in history is aimed at forming the key competencies of students, acquiring skills of independent scientific and practical, research and search activities, developing their intellectual, mental, creative, moral, physical, social qualities, the desire for self-development and self-education.

The purpose of the article is to propose an elective course program for the 9th grade based on the history of Khrystynivka District from ancient times to the nineteenth century and to show ways of its implementation on the example of one of the proposed topics of the program.

The main tasks that should be implemented in the pre-profile training of students are defined: development of cognitive interest in historical sciences; formation of the need for the diverse development of one's own abilities and inclinations, enrichment of memory with knowledge of history, and the mind with modern methods of knowledge management; development of the ability to form and express one's own thoughts, to convincingly argue them, etc.

It is noted that pre-professional training is carried out through electives, subject circles, student scientific societies, the Small Academy of Sciences, subject competitions, and career guidance offices. Of great interest is the organization and conduct of optional classes on the history of the native land.

The program of the optional course «History of Khrystynivka District from the earliest times to the nineteenth century» is proposed and the methodology of realization of the tasks of pre-profile training of students is revealed on the example of a separate topic.

Thus, it is found that local history material is important in the study of the history of Ukraine, it is concluded that in the current conditions of school transition to a system of specialized education, an important role is played by pre-profile training of students of 8th to 9th years, their main tasks and directions are indicated, among which the organization and conduct of elective classes on the history of the native land plays an important role. Studying an elective on the history of Khrystynivka District in 9th year helps to enrich students' knowledge, develop their cognitive abilities, arouse their interest in history in general, and allows them to maximize their participation in the learning process by using active and interactive learning methods and techniques, and help them choose a historical profile in high school.

Key words: history teaching, history of the native land, specialized school, elective courses, methods of teaching history.

Постановка проблеми. Головною метою української системи освіти є створення умов для розвитку й самореалізації кожної особистості як громадянина України, формування покоління, здатного навчатися впродовж всього життя, створювати й розвивати цінності громадянського суспільства.

Краєзнавчий компонент курсу історії України допомагає усвідомленому засвоєнню учнями найскладніших питань розвитку країни. Використання краєзнавчого матеріалу активізує розумову діяльність учнів, дозволяє урізноманітнити методику уроків, полегшує засвоєння учнями наукових понять і закономірностей, є важливим засобом виховання і могутнім джерелом знань, зв'язує навчання історії з життям, трудовою діяльністю місцевого населення.

Профільне навчання історичного напрямку спрямоване на формування ключових компетентностей учнів, набуття ними навичок самостійної науково-практичної, дослідницько-пошукової діяльності, розвиток їхніх інтелектуальних, психічних, творчих, моральних, фізичних, соціальних якостей, прагнення до саморозвитку та самоосвіти. Для вибору учнями історичного профілю важливого значення набуває допрофільна підготовка учнів у 8-9 класах. Це зумовлює актуальність даної статті.

Аналіз досліджень. Досліджень з визначення ролі і місця краєзнавчого матеріалу у допрофільній підготовці учнів немає. Проте є окремі дослідження з основних положень теорії та методики вивчення історії рідного краю. Зокрема, у першу чергу, можна назвати навчальний посібник «Уманщина історична: посібник з краєзнавства для вчителів історії (укл.: Г. В. Діденко, А. О. Макаренко, Л. Є. Черниш, І. М. Шарапанюк (Уманщина історична, 2012),

посібники автора даного дослідження: «Христинівщина у 30-х роках ХХ століття: факультативний курс. 10 клас: Навчально-методичний посібник» (Горохівський, 2018), «Програма факультативного курсу «Історія Христинівщини від найдавніших часів і до кінця ХІХ століття: 9 клас» (Горохівський, 2017), «Історія Христинівщини від найдавніших часів і до кінця ХІХ століття: Навчально-методичний посібник: Факультативний курс: 9 клас» (Горохівський, 2018) та ін.

Відсутність спеціальних досліджень про використання краєзнавчого матеріалу у допрофільній підготовці учнів визначає актуальність даного дослідження.

Мета статті: на основі історії Христинівщини з найдавніших часів і до ХІХ ст. запропонувати Програму факультативного курсу для 9 класу і показати шляхи її реалізації на прикладі однієї із запропонованої тем Програми.

Виклад основного матеріалу. Навчання в умовах історичного профілю, як і інших профілів передбачає допрофільну підготовку, яка реалізує наступні завдання: розвиток пізнавального інтересу до історичних наук; урахування ролі історії України та Всесвітньої історії, а також правознавства в особистісному розвитку кожного громадянина, необхідності належною мірою опанування її в сучасному світі; формування потреби різнобічного розвитку власних здібностей і нахилів, збагачення пам'яті знаннями із різних галузей наук, а розуму – сучасними методами оперування знаннями; вироблення цілісного світогляду, знаходження сенсу життя; потреба дотримання загальнолюдських моральних норм, розвиток уміння формувати й висловлювати власні думки, переконливо аргументувати їх (Косарева, 2015).

Допрофільна підготовка здійснюється через факультативні заняття з історії. Вчителям у сучасних умовах належить самостійно вирішувати, у якій формі організовувати допрофільну підготовку, а при виборі факультативу, придумувати його тему, виходячи з інтересів учнів і можливостей самого вчителя: наявності необхідних матеріалів, засобів і рівня методичної підготовки вчителя. Через заняття на факультативі є можливість збагатити знання учнів, сприяти розвитку їх пізнавальних можливостей, викликати інтерес до історії взагалі і, зрештою, допомогти їм вибрати собі історичний профіль у старших класах.

Прикладом факультативу з історії рідного краю може бути курс «Історія Христинівщини від найдавніших часів і до кінця ХІХ століття» (Горохівський, 2018). Програма розрахована на 17 занять і передбачає розгляд і вивчення наступних питань (Горохівський, 2017).

1. Вступ. Ознайомлення учнів із завданнями і структурою курсу. Порядок роботи й критерії підсумкового оцінювання. Своєрідність періоду. Що і як вивчає історія рідного краю. Хронологічні межі періоду. Історичні джерела вивчення історії краю.

2-3. Племена Трипільської культури на території краю. Теорії походження трипільської культури. Особливості східотрипільського її варіанту. Заселення краю її племенами. Етапи дослідження трипільських пам'яток. Дослідники: О. Кандиба, О. Цвек, Г. Храбан і їх внесок у дослідження Пеніжківського,

Христинівського, Богачівського, Ліщинівського та інших поселень. Поселення на окраїні м. Христинівка. Характерні риси матеріальної культури трипільців: розвиток орного землеробства, відгінного скотарства, металургії, общинних ремесел і промислів. Домобудівництво і планування поселень. Пам'ятки небелівської локальної групи на території краю, характерні риси їх розвитку. Духовна культура трипільців і її пам'ятки на території краю.

4. *Бронзовий вік на території краю.* Друге заселення краю в епоху бронзи племенами ямної, комарівської та білогрудівської культур. Дослідники епохи бронзи на території історичної Христинівщини: О.І. Тереножкін, Г.Ю. Храбан та їх напрацювання. Господарське життя племен ямної, комарівської та білогрудівської культур: скотарство, землеробство, виготовлення знарядь праці і кераміки. Пам'ятки комарівської культури. Племена білогрудівської культури на території краю та їх найголовніші пам'ятки. Основні види занять. Топографія поселень. Особливості житлобудування. Реконструкція процесу вищупування сільськогосподарських культур. Скотарство, ремесла і промисли. Ювелірна справа, гончарство. Реконструкція суспільного устрою і духовного життя племен бронзового віку.

5. *Пам'ятки пізньозарубинецької та черняхівської культур на території краю.* Племена пізньозарубинецького періоду на території краю. Їх основні заняття. Розвиток ливарної справи. Синицький металургійний центр. Походження черняхівської культури, її локальні варіанти. Дослідження і дослідники пам'яток культури. Основні поселення черняхівців на території сучасної Христинівщини. Селища і городища. Конструктивні особливості черняхівських будівель. Головні заняття носіїв археологічної культури: землеробство, скотарство, ремесла і промисли і їх характеристика. Металургія черняхівських племен, ювелірна справа. Духовне життя носіїв культури. Поховальний обряд і його пам'ятки. Зв'язки черняхівців з навколишнім світом.

6. *Слов'янські та давньоруські пам'ятки V–IX ст. на території історичної Христинівщини.* Заселення краю племенами пеньківської і райковецької археологічних культур. Роль краєзнавця Г.Ю. Храбана у дослідженні пам'яток цих культур на території історичної Христинівщини. Характеристика наявних досліджених пам'яток цих культур, характерні риси і найголовніші досягнення давніх жителів у землеробстві, ремеслі, промислах та інших сферах життя. Високий рівень залізобного і керамічного виробництва. Можливі поселення в епоху Київської Русі.

7. *Наш край у часи Русі-України і Великого Литовського князівства.* Поселення уличів на території краю. Давньоруські пам'ятки Кочові племена на території краю та їх вплив на назви населених пунктів. Фортифікаційні споруди на території сучасної Христинівщини. Версія давньоруського походження села Христинівка. Топоніми на карті Христинівщини. Поширення християнства і відображення цього процесу у назвах населених пунктів. Роль і місце Христинівки у формуванні торгово-економічних зв'язків. Поселення Орадівка Заснування фортеці Івангород за часів правління династії Ольдгердовичів. Міграційні процеси періоду татарського нашестя. Поява поселень, жителі яких перенесли їхні назви з території сучасної Житомирщини.

8. *Заселення території краю у XVI – XVII ст.* Топоніміка – мова землі, історичне джерело знань про територію, її заселення і освоєння. Третє заселення сучасної Христинівщини. Колонізація Уманщини і Христинівщини польськими магнатами. Перші населені пункти краю, зафіксовані в джерелах першої половини XVII ст.. Історія заселення краю у назвах населених пунктів. Назви поселень, які походять від власних імен, від особливостей рельєфу, від становища селян. Гіпотези про походження назви поселення Христинівка, та її історія.

9. *Період козаччини на території краю.* Передумови і причини виникнення козацтва. Шляхи передачі сигналів небезпеки через територію краю на Брацлавщину. Поява перших поселенців на території історичної Христинівщини після Люблінської унії 1569 р. Перші містечка-фортеці. Перші походи козацьких ватаг проти татарських поселень і на Волощину. Причетність населення краю до повстання С. Наливайка. Перерозподіл земельної власності на південь від Білої Церкви після постанови сейму від 1590 року. Поява нових землевласників. Відображення на карті Боплана містечок і сіл Христинівщини; топографія поселень і конструктивні особливості жител і господарських споруд. Походи ногайських татарів. Чорний та Удицький шляхи. Посилення визиску селян. Євреї-орендарі. Утиски православної віри.

10. *Події Національно-визвольної війни 1648-1674 рр. на території краю.* Загальні відомості про причини і початок Визвольної війни під проводом Б. Хмельницького. Утворення Уманського козацького полку. Хід воєнних дій. Зборівський та Білоцерківський договори та їх вплив на долю краю. Участь Уманського полку у битвах під Охматовим та Конотопом. Турецькі війська на території краю у другій половині XVII ст. Уманський полк у боротьбі гетьманів. Вплив міжнародних подій на долю Христинівщини. Христинівщина на початку XVIII ст.

11. *Наш край у кінці XVII – XVIII ст.* Становище земель краю в останні роки польського панування. Розгортання визвольної боротьби. Участь населення краю у боротьбі С. Палія проти польської шляхти. Посилення соціально-економічного гноблення і національно-релігійних утисків. Гайдамаки. Коліївщина. Участь жителів краю у повстанні 1768 року. Христинівщина в часи встановлення російського панування. Зміни у територіально-адміністративному поділі Правобережної України. Землі Христинівщини у складі Київської і Подільської губерній.

12. *Наш край у першій половині XIX ст.* Магнетарій С.Ф. Потоцького на території історичної Уманщини. Поява нових власників у населених пунктах Верхнячка, Ухожа, Шельпахівка, Севастянівка, Вербовата. Повинності селян за С.Ф. Потоцького. Прагнення польських поміщиків розширити свої землеволодіння за рахунок церковних. Посилення панщини й інших повинностей на середину XIX ст. Становище кріпаків. Їх опір визискувачам. Спроби польських поміщиків краю залучити українських селян до повстання проти царизму. Перебіг польського повстання 1830–1831 рр. Репресії царського уряду проти польських поміщиків. Створення військових поселень на території краю. Життя селян у військових поселеннях. Край напередодні скасування

кріпосного права.

13. Наш край у другій половині XIX ст. Скасування кріпацтва. Становище селян-кріпаків і державних селян історичної Христинівщини після реформи 1861 року. Розвиток ремісничого виробництва і промисловості у краї. Впровадження нових форм господарювання у сільському господарстві. Спроби народників підняти селянську революцію на Черкащині. Участь польських поміщиків у повстанні 1863–1864 рр. і намагання залучити до нього українських селян.

14. Розвиток промисловості краю. Заснування цукроварні у Верхнячці. «Вогнева система» виробництва цукру. Використання парових двигунів. Технологічні процеси у цукроварінні. Зростання обсягів виробництва цукру. Умови праці на заводі. Побутові умови життя робітників. Оплата праці. Заснування селекційної станції для поліпшення сортів цукрового буряка. Формування монополістичних об'єднань у цукробуряковій промисловості. Будівництво шляхів сполучень на Київщині. Прокладання Уманської залізничної лінії. Спорудження станції другого класу біля с. Христинівка. Робота паровозного депо в кінці XIX–початку XX ст. Умови праці будівельників і робітників залізниці.

15. Церковне життя краю у другій половині XIX ст. Поширення уніатської церкви на території краю у першій третині XVIII ст.. Культові споруди на території Христинівки, Босівки, Івангорода. Підготовка священників-уніатів.

Встановлення православної церковної організації після трьох поділів Польщі в Уманському повіті. Поділ на округи благочиння. Поділ парафій на класи. Розташування на території краю парафій 4-7 класів. Склад причту кожної парафії. Служба священників Христинівщини. Доходи православних священників. Земельні наділи православних причтів.

16. Розвиток освіти в другій половині XIX ст.. Формування народних шкіл. Роль духовенства Київської єпархії у розповсюдженні грамотності серед дітей церковнопарафіяльними школами. Основні мотиви поширення грамотності серед населення – розвиток релігійності і моральності. Створення мережі ЦПШ.

Програма церковнопарафіяльних шкіл і основні навчальні предмети. Організація навчального процесу. Особливості діяльності школи грамоти. Відмінності між церковнопарафіяльними школами і школами грамоти. Два розряди шкіл грамоти. Заохочення священників краю за взірцеве відношення до шкільної справи.

17. Підсумкове заняття. Підсумки вивчення історії краю у з найдавніших часів і до кінця XIX століття. Внесок жителів Христинівщини у розвиток регіону і країни. Підготовка і презентація альбому «Наші земляки – в історії країни». Підсумкове заняття у вигляді конференції, на якій можуть бути розглянуті узагальнюючі питання, з усього курсу або публічний захист дослідницьких проектів чи творчих завдань (Горохівський, 2017).

У окремому навчально-методичному посібнику запропоновано розробки проведення самих занять і у додатках подано короткий виклад історії краю у досліджуваний період (Горохівський, 2018). Як приклад, можна навести розробку заняття 14: «Розвиток промисловості краю в другій половині XIX

ст.».».

Мета заняття: на місцевому матеріалі, розкрити становище селянства краю після реформи 1861 року, охарактеризувати стан промислового розвитку Христинівщини в другій половині XIX століття та визначити роль заснування станції Христинівка для нашого краю; розвивати в учнів уміння встановлювати причинно-наслідкові зв'язки під час аналізу історичних подій; вчити працювати з документами та ілюстраціями, аналізувати матеріал, визначати основне і другорядне, висловлювати свою точку зору; виховувати в учнів інтерес і повагу до історичного минулого своєї країни та рідного краю.

Обладнання: картосхема краю, матеріали рекомендованої літератури, підручники, карта «Україна в першій половині XIX ст.», текстові таблиці, роздатковий матеріал, фотоматеріал з зображенням панорами будівництва Христинівської залізничної лінії і станції Христинівка, паровозів і вагонів, дошка.

Очікувані результати: Після цього заняття учні зможуть:

– назвати перші промислові підприємства краю; давати оцінку умовам праці і побуту робітників; знати історію будівництва залізничної лінії і станції у Христинівці;

– тлумачити та правильно застосовувати поняття: промисловий переворот, підприємці, наймані робітники, ринкові відносини, паровий двигун, завод, товарне виробництво, залізничний вузол;

– вміти визначати хронологічну послідовність подій даного періоду;

– характеризувати стан промислового розвитку Христинівщини в другій половині XIX століття;

– на основі різних джерел інформації оцінювати значення заснування та розвитку станції Христинівка і визначати становище робітничого класу.

Методичні вказівки:

Варіант 1.

I. Організаційний момент.

II. Актуалізація опорних знань.

III. Мотивація навчальної діяльності.

Вчитель давайте пригадаємо, що у другій половині XIX ст. на українських землях відбувається занепад феодально-кріпосницьких відносин і посилення кризи феодального господарювання. 19 лютого 1861 року за маніфестом Олександра II селяни стають вільними. Відбуваються нові ознаки і в розвитку господарства українських земель, насамперед розвитку промисловості.

Нові ознаки в розвитку господарства відбулися і на території нашої Христинівщини, де вже у другій половині XIX століття відбувається промисловий розвиток і переворот.

Робота над поняттями

Учні пригадують з курсу «історії України» такі поняття як: народники, «ходіння в народ», промисловий переворот, підприємці, наймані робітники, ринкові відносини, паровий двигун, завод, товарне виробництво, залізничний вузол.

IV. Вивчення нового матеріалу.

План:

- 1) Становище селянства краю після реформи 1861 року.
- 2) Промисловий розвиток Христинівщини у другій половині XIX століття.
- 3) Заснування та розвиток станції Христинівка. Життя і побут робітничого класу в умовах промислового перевороту.

1. Становище селянства краю після реформи 1861 року.

Розповідь вчителя.

Запитання:

1. Охарактеризуйте становище селянства краю після аграрної реформи? (п.в – у кращому становищі опинилися державні селяни. За законом 1866 року за ними закріплювались їхні наділи, але не більше 8 десятин на душу. Меншими були і викупні платежі. Проте державні села Христинівщини були в основному бідними. В Малій Севастянівці на кожен двір в середньому припадало по 2,5 десятини землі. У половини селян не було реманенту і робочої худоби. Врожаї були низькими – менше 50 пудів (приблизно 8,6 центнера). На бідність жалілися селяни Великої Севастянівки, які просили департамент землеробства міністерства державного майна продати їм три державні водяні млини, оскільки орендарі 8 ближчих млинів стягували дуже високу плату, а возити зерно в інші млини – у них немає власних підвод, їх прохання було задоволено. Біднякам доводилося найматися до поміщика на роботу. Іноді панські прикажчики з сусідніх сіл і самі приїжджали наймати таких селян на роботу і.т.д).

2. Що зробив російський уряд, щоб відвернути селянство Христинівщини від участі у польському «Січневому» повстанні? (п.в – уряд збільшив їх наділи на 20% і на 20% зменшив викупні платежі за отримані землі. Не вводили для селян і стану тимчасово зобов'язаних до переходу на викуп, а перевели всіх на зобов'язаний викуп).

3. Хто подорожував через наш край у 1874 році? (п.в – члени «Київської комуни» (народники).

4. Яку мету переслідували народники у нашому краї? (п.в – придивитися до життя, побуту і становища селянства, а також дізнатися їхні революційні настрої і підняти їх для майбутньої боротьби проти російського самодержавства).

5. Яке село Христинівщини обрали народники для майбутньої боротьби? (п.в – село Заячківка, туди у 1882 році вони завезли ящики з боєприпасами і зброєю).

Творче запитання:

6*. Подумайте і дайте відповідь, чому у нашому краї селянська і аграрна реформа поширилася тільки у 1863 році, а не у 1861 році, як на інших територіях? (п.в – через великий відсоток польського землеволодіння і польського впливу на Правобережній Україні, а також через польське повстання 1863-1864 років).

2. Промисловий розвиток Христинівщини у другій половині XIX століття.

Розповідь вчителя.

Робота з уривком тексту (5хв).

Вчитель про, що хотів сказати П. Курінний у своїх замітках: «...1888 року тут було відкрите поле й на ньому ріс хліб, трави та паслися корови. Я сам це бачив і мені у голову тоді не приходило, що у майбутньому тут буде такий прогрес».

Учні у своїх зошитах пишуть коротеньке есе (2-3) речення, про те, що вони думають про даний текст. Після написання, вчитель заслуховує думку окремих учнів, щодо даного уривку, які використовували інформацію подану вчителем.

3) *Заснування та розвиток станції Христинівка. Життя і побут робітничого класу в умовах промислового перевороту.*

Учитель: На вашу думку, чим наша Христинівка славиться найбільше? (учні дають відповідь). Правильно – це гарним залізничним вокзалом і тим, що наше місто є важливим залізничним транспортним центром. Через Христинівку потяги могли вирушати по всій Україні, а також до самої Москви, Польщі, Білорусії і навіть Європи, але це було у минулому.

А зараз нам про утворення і розвиток станції Христинівка розкажуть наші дослідники, використовуючи фотодокументи (це троє заздалегідь вибраних і підготовлених учнів; фотодокументи висять на дошці, учні працюють з ними за допомогою указки вчителя). Інші учні уважно слухають матеріал.

1-й учень, використовуючи карту України (можна і сучасну політичну) та фотодокумент («Залізничний вокзал 1890 рік») розповідає про утворення та розвиток станції Христинівка.

2-й учень, використовуючи фотодокумент («Швидкохідний паровоз системи „Tandem Compround”») розповідає про перші паровози Христинівської станції.

3-й учень, використовуючи фотодокументи («Пульмановський вагон I класу» (зовн. і внут. вигл.)), розповідає про перші вагони Христинівських потягів.

Учитель дякує дослідникам за цікаву інформацію, і запитує учнів, чи є у них запитання до нього або дослідників. За наявності часу учні класу можуть вийти до дошки і роздивитися фотодокументи детальніше.

V. Підбиття підсумку уроку та рефлексія

Самостійна робота (10 хв)

I. Тести

1. Яке село ознаменувало початок промислового розвитку на Христинівщині?

A) Христинівка;

Б) Севастянівка;

В) Верхнячка.

2. Хто був засновником першого цукрового заводу в нашому краї?

A) Ясінський;

Б) Потоцький;

В) Мартін.

3. На якому товарі спеціалізувався наш край у другій половині XIX століття?

A) деревина;

Б) вугілля;

В) цукор.

4. Де вперше за планом Міністерства шляхів сполучень Росії, мав бути побудований залізничний вокзал і станція?

А) у містечку Христинівці;

Б) у селі Шукайвода;

В) у селі Івангород.

5. Коли офіційно було відкрито станцію Христинівка?

А) 22 січня 1891 року;

Б) 18 липня 1889 року;

В) 18 грудня 1890 року.

6. До якого міста Христинівка не була сполучена колією?

А) Козятин;

Б) Вінниця;

В) Шпола.

I. Заповніть таблицю:

Дата	Подія
1843 р	
1863 р	
1874 р	

1889 р	
18 грудня 1890 р	
1891 р	
1892 р	

Так же само можна розглянути друге питання.

III. Підведення підсумків. Дайте визначення поняттям: промисловий переворот, наймані робітники, паровий двигун, завод, товарне виробництво, залізничний вузол.

VI. Домашнє завдання: Самостійно знайти матеріал щодо питання «Життя і побут робітників Христинівщини в умовах промислового перевороту».

2*. Запитати батьків, чи знають Вони когось з родичів хто працював на Христинівському вокзалі. Якщо так, розпитати детальніше про умови роботи і т.д.

Варіант 2.

Учитель розкриває питання сам, учні відповідають на питання бесіди і роблять у зошитах конспективні записи.

У першому питанні в ході бесіди учитель з'ясовує розуміння учнями причин швидкого розвитку промисловості в країні, як наслідку проведення аграрної реформи. Звертає увагу на роль Черкаського краю у розвитку цукрової промисловості. Актуалізувати їх знання про це.

Розповідає, що створення умов для промислового розвитку краю після скасування кріпосного права призвело не лише до засування цукроварні, але й

до залізничного будівництва. Розкриває історію заснування Верхняцького цукрового заводу, його засновників, показує роль Флоріана Ясинського у налагодженні цукровиробництва. Детальніше зупиняється на описі технологічних процесів, зокрема, про «вогневий спосіб» і наступні нововведення. Розповідає про умови праці і побуту робітників

Під час вивчення *другого питання* учитель розповідає про історію з проектуванням і реальним будівництвом Уманської залізничної лінії, пояснює, чому залізничний вузол був споруджений саме у Христинівці, а не в Умані. Показує роль поміщика Ф. Терещенка, який заради збереження своїх родючих земель підкупив проектувальників і ті погодилися на спорудження станції на осушених землях Христинівки.

Детально розповідає про прокладання залізничних ліній і будівництво станції Христинівка, показує важкі умови праці і побуту робітників і залізничників. Показує значення діяльності залізничного вузла для розвитку регіону і краю (Горохівський, 2018: 111–118).

Висновки. Таким чином, з'ясовано, що краєзнавчий матеріал має важливе значення у вивченні історії України, зроблено висновок, що у сучасних умовах переходу школи на систему профільного навчання важливу роль відіграє допрофільна підготовка учнів 8–9 класів, зазначено їх основні завдання і напрямки серед яких велику роль відіграє організація і проведення факультативних занять з історії рідного краю. Вивчення факультативного курсу з історії Христинівщини у 9 класі сприяє збагаченню знань учнів, розвитку їх пізнавальних можливостей, викликає в учнів інтерес до історії взагалі, дає можливість максимально залучити учнів до участі у навчальному процесі, залучаючи методи і прийоми активного та інтерактивного навчання, допоможе їм вибрати собі історичний профіль у старших класах.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

- Горохівський, 2018 – Горохівський П. І. Історія Христинівщини від найдавніших часів і до кінця XIX століття: Навчально-методичний посібник: Факультативний курс: 9 клас. Умань: ПП «АЛМІ», 2018. 214 с.
- Горохівський, 2018 – Горохівський П. І. Методика навчання історії у профільній школі: Курс лекцій: Навчальний посібник для студентів-магістрантів денної та заочної форм навчання. / Автор і упорядник П.І. Горохівський. Умань: ПБКП «АЛМІ», 2018. 224 с.
- Горохівський, 2017 – Горохівський П.І. Програма факультативного курсу «Історія Христинівщини від найдавніших часів і до кінця XIX століття: 9 клас. Умань: ПП «АЛМІ», 2017. 18 с.
- Горохівський, 2018 – Горохівський П.І. Христинівщина у 30-х роках XX століття: факультативний курс. 10 клас: Навчально-методичний посібник. Умань: ПП Жовтий О.О., 2015. 198 с.
- Косарева, 2015 – Косарева А. Історичний профіль і допрофільна підготовка у системі профільного навчання // *Освітологічний дискурс*. 2015. № 4 (12). [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://doslidniks.at.ua/blog/kosareva_a_i_istorichnij_profil_i_doprofilna_pidgotovka_v_sistemi_profilnoji_osviti/2014-01-05-22
- Уманщина історична – Уманщина історична: посібник з краєзнавства для вчителів історії / укл.: Г.В. Діденко, А.О. Макаренко, Л.Є. Черниш, І.М. Шарапанюк. Умань: ПП Жовтий О.О., 2012. 163 с.

REFERENCES

- Horokhivskiy, 2018 – Horokhivskiy P.I. Istoriiia Khrystynivshchyny vid naidavnishykh chasiv i do kintsia XIX stolittia [History of Khrystynivka District from ancient times to the end of the nineteenth century]: Navchalno-metodychnyi posibnyk: Fakultatyvnyi kurs: 9 klas. Uman: PP «ALMI», 2018. 214 s. [in Ukrainian].
- Horokhivskiy, 2018 – Horokhivskiy P.I. Metodyka navchannia istorii u profilnii shkoli [Methods of teaching history in

- a specialized school]: Kurs leksii: Navchalnyi posibnyk dlia studentiv-mahistrantiv dennoi ta zaochnoi form. Avtor i uporiadnyk P.I. Horokhivskiy. Uman: PVKP «ALMI», 2018. 224 s. [in Ukrainian].
- Horokhivskiy, 2017 – Horokhivskiy P.I. Prohrama fakultatyvnoho kursu «Istoriia Khrystynivshchyny vid naidavnishykh chasiv i do kintsia XIX stolittia» [Program of the elective course «History of Khrystynivka District from the earliest times to the end of the nineteenth century]: 9 klas. Uman: PP «ALMI», 2017. 18 p. [in Ukrainian].
- Horokhivskiy, 2015 – Horokhivskiy P.I. Khrystynivshchyna u 30-kh rokach XX stolittia: fakultatyvnyi kurs. 10 klas [Khrystynivka District in the 30s of the Twentieth Century]: Navchalno-metodychnyi posibnyk. Uman: PP Zhovtyi O.O., 2015. 198 s. [in Ukrainian].
- Kosarieva, 2005 – Kosarieva A. Istorychnyi profil i doprofilna pidhotovka u systemi profilnoho navchannia [Historical profile and pre-profile training in the system of specialized education] // *Osvitohichnyi dyskurs*. 2005. № 4 (12). [Elektronnyi resurs]. Rezhym dostupu: http://doslidniks.at.ua/blog/kosareva_a_i_istorichnij_profil_i_doprofilna_pidgotovka_v_sistemi_profilnoji_osviti/2014-01-05-22 [in Ukrainian].
- Umanshchyna istorychna, 2012 – Umanshchyna istorychna [Historical Uman District]: posibnyk z kraieznavstva dlia vchyteliv istorii/ ukl. H.V. Didenko, A.O. Makarenko, L.Ye. Chernysh, I.M. Sharapaniuk. Uman: PP Zhovtyi O.O., 2012. 163 s. [in Ukrainian].

Інформація про авторів

БЛЯЄВА Світлана – доктор історичних наук, старший науковий співробітник Інституту археології НАН України, професор кафедри всесвітньої історії та методик навчання Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини;

ГОРОХІВСЬКИЙ Петро – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри всесвітньої історії та методик навчання Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини;

КИРИДОН Алла – доктор історичних наук, професор, директор Державної наукової установи «Енциклопедичне видавництво»;

КОЛЯСТРУК Ольга – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри культури, методики навчання історії та спеціальних історичних дисциплін Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського;

КУЗНЕЦЬ Тетяна – доктор історичних наук, професор кафедри історії України Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини;

КУЦЕНКО Сергій – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії та методик навчання Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини;

МАРЧЕНКО Олег – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри історії України та всесвітньої історії Центральноукраїнського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка;

МЕМІШ Оксана – кандидат історичних наук, викладач кафедри археології та спеціальних галузей історичної науки Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького;

МІРОНОВА Ірина – доктор історичних наук, професор кафедри історії Чорноморського національного університету імені Петра Могили;

ПРЕЛОВСЬКА Ірина – доктор історичних наук, старший науковий співробітник, провідний науковий співробітник відділу джерелознавства новітньої історії України Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського Національної академії наук України;

ПРИСЯЖНЮК Юлія – магістр історичного факультету Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини;

СВЯЩЕНКО Зінаїда – доктор історичних наук, професор кафедри всесвітньої історії та методик навчання Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини.

Наукове видання

УМАНСЬКА СТАРОВИНА

Науковий журнал

Випуск 10

Видається в авторській редакції

Підписано до друку 28.12.2023 р. Формат 60x84/8.

Папір офсетний. Ум. друк. арк. 23,02

Тираж 100 прим. Замовлення № 0002

Видавничо-поліграфічний центр «Візаві»

20300, м. Умань, вул. Тищика, 18/19

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи

ДК № 2521 від 08.06.2006.

тел. (04744) 4-64-88, (067) 104-64-88

vizavi-print.jimdo.com

e-mail: vizavi008@gmail.com